

HOLMI

XVII. évfolyam 2. szám

2005. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bíráló), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Rakovszky Zsuzsa*: A hullócsillag éve (I) • 119
Rába György: A nagyok titkai • 137
Életfogytig vitatárs • 138
Önmagaddal találkozó • 138
Tandori Dezső: Hetediksziglen • 139
Más-vers • 141
Polcz Alaine: Ideje az öregségnek
(*Naplórészletek*) • 142
Horváth Elemér: aranyszarv • 172
mors fidei • 173
nyugtalan televény • 173
Radnóti Sándor: Az eredetiség
Winckelmann-nál • 174

• Fővárosi térzene •

- Vojnits Imre*: Bizonyos hely • 193
- Darányi Sándor*: Gwen John • 194
Ijjas Tamás: Figyelmeztetés • 196
Szakítás előtt két nappal • 197
Gömöri György: „Barátok albuma” – jegyzetek egy
művelődéstörténeti
forrás történetéhez • 197
Tárásankar Bandjópádháj: A zeneszalom
(*Bangha Imre fordítása*) • 209

FIGYELŐ

Forgács Éva: Virtuális életmű-kiállítás
(Jovánovics) • 223

• Fővárosi térzene •

Bán Zoltán András: Város a magasban (Rubinyi Mózes–
Szoboszlay Ferenc [szerk.]: Budapesti
antológia; Komlós Aladár [szerk.]:
Verses Budapest) • 227

Hernádi Miklós: Utolsókból első (Kieselbach Tamás:
Modern magyar festészet, 1892–1919;
Kieselbach Tamás: Modern magyar
festészet, 1919–1964) • 232

Vári Erzsébet: Dosztojevszkij – lengyel tükörben
(Az Antikrisztus halála. Lengyel esszék
Dosztojevszkijről. Összeállította és az
előszót írta Pálfalvi Lajos. Fordította
Pálfalvi Lajos és Körner Gábor) • 233

Laki Péter: Negyven év Bartókkal (Kárpáti János:
Bartók-analitika) • 238

Radnóti Sándor: Tar Sándor (1941–2005) • 241

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)

További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Rakovszky Zsuzsa

A HULLÓCSILLAG ÉVE (I)*

Kedves Árpád és Flóra!

1950. I. 1.

Szomorú ünnepünkön változatlan szeretettel gondolunk Rátok, és kívánunk a jó Istentől valami kis jót ebben a szomorú esztendőben. Lassan megvagyunk Mancival együtt, Dudi van itt Pestről, így most nagy az öröme.

Géza 11 hónapot kapott, amelyből 2 hónapot már kitöltöttek vettek. Karácsony estéjén az Ávó városházpincei fogdájában volt, hallgatta a toronyóra ütését, s mondta, sokat gondolt rátok.

Mancival együtt számtalanszor ölelünk-csókolunk. Az új esztendő azonban jobb legyen!

A ti Sándor bácsitok

Kedves Árpád!

50. IX. 11.

Én őszig még 10 holdon gazdálkodom, de a többi földet mind átadtam. A Te földjeidet bérbe adom három megbízható bérlőnek.

Holnap megyek Győrbe, hogy Lilly sógornóm utolsó hold földjét is felajánljam az államnak, édes Anyjával élnek Feketeerdőn nagy nyomorúságban.

Sajnálom, hogy Lexivel mostanában ritkán találkozhatom, ő önként települ ide-oda, így kevesebbet tudok közös ismerőseinkről, ő szokott engem tájékoztatni.

Flórának kézcsók, szeretettel ölel

Rudi

Drága Flórikám!

50. XII. 1.

Nagyon haragszom rád hogy legutolsó levelemre nem válaszoltál. Nem feltétlenül szükséges engem utánoznod. Hidd el hogy ha én nem is írok neked rendszeresen annak az az oka hogy sokkal több dolgom van, mint neked, aki egész nap rá ér. Lelkiismeretlenségnek tartom hogy tudod mennyire nyugtalanokodom miattad és nem írsz.

Légyszíves postafordultával válaszolni.

Elhatároztuk Rózsival, hogy karácsonyi ünnepek alatt lemegyünk hozzátok egy két napra, remélem, addigra meg lesz a kisfiu és szívesen fogtok látni.

Írj azonnal! Csókol bátyád Feri

Édes Egyetlenem!

50. XII. 1.

Itt fekszem, még semmi komolyabb nincs, és olyan nagyon vágyom haza utánad! Szídom magamat, hogy minek siettem ennyire, most otthon ülhetnénk, és kártyázhatnánk! Próbáltam főzni a profot, hogy engedjen haza a hétvégére, de hallani sem akart róla. Olyan nagyon hiányzol, és úgy félek, hogy aggódsz miattam, amikor még semmi sincsen!

* A Magvető Kiadónál az idei könyvhéten megjelenő regény első részét közöljük, két részletben.

Édes egyetlenem, a gyerekek gumipelenkát kell még beküldeni, nekem papucsot és pongyolát, mást semmit, minden van itt, ami kell. A kolbászt, amit a Bébé küldött, egyétek meg a Nennével nyugodtan. Nem csinálsz nekem hosszú fogakat, Angyalom, mert itt egészen tűrhető a koszt, tegnap például borjúhús volt, grízzel!

A lakbércekkek a vitrinben vannak, az ezüstdoboz alatt!

Nagyon nagy szeretettel, nagyon forrón csókollak, és alig várom a pillanatot, hogy megint együtt legyünk! Flórád

Flórikám lelkem!

1950. XII. 9.

Mindig is angyalnak éreztelek, de most megbizonyosodtam, hogy valósággal is az vagy. Mert csak angyal tehetted meg, hogy az én legdrágább barátomnak olyan édes Mikulást hozzon, akitől megforrósodik a szive, uj, szent értelmet kap az élete, és e sötét napokban újból találkozik a boldogsággal.

Hálás vagyok ezért Neked, köszönöm, és áldalak érte és imádkozom, hogy ezeknek a tele óráknak és napoknak szépsége sohase hagyjon el Benneteket.

Szeretlek, csókollak, és nagyon kérlek, légy jó a parányi Piroskának hódolatteljes kézcsókjaimat tolmácsolni.

A ti Sándor bácsitok

(Manci az ágyat nyomja, de ő is csókjait küldi!)

Drága Flóra!

52. I. 19.

Mély megdöbbenéssel értesültünk szegény Árpád elhunytáról. Nem tudlak drágám vigasztalni, mert erre a nagy fájdalomra csak az idő hozhat enyhülést, de tudom, mit jelentett néked az ő elvesztése. Milyen jó, hogy kicsi leányod ott van melletted, aki körülvesz szeretetével, és örök emléked Árpádtól, akit oly nagyon szerettél és kényeztetted.

Fogadd drágám részvétem kifejezését, s ez nem banalitás tőlem, de tudod, hogy Árpádot mi mennyire szerettük és értékeltük mindig, s azt is tudnod kell, hogy téged is a szívünkbe zártunk.

Szomorú szívvel szeretettel csókol kisleányoddal együtt: Lilly

Véghatározat

Sopron város tanácsa V. B. III. Igazgatási osztály

Tárgy: dr. Kürthy Árpád soproni lakos halálesete

Tudomásul veszem, hogy a Sopronban 1950. december 6-án született Kürthy Piroska felett a szülői hatalmat az anya, özv. Kürthy Árpádné szül. Stark Flóra gyakorolja.

Utasítom a törvényes képviselőt, hogy a leltározásban, ha az még nem történt volna meg, vegyen részt: a leltár alapján a kisk. vagyonát vegye át, és minden tekintetben tegye meg a szükséges intézkedéseket.

Gondoskodják a kisk. épületének tűzkár elleni biztosításáról és a biztosítási díjak pontos befizetéséről.

Figyelmeztetem a törvényes képviselőt, hogy ha ebbeli kötelességének meg nem fe-

lelne, s ebből gyámoltjaira kár háramlanék, a mulasztásért felelősségre fogom vonni, esetleg az anyának szülői hatalmát megszüntetem.

Sopron, 1952. március 8.

Dr. Mollay János s. k. osztályvezető

A kiadvány hitelül:
Horváth irodakezelő

Határok

A világot láthatatlan vonalak szabdalják darabokra. Minden egyes darabnak megfelel egy-egy szó: édes–keserű, hideg–meleg, jó–rossz, hétköznap–ünnepe, város–erdő, test–lélek, sötét–világos. Amikor kilökik a nehéz, zöld kaput (feketén kunkorgó vascirádák hosszúkás üvegnégyszögbe börtönözve), még otthon vannak: amikor becsukódik mögöttük, már nem. Délben (ha nyitva az ablak, többfelől is behallatszik a harangszó) egyetlen pillanat töredékéig, mint a mérleghinta, az idő a délelőtt és a délután között egyensúlyoz. Aztán a délelőtt könnyebbnek bizonyul, és a levegőbe emelkedik – csúszni kezdenek a délután meredek lejtőjén az este felé. Ugyanez történik éjszaka is, míg ő alszik, alattomban a hétfőből kedd lesz, a szombattól vasárnap. A hangya, amelyik az árnyékuktól megrémülve iszkol a konyhakövön, az egyik pillanatban még él, a következőben – a szomszéd Gabika szandáljának talpa alatt fekete lekvármaszattá szétkenődve – már nem. A hold, ahogy sárgán és rémületesen föllebeg a Holpárék kerítése mögül, az egyik éjszaka még hibátlanul, tökéletesen kerek, másnapra már egy vékony körömszilánknyi hiányzik belőle. Tél van, és nyár van, pedig az előbb még ős volt és tavasz: éjszaka van, pedig az előbb még nappal volt.

Van, ami eltűnt, elveszett, de visszajön: idővel megint kedd lesz és vasárnap, az elfogyott, körömszilánknyi hold újra megtelik, az anyja reggel elmegy, de este megjön a hivatalból. Máskor a dolgok egy óvatlan pillanatban átcsúsznak a határ túloldalára. Az eltiport hangya vagy a cserebogár, amelyet egy üres gyufásdobozba csukott és ottfelejtett – a krinolin-os-parókás porcelán nő, amelyik leesett, és kettévált a derekánál – a fonnyadt, szirmát hullató csokor, amelyet már séta közben megunt, és az anyja kezébe nyomott – ezek végleg és jóvátehetetlenül kicsúsztak önmagukból, valami más lettek, olyasmik, aminek talán nincs is neve. Valahányszor ilyesmi történik, és ő tehet róla – és néha még olyankor is, ha nem –, szívfájdító, gyötrelmes bűnbánatot érez. „Ha vízbe tesszük, ugye, még fölled?” „Ugye, még meg lehet ragasztani?” Főként a dolgok gyanútlanúsága hasogatja éles fájdalommal a szívét, és az a gondolat, hogy mindez másképp is lehetett volna: az előbb még semmi baj nem volt, most pedig már minden jóvátehetetlen. Újra és újra megpróbálkozik vele, hogy visszaforgassa az időt addig a pontig, ahol még minden rendben volt – ennek látszólag semmi akadálya nincsen, az elképzelt történés pontosan olyan világos és valószínű, mint az, ami valóban megtörtént – és mégis, minden alkalommal nekivágódik valamilyen láthatatlan akadálnak, mint a légy az ablaküvegnek.

Ha átlépünk egy határvonalat, mindenestül átlépjük. Ha csak a térdét nyúzza is le, attól fél, meg fog halni, mert már nem tökéletes – átlépte azt a határvonalat, amely a jót a rossztól, az épet a tönkrementtől elválasztja. Mert nem csak a dolgok – ő maga sincs biztonságban, ővele is bármikor történhet valami visszafordíthatatlan. A teste az, ami kiszolgáltatja a véletlennek, az elomlásnak és a halálnak – a lelke szabadon jár-

kál ide-oda a részekre szabdalt világban, egyszerre lehet minden, minden történet minden szereplője. De a teste odaszegezi a nevéhez: Piroska – az életkorához: öt év, a szokésbarnaságához, a szemüvegességéhez és ahhoz, hogy elől kiáll egy foga, és mindig lóg a cipőfüzője (de csak akkor, ha a tükörben vagy egy kirakat üvegében meglátja magát: különben az és olyan lehet, aki és amilyen lenni akar). A teste gyanús és áruroló hatalom, kiszolgáltatja a külső világnak, a fájdalom és a szégyen lehetőségének (sokszor azt hiszi, másoknak talán másféle teste van, csak az övével történik mindenféle szégyenletes dolog). A testét könnyen sarokba lehet szorítani, mert romlékony és törekeny – puhább és védtelenebb, mint az injekciós tű, amivel beadják az oltást, a kiskanál nyele, amivel a nyelvét leszorítják, vagy a csillogó fémcsipesz, amely védtelen orrlyuka felé közeledik, hogy kiszedje onnan a földugrott vattacsomót (azért nyomta föl az orrába, hogy ő maga, saját akaratából ismételve meg a határsértést, amelyet a külvilág szokott elkövetni vele szemben – hogy ő maga legyen a támadó és a megtámadott).

A legfontosabb határvonal a halál. „Senki nem él örökké”, szokta mondogatni a nagynénje, ha meghallja, hogy ez vagy az az ismerőse „beadta a kulcsot”. „Sokára, nagyon sokára”, feleli az anyja (aki soha nem hazudik neki), amikor arról faggatja, ők is meghalnak-e egyszer. Meghalni az öregek szoktak, de nem csak ők. Valakik bennétek egy házban, valakit elgázolt a vonat (átmászott a leeresztett sorompón, és a sínek közé szorult a lába), egy gyerekre ráborult a forró vizes üst, egy másik belefulladt az uszoda vizébe (gazdátlan szandál és rövidnadrág az öltözőben, kitért karral lebegő, viaszsárga gyerekholttest a palackzöld vízben, abban, amelyekben ők is fürödtek a nyáron). Valakinek a kezében felrobbant egy szódásüveg, másvalaki darazsat nyelt, és az belülről megszúrta a torkát. Egy munkás leesett a háztetőről, egy kisgyerek meghalt samárkőhögésben. Valaki megkarcolta a kezét egy rozsdás szöggel, és meghalt vérmérgezésben.

A gondolat, hogy mindenki meghal egyszer, azért olyan képtelen és ijesztő, mert ha igaz, akkor az anyjára is vonatkozik – pedig még saját maga nélkül is könnyebben el tudja képzelni a világot, mint az anyja nélkül. Minden, ami titokzatos és ünnepi elragadtatást kelt – a naplemente, a karácsony, a hóesés, a vitrinben csillogó porcelán táncosnő, amelyhez ritkán szabad hozzányúlni –, de az is, ami boldogítóan megszokott és biztonságos – a szobájuk, az ágya, a benti világosság, amikor kinn már sötét van, és ők teát isznak, és fokhagymás pirítóst esznek az állólámpa alatt – mindez az anyjához kapcsolódik, az ő létezéséből táplálkozik, sőt valamiképpen azonos vele. Ha az anyja ott van a közelében, nem fél attól a mindenféle dologtól (a pókoktól és a sötétségtől, a villámlástól és az elalvástól, a betegségektől és a holdtól, főleg a teliholdtól), amelytől különben rettegni szokott. Ha az anyja néha, nagy ritkán, nélküle megy el otthonról, ordítva és zokogva kíséri a kapuig, belecsimpaszkodik a ruhájába, átöleli a derekát, Nenne alig bírja visszavonszolni a lakásba. Az anyja nem üti meg ilyenkor, nem is kiabál rá, szép szóval próbálja meg észhez téríteni, de ő látja a szemében a türelmetlenséget, és ettől csak még jobban zokog és örjög, mert megrémül az anyja pillantásától. Homályosan úgy érzi ilyenkor, hogy az, akit lát, talán nem is az anyja, hogy elcserélték, hogy egy másik lény vette magára az anyja testét, egy hideg, gonosz és könyörtelen lény, aki közeli rokonságban áll a pókokkal és a sötétséggel, a villámlással, a betegséggel és a teliholddal – sőt talán azonos is velük valamiképpen. A gyanú és a félelem mindaddig nem oszlik el egészen, amíg az anyja haza nem jön, és oda nem ül az ágya szélére, hogy énekeljen neki.

Visszatérő dolgok

A dolgok eltűnnek és visszatérnek. Egyszer csak megint este van. Nenne vagy az anyja fölkapcsolja a villanyt. A csillár mint valami sokkarú tengeri állat lebeg a plafon legközepén. Birodalmának határát májszínű csík jelöli, amely körbefut a négy falon, úgy kéttényérnyire a fal felső élétől: a sáv alatt a fal halványnársárga, fölötte fehér, a sarkokból kiindulva vékonyabb-vastagabb repedések kúsznak szanaszét, átszelik a fehér sávot, átlépnek a májszínű határvonalon, tekergőznek még egy darabig az okkersárga, függőleges sivatagban, majd elvékonyodnak és elapadnak. A magasban lebegő tengeri állat napközben alszik, a fekete karjai végén kirügyezett, csúcsos, fehér szemek belevesznek a plafon homályába, csak este izzanak föl vészjósló nársárga fényvel. Néha csak az állólámpát kapcsolják föl: a drótvázra feszített, lakkozott nársárga ernyőn a nagy piros virágok ilyenkor életre kelnek. Az anyja fölkapzorodik a rökamiéra, a lámpa alá, és a kártyáit rakosgatja: piros királyra fekete dámát, a dámára piros bubit.

Az ő ágya nem itt áll, a nagyszobában, hanem a szárnyas ajtó túloldalán, a kisszobában, legalábbis tavasszal és nyáron. Ősszel az anyja Nenne segítségével áthúzgálja a nagyszobába, mert a kisszobát nem fűtik. Ilyenkor éjszakára a két szobát egybenytűtik: Nenne két dunyha alatt szuszog és horkol a gyorsan fogyatkozó melegben. (Nenne nem nagyon sokkal magasabb nála, pedig öreg már: de az is lehet, hogy így született, ráncosan és fogatlanul, gyér ősz hajjal, amelyet befon és keshedt koszorúba tűz a homloka fölött. „Öreg dajkám!”, az anyja így szokta bemutatni, ha olyasvalaki jön hozzájuk, aki még nem ismeri.)

Jobban szeret a nagyszobában aludni, mert itt a csukott zsaluk mögött sem teljes a sötétség: a vaskályha forgatható, kerek tárcsaablakának üvegén át a maradék tűz fakó fényfoltot vet a kályha elé fektetett szikrafogó vaslapra. Ha fölül, néha egy-egy pillanatra még a szőnyeg mintáit, a sötét, szögletes madarakat és a hosszú nyakú, négy lábú állatokat is látja. Igazából az anyját szeretné látni, hogy megvan-e még, nem rabolta-e el a sötétben valamilyen ismeretlen erő. Az agyonmosott ágynemű fakó rózsaszín hullámain barna hajfürtök úsznak, keskeny kézfej vetődik föl a felszínre, vagy egy tojáshéjszínű pizsamába bújtatott kar, ahogy az anyja álmában forgolódik. A pizsama fölcsúszik a csuklóján, látni, hogy éjszakára sem vetette le a karóráját: ha kicsit világosabb volna, látná a hajszálvékony másodpercmutatót is, amelyet az idő még ilyenkor is, amikor nem ügyelnek rá, csökönyösen és alattomosan lökdös körbe-körbe. Néha az anyja a hátára fordul, ilyenkor az arcát is látja, de a csukott szemű, mozdulatlan arc látványa nem nyugtatja meg, inkább megrémíti.

Vasárnap reggel az anyjának nem kell a hivatalba mennie: amikor ő fölébred, még ott van a másik ágyban. Néha, ha ő ébred korábban, és keltegetni próbálja, megesik, hogy az anyja arca pár másodpercig mozdulatlan marad. Rángatni kezdi a karját, és ha ez sem segít, megpróbálja fölemelni a fejét, hátha kiugrik a torkából a mérgezett almacsutka. A két keze közé fogott csukott szemű fej kissé elemelkedik a párnától, aztán súlyosan, puffanva esik vissza, a szeme még mindig zárva, vonásai mozdulatlanok, bár mintha halványan, alig észrevehetően mosolyogna. Zokogva veti rá magát, a világmindenség egyetlen testvérő, fekete örvénybe rándul össze a mellcsontja alatt. Néhány végtelen másodperc, aztán, amikor már nem is várná, az anyja szeme kinyílik, és most már semmi kétség, mosolyog. „Szóval tényleg nem hagysz tovább aludni?”

Hétköznap reggel, mire fölébred, az anyja már eltűnt. Nenne a henger alakú vaskályha előtt görnyedezik, vödörbe lapátolja a savanyú szagú, hideg salakot. Vagy ha

még későbbben ébred, a tűz már ég, Nenne újabb adag poros brikettet zúdít a felső, meredeken lejtő kályhaajtón keresztül a kályha tűzterébe, odabenn a tűz elsötétül, dühödten, sziszegve sistereg és füstölög, a lángok körülnyalogatják a még ép, fekete kőtojásokat, befurakszanak a résekbe, izzó darabokra repeszti őket, aztán hirtelen, süvítő kárörömmel föllobognak. („Na mi az, ma is délig alszol? Tessék felöltözködni!” „Fűzd be a cipőmet!”, nyújtja oda kényúri leereszkedéssel a lábát. „Één? Ilyen nagy lány, és nem tudja befűzni a cipőjét!” „Be tudom, csak most nincs kedvem!”) Piacra mennek, néha sorba állnak a hentesnél (véres csempék, véres kötény, türelmetlen, karikalábú nők). Megebédelnek a konyhaasztalnál, a két hokedlin kuporogva. Ebéd után rögtön várni kezdi az anyját. Tudja, hogy délután jön meg, és ebéd után már délután van. („Mikor jön már meg?” „Mit tudom én. Majd ha megjön, itt lesz!” „Unatkozom! Játsszunk Ki-nevet-a-végént!” „Most nincs kedvem...” „Miért nincs kedved?” „Csak!” „Olyan nincs, hogy csak! Muszáj tudnod, miért nincs kedved!” „Mert nincs! Megint hisztizni fogsz, ha veszítesz, mint a múltkor! Le fogod söpörni a bábukat, én meg kerehetem őket az ágy alatt!” „Nem igaz, nem fogom!” A széthajtható, szakadozott táblán mindent a vak véletlen igazgat: szerencsét és balszerencsét, üldözöt és üldözöttet. Piroska megpróbálja a maga oldalára állítani a vak véletlent. Kék bábuja ott áll a ház bejáratánál, Nenne piros bábuja ott liheg a nyomában, négykockányira mögötte. Behunyja a szemét, hevesen imádkozik: Nennének nem szabad ötöst dobnia. Kinyitja a szemét, de nem akar hinni neki: a négy csücskénél kicsorbult fekete négyszög minden sarkában egy-egy fehér pont, a legközepén is egy. „Csaltál!”, kiabálja vakon a könnyektől, és egyetlen mozdulattal végigsöpör a táblán. Kockás csatamező, piros és kék, henger alakú, gömbölyű fejű halottakkal, kisebbek, mint a kisujja. „Ugye, megmondtam!” Négy kék, három piros halott, a negyedik túlgördült az asztallapnyi világegyetem határára, és eltűnt valahol a szék lábak pormacska alvilágában. „Keresd meg!” „Keresd meg te, én nem fogok neked négykézláb mászkálni!” „Csak még most az egyszerű!” A következő félórán négykézláb kúsznak-másznak, ágyak alá kotornak a rézgombos tűzpiszkálóval. „Hát ti mit műveltek?” Annyira elmerültek a keresgélésben, hogy nem hallották meg, amikor a kulcs fordult a zárban. Az anyja ott áll a szobában, vedlett bőrkabátját már levetette, szép haja csillogva tekergő fekete kígyókká változva fogja körül az arcát: úgy látszik, esik.)

Hétköznap este odabenn mosdik a nagyszobában. Az anyja széttereget egy újságot a kályha közelében, ráteszi a lavórt, aztán beleönti a sparherden melegtített mosdóvizet. Ott áll a lavórban, az állólámpa sárga és a tűz vörös fényében, a mosdóvíz melege marokra fogja a lábfejét, jobb oldalát beborítja a kályha felől érkező gyöngéd hő, a bal kissé borzong a kifűthetetlen szoba hidegétől. Végül törökülésben beleül a már csak langyos vízbe: a víz határvonala ide-oda inog, langyos nyelve végignyalogatja a titkos helyeken. Édes, tilalmas és szégyenletes izgalmat érez, és végtelen álmoságot.

Szombat esténként Nenne begyújt a fürdőkályhába. A kád karmos, fém oroslánlábakon áll a csatakos, gyanús kőlapokon, amelyek mintázata elfeketült a kád alatti nyirkos sötétségben. Ha fölfelé néz a meleg vízben ide-oda csúszkálva, az aranypiros pikelyes kaucsukhalat szorongatva, végtelen magasságban fekete drótszálon lógó csupasz villanykörtét lát a feje fölött, még följebb a plafon repedései vágató lovast, kígyótestű oroslánt, horgas orrú, főköttős vénasszonyfejet rajzolnak a főlhólyagosodott mészre. A fürdőszoba a lakás tulsó, udvar felőli végében van. Van egy másik, kettős ajtaja is, amelyik a teraszra nyílik: a felső, üveges részén az öreg törülközők és fürdőköpenyek közti résen át a langyos fürdővízben ülve kilát a nagy diófa kopaszodó ágaira

és az ágak rácshálójába esett csillagokra (mint a legyek a pókhálóban)... Ha a nagyszobából a fürdőszobába akarnak jutni, át kell kelniük a fűtetlen kisszobán és a még hidegebb, sötét lomosszobán. Fürdés után az anyja nagy, bolyhos fürdőlepedőbe csavarja, a karjába veszi, és úgy rohan vele befelé a két sötét, hideg helyiségen keresztül, mint ha kergetnék.

Vasárnap, ha szép az idő, sétálni mennek. Kifordulnak az utcájukból: a sarkon, az Anyák boltja kirakatában kék szemű kaucsuknő néz festett szempillák alól a semmibe, a haja is kaucsukból van, ugyanolyan színű, mint a bőre. Mellette kaucsukgyerek pántos napozóruhában, mellette homokozóvdör, mintha a kirakat linóleumpadlója parti homok volna, a halotti kék neonfénye harsány vízparti napsütés. A hentesüzlet: két óriási arckép között egyetlen bágyadt, felhősen fonnyadó cserepes aszparágusz. Végigmennek egy téren, amelyen orgonabokrok vannak és szivárványos begyű galambok, aztán egy másikon, ahol szökőkút és tornyos időjelző házikó. A sorompón túl már a kertés házak következnek: cifra kis villák, oszlopokkal és boltívekkel, mintha építőkockából volnának, olyiknak csúcsos, kerek kis tornya is van, mintha mindegyikben egy-egy Csipkerózsika aludna.

A Turistaházon túl már az erdő következik, de mintha rések volnának az erdőt a várostól elválasztó határon, a város egy-egy ponton átszivárog. Roskatag, kerek pihenőpad egy vastag tölgyfa körül, nagy, homályos szegek a korhadó deszkákba verve. Egy táblán lángok színes árnyképe, egy másikon ciklámené, mindkettő vaskos X-szel áthúzva: tilos tüzet gyújtani és cikláment szedni. A forrásnál a tenyerükből isznak (ha egy darabig rátapasztja a kezét a vascső ferde nyílására, a víz lüktetve ostromolja a tenyerét – ha elveszi, a víz habosan, fölháborodva fröcsköl elő). Keskeny úton mennek, az anyja nyújtott, egyenletes léptekkel, ő ugrándozva és az anyja derekába csimpaszkodva, hogy az alig tud lépni tőle. Fényfoltok ugrálnak az anyja kardigános karján, az ő fűzős cipős lábán és lerágott körmű kezén: mintha a napsütést odafönn egészben gyömszőlnék bele az ágak darálójába, és ideleenn foltokra szakadozva esne ki belőle. A kilátóba először széles kőlépcsőn, aztán veszedelmesen kanyargó, kongó vaslépcsőn mennek fölfelé – kilépnek az erkélyre, a félhomály után a szinte elviselhetetlen ragyogásba. Odalenn zöld hullám hullám hátán, a legtávolabbi hullám, az, amelyik felett ott áll a késő délutáni nap (már majdnem bele lehet nézni anélkül, hogy könnyezni kezdene a szeme), az már egy másik ország.

Néha nagytakarítás van: a szokásos söprés-portörítés helyett. („Nenne, az isten szerelmére, ne csak ott, ahol a papok táncolnak!”) Nenne térdre ereszkedik, sóhajtozva tekeri össze egyik szőnyeget a másik után, a súlyos tekercset nyögve a vállára veti, és kicipel az udvarra. Ott ismét gigöngyöli, majd a furcsa, nyeles porolóval, amelynek szalmafonatai megkoronázott hajfonatokra emlékeztetnek, dühödten ütlegelni kezdi. A szőnyeg kushad, és néma tiltakozásként porfelleget pöffent magából. Odabenn az anyja egyik keskeny lábfejét a kopott sörtéjű, szögletes kefe pántjába bújtatja, a másikkal a törőrongyon tapod, és csúszkálva nekivág a ferdén összeillesztett parketták sorának. Finoman tagolt lábszára és keskeny csípője tébolyodott táncban vonaglik jobbra-balra, de szép arca rezzenetlenül komoly, majdnem komor a feszült figyelemtől.

Időnként előszedik a szekrényből az ezüstöt, amelyet sose használnak, és kifényesítik: ledörgölik róla a sötét félhomályt, a szekrény fogságában töltött egyforma percek és órák üledékét. A lakásban átható Sidol-szag terjeng, de a csontfogantyús füles

kannák, bonyolult kosárcák és karmos oroslánlábakon álló, csipkés ezüstitálcák újra ragyognak, az arcuk rózsaszín foltja kétfelől behorpadva, megnyújtva tükröződik bennük, óriási rémületes orral és távoli, apró szemmel (a kanalakban fejfelé lefelé).

Néha, félálomban, az anyját látja az állólámpa fénykörében, furcsa pózban: előregörnyed, a konyhai hokedli fölé, az arca nem is látszik, csak a nyakszirtje, mintha arra várna, hogy föláldozzák valamilyen vérszomjas hatalomnak. A haja előrefolyik, nem nagy, laza barna hullámokban, ahogyan szokott, hanem mintha számtalan vékony, fényes fekete kígyó nyüzsögne a fején, és csüggeszkedne lefelé a levegőbe, talán mert inni szeretnének a hokedlire állított lavórbaól.

A sötétségből apró alak lép elő: hatalmas árnyéka híven követi mozdulatait a plafonon. A koszorúba tűzött ősz fürtök alatt a kerek, ráncos arc most kifejezéstelen, szinte kegyetlen. A két tövig nyesett körmű, öreg kéz valamilyen tárgyat emel lassan, vigyázva a magasba, mintha az az áldozat bemutatásához szükséges kellék volna: a vízköves konyhai fazekat. A lehajtott fő fölé emelve megbillenti kicsit, és a gőzölgő víz-esés hirtelen rázúdul a nyüzsögő, fekete kígyókra. Az apró alak nyögve lehajol az üres fazékkal, majd bolyhos, fakó rózsaszín törülközőt húz elő valahonét a homályból, és a csillogó fekete kígyókra borítja, amelyekről még mindig súlyos cseppek hullanak alá egyre ritkulva a lavórba.

Amikor az anyja fölegyenesedik, szép arcát fakó rózsaszín turbán fogja körül, olyanféle, mint a tehenet sosem látott Mehemedét a képeskönyvben. Nenne óvatosan egyensúlyoz kifelé a teli lavórral. Az anyja ott ül a rökamié szélén, valahová messzire néz, aztán összerázkódik, mint aki álmából riad föl, sietős mozdulattal kioldja a fakó rózsaszín turbánt, és ádázul dörzsölni kezdi vele a fejét, mintha valaki másé volna, olyasvalakié, akire haragszik, vagy mintha ezzel akarná büntetni magát a füstbe ment áldozat miatt, amelyről valamilyen, csak számára érthető jelből megtudta, hogy mégsem fogadták szívesen.

Néha csomag érkezik Olaszországból, a féltestvére küldi. Ez a féltestvére alig egy-két évvel fiatalabb az anyjánál, és valahol messze él a saját családjával, a tengerparton. A csomagban többnyire enivaló van: holland kakaó, amelynek barna dobozán sokárbocos vitorlás hajó úszik dagadó vitorlákkal ellipszis alakú, fehér égdarabban, vagy szardínia – ovális fémdobozára, ki tudja, miért, kurta szoknyás balett-táncosnő képét ragasztották. (Régebben sokat gyötörte Nennét, hogy vágja ki neki a táncosnőt, de már nem teszi: a táncosnő behajlított lába mindig elszakadt a bokájánál, miközben bodros fürtökkel keretezett kis arca továbbra is kacéran, gyanútlanul mosolygott: „Most mit bõgysz? Ilyen nagy lány, és bömböl egy ilyen hülyeségen!”) Egyik-másik csomagban ruhák vannak: ezeket sóvárgó csodálattal bámulja, mert egészen mások, mint azok a komor és unalmas, újonnan is kopottnak látszó ruhadarabok, amelyeket náluk lehet látni a kirakatokban meg az utcán. Egy bolondos barna szoknyán sárga, kék és piros pillangók lobognak, a szoknya alján körben csillogó fekete lószőr, egy másik, fényes, taft nevű anyagból készült ruhán és a hozzá tartozó kiskabáton („Boleró!”) hatalmas, kusza körvonalú bíborvörös és haragoszöld virágok foltjai lángolnak elő a fekete háttérből. Vannak nevetséges kis táskák, gomba és henger alakúak, meg nagy, ráncos strandtáskák, kerek csontfogantyújuk ízekre oszlik, mint valami karika alakú állat gerincoszlopa, meg egy kurta, belül bolyhos fürdőköpeny, amelynek fehérjébe csodálkozó, kerek szemű, piros és zöld halak fagytak belé egyszer és mindenkorra. De leginkább

mégiscsak a halvány, áttetsző anyagból készült alszszoknyák ejtik ámulatba. Ezek mint-ha nem is nehézkes, hús-vér nőknek, hanem légi szellemeknek, tündéreknek vagy hableányoknak készültek volna. Azt szeretné, ha ezek a mesebeli ruhadarabok náluk maradnának, de hiába. Valahányszor csomag érkezik, rövidesen becsönget valaki: néha az anyja valamelyik barátnője, többnyire azonban valamilyen ismeretlen nő, aki tétován áll az ajtóban, megfutamodásra készen, és zavartan hadarva, a tapasztalatlan özszeesküvő sietségével közli, kitől kapta meg a címüket, az anyja pedig nem kevésbé zavartan beljebb tessékeli. Odabenn a vendég a szék peremére kuporodva, retiküljét a gyomrához szorítva illedelmes tétovasággal igyekszik rátérni jöttének céljára: „Nem is tudom, akkor talán megnézném azt a táskát...” „Tulajdonképpen egy szoknyára gondoltam, valami olyasmire, amelyet az Erzsi vitt a múltkor...” „Az Iréntől hallottam, hogy talán lenne valami jobb fajta pongyola, a lányom most megy férjhez...” Az anyja pedig, mint egy varázsló, előhúzza a sublótfiókból a kívánt tárgyat: „Valami ilyesmire gondolt?” A vendég halk, elragadtatott kiáltást hallat, mohón kiragadja anyja kezéből az áttetsző alszszoknyát vagy a gomba alakú retikült, és vizsgálódva forgatni kezdi az állólámpa fényében. Az anyja halkan, szemlesütve mormog valamit, a vendég a fejét ingatva töpreng, aztán elhatározásra jut, és kapkodva előkotorja a pénztárcáját. Egy csomagolópapír-darabkára fölfirkantja, hol éri el az anyja legközelebb, ha „megint lenne valami”. Amikor elmegy, viszi magával a pillangós szoknyát, a gomba-táskát vagy az áttetsző alszszoknyákat. Piroska szívfájdalmát csak az enyhíti valamelyest, hogy tudja, a rá következő estén virslit vacsoráznak majd mustárral a szokásos hagymás zsíros kenyér helyett.

Az udvar

A lakás mintha a tulajdon teste meghosszabbítása volna, vagy talán még annál is ismerősebb. A rökamié csigavonalban visszagörbülő támlájában két csikóhal alakú mélyedés van, sebhelyek, ahol kilátszik a politúr csillogó bőre alól a nyers fa. „A ruszki”, szokta felelni Nenne, ha a két baltanyomról faggatja, és valami háborúról beszél, amikor az idegen katonák tűzfának akarták fölprítítani a rökamiét meg a többi bútort. Ezek a katonák lövöldöztek arra a képre is, amelyik az előszobában lóg, és amelyiken egy magyar ruhás, pártás nagylány egy könyv fölé hajol, a homloka közepén, a párta alatt, perzselt szélű fekete lyuk. Mindez valamikor réges-régen történt, a lövöldözés és a fejszezapások, és nem is itt, hanem valahol másutt, messze, Pesten, ahol már ő is járt, bár nemigen emlékszik rá, és ahonnét a bútoraik azután idekerültek. Ezt, hogy ezek a bútorok valaha egy másik lakásban voltak, elhiszi ugyan, de csak úgy, ahogy a meséket szokta elhinni: igazából tudja, hogy mindez – a hangulatlámpa, a rökamié, a behavazott szélmalom gobelinképe a súlyos, cirádás aranykeretben – mindig is ugyanott volt, ahol most, és ugyanolyan volt, mint most, a világ kezdete óta: annyira csordultig tele vannak önmagukkal, hogy nem marad bennük hely a véletlennek vagy a változásnak.

Az udvar egyszerre tartozik a kinti és a benti világhoz: egy darab foglyul ejtett erdő. A közepén diófa áll, meg egy sziklakert maradványai a régi időkből – néhány egymásra halmozott nagy terméskődarab. A lehullott dióvirágok zöldesfeketén tekergőznek a porban, mielőtt hozzáér valamelyikhez, egy borzongató pillanatig attól fél, talán mégiscsak hernyó. Ha kifordít egy követ vagy fél téglát a pinceajtó közelében a földből, sápadt pincebogarak nyüzsögnek elő alóla. Pókok rohannak arrébb számta-

lan görbe, fakó lábukon a kerítésen: láttukra az undortól csiklándani kezd a gyomra, és megbizsereg a fejbőre. Eső után mindenütt csigák másznak: a lapulevélen ezüstös nyomaik összevissza keresztezik egymást, a csigaház nyílásán barnás-fehéres, fodros szélű kocsonyás talp türemkedik elő, az izmos, félig áttetsző masszában sötétebb árnyék: a csiga belső szervei. De vannak varázslatos, zöld-arany hátú bogarak is, meg káposztalepkék, puha és szőrös, viszolyogtató testüket sárgásfehér virágsziromszerű, tépett szegélyű szárnyak lebegtetik. És egyszer egy döglött galamb is hevert ott pár napig: ha a közelébe ment, látta a virgonc, rózsaszín hullámozást a maradék tollak és csontok között. („Mik azok?” „Kukacok: ne nézz oda...” „De hát miért...?” „Mondom, ne nézz oda!”)

Órákat tölt az udvaron egyedül, várva, hogy lejöjjön Gabika, legjobb barátja, szerelme és kizárólagos tulajdona. Gabika vézna, örökké náthás, szőke fiúcska, a száját sokszor nyitva felejtí, fülén rubinpirosan süt át a napfény. Piroska féltékeny keserűséggel tekint mindazokra, akik Gabika tulajdonjogát elvitatják tőle, legfőképpen Pászlné-
ra, Gabika anyjára. Ha Gabika nem jön, kénytelen önmagával labdázni. Újra meg újra nekidobja a labdáját a falnak, amely mögött a Hajnalné lakása van („Egyszer még be fogod törni az ablakot!” „Nem fogom betörni!!!”), és megpróbálja a visszapattanó labdát elkapni, mielőtt leesne a földre. Ha elrontja, kezdi újra. Az udvaron terjed az árnyék, a napsütötte rész keskenyedek, mintha lassan összegöngyölgetnének egy világos szőnyeget, és ugyanilyen lassan széjjelterítenének egy másikat, egy sötétet. Néha a félhomályos folyosó túlsó végében nyílik a kapu. Reménykedve odakapja a fejét, de csak az öregasszony érkezett meg a kutyasétáltatásból, és küszködik a kilinccsel a kutya pórázába gabalyodva, vagy Hajnalné imbolyog hazafelé üveges tekintettel, cekkerrel a kezében. Van úgy, hogy rásötétedik odakinn: Nenne megpróbálja becsalogatni, de mindhiába. A labdázást már régen unja, de úgy érzi, ha bemenne, ezzel beismerné, hogy már este van, és az anyja még mindig nincs otthon. A konyhaablak óriásira nőtt fénye végigfekszik a sötét fűvön, elér majdnem egészen a szemközti kerítésig, a keresztléc árnya négy részre osztja, alsó felében ott nyüzsög és moco-rog a horgolt függönyök árnyéka. A hold eloldozódik Holpárék házának kéményétől, sárgán és foltoosan lebeg fölfelé, olyan, mint egy halott arc. Eszébe jut, mivel fenyegette Nenne: ha örökösen a holdat bámulja, holdkóros lesz belőle, álmában kicsalogatja a háztetőre a telihold, és nem szabad rákiabálni, mert akkor lezuhan. Berohan a folyosóra, és az öklével verni kezdi az ajtót (a csengőt még nem éri föl).

Mások

Mások mások, mint ők. Az ő anyja például soha nem kiabál, és nem használ csúnya szavakat, mint a szomszédban lakó Holpár gyerekeké. A Holpár gyerekek anyját Piroska látni nem szokta, csak hallani: napjában többször is sötét, rekedt düh árad feljűk fekezhetetlen lökésekben a kerítés túloldaláról, egy sarokba szorított, iszonyú indulatokkal sújtott lény tombolása, amely mintha az egész világot akarná fölégetni maga körül. Piroska borzongva csodálja a Holpár gyerekeket, akik képesek életben maradni ennek a rettenetes, világpusztító dühnek az árnyékában, és még csak nem is látszanak túlságosan ijedtnek. Egyszer vagy kétszer azért látta is a Holpár gyerekek anyját bemenni a szomszédos kapun: sárga haja van és nagyon pirosra festett szája,

maga is alig nagyobb, mint egy gyerek. Olyan kicsi és vékony, hogy nem is érti, hol fér el benne ez a rettenetes harag.

Szappanbuborékot is lehet fújni az udvaron. A gömbölyű hártya meg-megrándul a szalmaszál végén, megnégyszereződve, derékban fölpuffadva vagy befűződve tükröződik benne a konyhaablak. Óvatosan, mintha tapogatózna a levegőben, a buborék leválik a szalmaszál végéről, egy darabig fölfelé inog, ide-oda sodorják a levegő áramlatai, aztán egyszer csak megváltozik a színe, soha nem látott, szívfájdítóan gyönyörű kékben és sárgában villózik, végül a színek megzavarosodnak, és ha még nem röpillt el nagyon messzire, érzi az arcán vagy a kezén az elpattanó szappanhábhártya foszlányainak alig-érintését, mintha kísértet köpködne röptében. Némelyik buborék föl-emelkedik a magasba, és hosszan, céltudatosan röpill a kerítés fölött Holpárék udvara felé: egy darabig még látszik az ég kékjére rajzolódó, halvány, fekete gyűrű, aztán egyszer csak elpattan – volt-nincs. Mások ott kötnek ki a Nenne ápolgatta kiskertben, a terasz oldalában: megülnek egy levélen, és ott reszketnek néhány másodpercig a közeli megsemmisülés előérzetében.

Néha benne hagyja a szalmaszál végét a pohárban, s ahelyett, hogy óvatosan szívo-gatná, vadul belefúj a szappanos lébe: a hab dagadni kezd, túlcsoordul a pohár peremén, de még nem válik le róla, hanem ott inog, mint valami félgömb alakú termék-ből álló, reszketeg, szivárványos üvegkastély.

– Vén kurva!

Az ádáz, rekedt hang persze a szomszédból jön, a rozoga deszkakerítés túloldaláról. A két durva szó közül a másodikat voltaképpen nem is érti, valamilyen ködös és bizonytalan módon mégis tudja a jelentését, és ez a félig tudás büntudattal tölti el, úgy érzi, árulást követ el vele az anyja ellen.

– Aki mondja! – hallatszik a kerítés innenső oldaláról. Csörrenve bevágódik egy ablak. (Az előzményeket nem hallotta ugyan, mert minden figyelmét lekötötte a szalmaszál végén formálódó szivárványos gömb, de nem nehéz kitalálni, mit mulasztott.)

– Holpárné, a maga gyerekei már megint itt labdázta az udvarban! Föl fogom jelenteni! A múltkor is betörték az ablakot...

– Az én gyerekeim? Álmodta azt maga! Nem is voltak itthon, a nagymamánál voltak...

– A múltkor is letagadta, de én láttam, hogy itt rugdosták a labdájukat az ablak alatt!

– Mit látott maga? Biztosan megint részeg volt...

– Egész nap itt fetrengenek a porban, amíg maga ki tudja, merre lófrál! Minek az olyanok gyerek, aki nem tud rá vigyázni? Nem elég ám megszülni, föl is kell azt nevelni tisztességben!

– Még maga beszél? Vén kurva...

Hajnalnétól, aki az előbb az ablakot bevágta, nem fél annyira, mint a Holpár gyerekek anyjától, legfeljebb egy egészen kicsit. Őnála néha el szoktak üldögeálni Nennével azokon a hosszú délutánokon, amikor hiába várja haza az anyját a hivatalból, mert „túlórázik”, és csak sötétedés után ér haza. Ha az ő lakásuk erdő, Hajnalnéé tenger, amelynek kietlen felszínén néhány viharvert roncs hánykolódik: egy rozszant szekrény, két rozszant szék a rozszant asztal két oldalán, az ajtóval szemközt falnál pedig a hatalmas, többnyire nappal is vetetlen ágy. A fölötte függő óriási festményt minden alkalommal megbámulja, ahányszor csak nála vannak: két kisgyerek lépeget mezítláb egy mély szakadék felett átfektetett fatörzsön, egy fiú és egy kislány. A kisfiú térdig érő zöld nadrágot visel, fején kis kerek kalap. A kislánynak rövid piros szoknyája van és hosszú copfja. Mögöttük hatalmas, szőke angyal lebeg valami világítóan fehér hálóingféleség-

ben, és két kezét óvón terjeszti följük. Az angyal mögött erdő: odvas fák, piros kalapú pettyes gombák, egy őz, amint kidugja fejét a sűrűből. „Ugye, gyönyörű? Még a Hajnal bácsi vette egy embertől a búcsúban...”

(Kiszalad a fák közül az ösvényre, és kővé dermed a rémülettől: sehol nem látja az anyját. Az előbb még ott ült a támlátlan padon, az ösvény szélén, hogy megvárja, amíg ő visszajön a biztonságosnak látszó bokor takarásából. [„Biztos, hogy nem bírod ki házáig?” „Biztos... Már régebben is kellett, csak nem akartam szólni...” „Akkor siess! Megvárlak itt a padon...”] Az ösvény szürkén kanyarog jobbra-balra, két vége elvész az egymásra torlódó fatörzsek között, de sehol a támlátlan pad, és sehol az anyja. „Anyú!”, kiabálja, de olyan furcsa, torz és idegen a hangja, hogy megijed tőle, és elhallgat. Szaladni kezd az ösvényen bal felé, de alighogy elindult, biztos benne, hogy jobb felé kellett volna mennie. Ahányszor az ösvény kanyarodik, mindig azt reméli, mindjárt meglátja a padot és rajta az anyját, de nem: csak fák meg fák. Nagy, görcsös gyökerek nyomakodnak föl a föld bőre alól, az egyikben kis hűján hasra esik. Messze valami imbolygó fekete forma hajlik ki az út fölé, félig állat-, félig emberfej: üres szemén keresztül átlátszik az ég. Pár lépéssel előtte ferde fehér fény sűrölja egy tölgyfa törzsét. Megtorpan, aztán lassan közelebb megy. Ott benn a fák között, amelyek a derekáig sem érnek, áll valaki: a teste áttetsző, átlátszanak rajta a gubancos szederbokrok. A lény lehajlik hozzá: az arca egyszerre gyöngéd és rettenetes, a szeme mintha lyukat égetne a lelkébe.)

Hajnalné gyér, ősz fürtjei a vállára omlanak, mint a királykisasszonyokéi a meséskönyvekben, ettől beesett arca furcsa módon egyszerre fiatal és öreg. Ha elmosolyodik, Piroska borzadva látja, hogy alig van foga. Kivörösödött peremű, fakókék szemének sarkából gyakran könnyecseptet töröl ki a keze fejével, máskor viszont, amikor fölélnkül, és izgatottan hadonászik, pillantása is lázassá és jelentőssé válik, mintha valamilyen magasabb rendű lény költözött volna a testébe, és az tölténé el emberfölötti éleslátással és bölcsességgel.

– Né, angyalom, mit ad neked a Hajnal néni! Cukorka! Nem szereted? Vagy csak a Hajnal nénitől nem akarod elfogadni? Pedig a Hajnal néni nagyon szereti ám az ilyen jó kisleányokat, mint te vagy! Nekem is van ám kisleányom! Te már nem emlékszel a Margitkára meg a Sanyikára, de ők rossz gyerekek, te ne legyél olyan!

– Mi lett velük? – kérdi ő rosszat sejtve.

– Elmentek az apjukkal, itt hagytak engem! – A siránkozó hang vádlón fölsattan. – Elcsalta őket is az a... egy asszony, egy igen rossz asszony, de tudom, meg is veri az Isten...

Erről a rossz asszonyról Piroska már máskor is hallott olyankor, amikor Hajnalné és Nenne egymás között beszélgetnek, és ő igyekszik úgy tenni, mintha ott sem lenne, nehogy abbahagyják. Hajnalné hangja ilyenkor forró és rekedt lesz az indulattól, és nem is rossz asszonyt emleget, hanem szemét kurvát, de azért nyilvánvaló, hogy ugyanazt a személyt érti rajta.

– Egy boszorkány? – kérdi tétován, ködösen azt remélve, talán kiderül végre, hogyan sikerült ennek a rossz asszonynak elcsalnia azokat a gyerekeket, és hová is csalta őket.

– Az, az, boszorkány, jó mondd, angyalom!

– Csoda, hogy inkább az apjukkal mentek szegények? Ott legalább kapnak rendesen enni! – veti oda később mérgesen Nenne, amikor ő az elcsalt gyerekekről nyaggat-

ja. Ez alighanem igaz lehet, hiszen Hajnalné sűrűn be-becsenget hozzájuk kölcsönkérni ezt-azt, többnyire valami ételfélét:

– Flórikám, angyalom, két tojást nem tudna adni holnapig? Tésztát akarok gyúrni, és becsukott a bolt, mire odaértem... Isten bizony holnap, legkésőbb holnapután vizsgálhozom...

Az anyjának ilyenkor elfelhősödik az arca, az ajka elkeskenyedik, gondolatban megszámlolja a spájzban a tojásokat, aztán sóhajt, kimegy, és visszajön a két tojással. Soha nem invitálja be Hajnalnét a szobába, az pedig soha nem hozza vissza a tojásokat, se másnap, se később.

Elalvás előtt, a sötétben, látja maga előtt a kurva házát az erdei tisztáson: mézeskalácsból van az oldala meg a tetején a cserepek. A Hajnal gyerekek vágyakozva nyújtogatják feléje a kezüket, a kurva pedig bentről, a függöny mögül lesi őket, és pipacspirosra festett ajkát nyalogatja.

Jók és rosszak

A szomszéd háztól rozzant léckerítés választja el őket, amelynek kilazult lécein át akadálytalanul közlekednek ide-oda a szomszédos Holpár gyerekek, a házbeliek nagy bosszúságára. Igazából nem is tudja, hányan vannak, de sokan. Többnyire félmeztelenül, klottnadrágban rohanganak, bőrük barnára égett, hasuk homorú, hátuk és karjuk izmos, lábuk végzetlenül mocskos. Szemük zölden villog, szájuk sarkában örökké cakkos peremű, pikkelyes var. Ővele a legkisebbik, a kis Éva kivételével nemigen állnak szóba, és talán jobb is így, mert a velük való játék a tilalmas és az engedélyezett dolgok bizonytalan határvonalán mozog, és soha nem tudhatja biztosan, nem haragszik-e meg érte az anyja. Nenne nem állhatja a kis Évát: „Eredj innét, most nem lehet ki a Piroska, dolga van!”, förmed rá, valahányszor az becsönget hozzájuk: „Kijöhet a Piroska játszani?” De hiába zavarja el, a kis Éva rövidesen újra becsenget. Az anyja viselkedésén már kevésbé tud eligazodni. Ha ő nyit ajtót, egy pillanatig tétován áll, összevont szemöldökkel. Szíve szerint alighanem ő is elkergetné, de szemlátomást nem helyesli azt, amit szeretne. Így nem marad más választása, félreáll, és a kis Éva már furakszik is befelé, mielőtt még az anyja meggondolná magát. Nennére hárul a feladat, hogy megvédelmezze őket az anyja nagylelkű és gyámoltalan engedékenységének a következményeitől.

Piroska maga sem tudja, akar-e játszani a kis Évával. Tudja, hogy ő jó gyerek, a kis Éva pedig rossz: ha éppen nincs ott, félelemmel vegyes borzongó kíváncsiságot érez iránta. Ha ott van, azt kívánja, bár inkább mégse volna ott, mert a kis Éva mindent szanaszét hajigál, minden zugba beleszimatol, és ha kedvére való dologra bukkan, izmos, mocskos kis marka azonnal összezárul körülötte. („Add nekem!” „Nem lehet, a születésnapomra kaptam...” „Szóval a tied, nem? Annak adod, akinek akarod! Ha nem adod nekem, nem játszom veled többet!” „Kölcsönbe”, leheli Piroska, hogy legalább a látszatot mentse maga előtt. A kis Éva már iszkol is kifelé, markában a zsákmánnyal. „Te, mi van a kezekben? Adod ide mindjárt?” Nenne egyenként feszegeti le a mocskos kis ujjakat a zsákmányról. A kis Éva vadul rángatja a csuklóját, megpróbál beleharapni az ujjait feszegető kézbe. „Mondd meg neki, hogy nekem adta!” „Persze, neked adta!” „Kölcsönbe...”, suttogja Piroska. Nem akar hazudni, de azért azt szeretné, ha Nenne nem hallaná meg, és visszaszerezné a kis Évától, amit az elvett tőle. És Nenne csakugyan nem hallja meg, vagy legalábbis úgy dönt, hogy nem akarja meghallani.

„Nesze! Máskor vigyázz rá jobban!”, adja vissza Piroskának az agyonnyomorgatott, elgömbült kis mérleget vagy parányi nyeles tükröt. „Maga bűdös!”, sivítja a kis Éva, miközben Nenne a vállánál fogva kipenderíti. Piroska lehajtja a fejét: ő már megszokta Nenne senkiéhez nem hasonlító, savanyú test-, hagyma- és dohányszagát, de az igaz, hogy Nenne csakugyan nem szeret mosakodni. „Nem csináltam semmit, amitől piszkos legyek!”, állítja ingerülten, ha az anyja megpróbálja rávenni, hogy legalább derékig mosdjék meg a lavórban, a kádba pedig a világ kincséért sem ülne bele, mintha saját maga előtt is szégyellne levetkőzni. Csak az arcát szokta megmosni, és kibontott, gyér ősz haján húzza végig a vizes fésűt, meg a lábát szokta megáztatni a lavórban, hihetetlenül széles, földszínű, békalábszerűen szétterpeszkedő lábfejét. A nagylábujján hatalmas, repedezett, szürkéssárga, levághatatlanul kemény a köröm, a kisujja görcsösen visszapöndörödik, mintha félenken a többi ujj védelmét keresné.)

A kis Éva néha rettenetes dolgokat beszél, olyanokat, hogy neki elgyöngül a térdje a szégyentől, és később, ha eszébe jutnak, kénytelen hosszán, hevesen rázni a fejét, hogy kirázza őket belőle. (Ha mégis ott maradnának, el kellene mondania őket az anyjának, mert ő mindent elmond neki – néha megpróbál eltitkolni valamit, de nem bírja sokáig: a titkos tudás falat húz kettejük közé, és neki egyedül kell szorongania a fal innenső oldalán.) A kis Éva örökké orvosost akar játszani, vagy gombolyagba gyúrt zsebkendőt gyömöszöl a babája szoknyája alá, és azt állítja róla, hogy gyereke lesz. Mindenféle képtelenséget állít arról, hogyan lesznek a gyerekek („Hülye vagy, értsd már meg, *muszájt*, hogy a te szüleid is azt csinálják, különben nem lenné!”). Egyszer fölényesen csevegve közölte, hogy a nővérenek már „megvan a baja”, és most már lehet neki gyereke – Piroska értetlensége láttán a vérről magyarázott valamit, meg a holdról, úgyhogy Piroska, amikor legközelebb lenyúzta a térdét, a kibuggyanó vidám, piros nedvesség láttán még jobban megrémült, mint szokott, mert az a homályos félelme támadt, hogy most talán neki is gyereke lesz. Máskor zihálva, kipirultan állított be, és komor, fontoskodó arccal közölte, hogy a Papréten megkergette őt egy ember, aki *azt* akarta tőle. Ha az anyja meghallaná, miket beszél, biztosan örökre eltiltaná tőle, de a kis Éva az anyja jelenlétében mindig kifogástalanul udvarias, sőt, mindig az anyja pártját fogja, ha az megszidja őt valamiért, és felnöttes, fejcsóváló fontoskodással tör pálcat az ő, Piroska hibái fölött.

Ha viszont nincsenek szem előtt, akkor a kis Éva sokszor őt, a jó gyereket is magával rántja valamilyen veszedelmes kalandba. Például becsöngetnek az emeleten lakó kutyás öregasszonyhoz. Igazából csak a kis Éva csönget be, ő csak ott lapít a háta mögött. Ezt az öregasszonyt ki nem állhatja, amióta egyszer rászólt: „Nem tudsz köszönni?” Az öregasszony hályogos, szürkés szeme ugyanolyan nézés nélküli, mint a szomszéd ház falán a faragott kőarcoké, a hangja is távoli, kellemetlen, fakó hang. „Nem tanítottak meg köszönni?” Piroska fuldoklik a tehetetlen dühtől, haragszik az öregasszonyra, de haragszik önmagára is, amiért gyáván, szótlán eloldalgott, és nem kiabált gúnyos és szörnyű sértéseket az öregasszony után, vagy legalább annyit, hogy „Maga nekem nem parancsol!”, ahogyan a kis Éva szokta. Bosszúból ő is ott sündörög a kis Éva nyomában, amikor az föllopózik az emeletre, és tenyérrrel, teljes erejéből nekidől a csengőnek. Amikor meghallják bentről az öreg, görbe lábú tacsókó tébolyult, vékony hangú acsarkodását (ezt a kutyát az öregasszony pórázon szokta sétáltatni, és ha hidegre fordul az idő, valami neveléses, a hasán gombolódó ruhadarabba öltözteti) meg az öregasszony motoszkálását, csattogva lerohannak a lépcsőn, aztán tovább, le egészen a pincelejáratig, ahol az öregasszony már biztosan nem láthatja őket. Ilyen-

kor úgy érzi, ő is része az erősek, bátrak és diadalmasak szövetségének, amely megbünteti a csúfakat, kellemetleneket és nevetségeseket, akik közé az öregasszony is tartozik. Amikor az anyjának diadalmasan elmeséli, hogy megbüntették a gonosz öregasszonyt, aki rászólt, az anyja arca megfagy, megjelenik rajta az az üvegaszk, amely nála a haragot és a szomorúságot jelzi. „Ígérd meg, hogy nem csinálsz ilyet soha többet!” Szégyenkezve lehorgaszta a fejét, a padlót nézi, hogy az anyja ne lássa az ellenkezést a szemében. Most már tudja, hogy a gyöngék, csúfak és nevetségesek oldalán a helye, de nem örül neki: szívesebben tartozna az erősek és diadalmasak közé. Hogy kerülje a kisértést, a következő néhány alkalommal némán, felhúzott orral, erényesen elvonul, amikor a kis Éva játszani hívja.

„Buksikám!”

Vasárnap többnyire látogatóba mennek, és többnyire öregasszonyokhoz. Az öregasszonyok nagy és sötét bútorokkal teliszűfolt, szűk és sötét lakásokban élnek, oszlopos szekrények, réz hamutartók, megsárgult billentyűzetű zongorák és pamutot gombolyító szerelmespárt ábrázoló, ovális árnyképek között (az árnyékudvarló fél térden, két kezét mintha imára készülné összetenni, de a mozdulat megállt volna félúton, úgy tartja feszesen a kezére tekert fonalat, a hölgynek tornyos frizurája van, lába parányi lábzsámolyon nyugszik). A vitrinben, akárcsak náluk otthon, ezüstrácsok és indák fogságába esett fantasztikus üvegkosarak, lábujjhegyen ágaskodó porcelán táncosnők (szoknyájuk túllje finoman átluggatva, mint a csipke) és sápadt arany- és virágdíszekkel ékített, áttetsző teáscsészék. Aranyszegélyű porcelántányérokban vanília kifik felholdjai világítanak sápadtan a késő délután beteg fényében.

Hogy az öregasszonyokhoz valaha öregemberek is tartozhattak, csak néhol mutatja egy-egy tárgy, monogramos ezüst cigarettatárca a horgolt terítőn vagy az előszobában a homályos tükör mellett álló esernyőtartóban árválkodó, szarvasagancs fejű bot („Még szegény Lexié volt, nincs szívem kidobni...”).

Az egyik öregasszony magas és testes, bulldogképét bodros, rendetlen ősz haj veszi körül, tüskés szemöldökének harciasan előremeredő szálai is őszek, szeme szürke, kemény kavics, királynői méltósággal vonul lompos kardigánjában és letaposott sarkú cipőjében. A szobában, ahol leülnek, fiatal férfit ábrázoló szénrajz lóg a falon, alatta egy varróasztalkán nehéz, vörösréz tartóban hosszú templomi gyertya. „Buksikám!”, mutatott a képre az özvegy, amikor először jártak nála, olyan mozdulattal, mintha egy jelen lévő személyt mutatna be. Ha téli délutánokon ott éri őket a sötétség, az özvegy két tenyerét az asztal lapjának döntve nehézkesen föltápáskodik a karszékéből, oszloplábján a varróasztalkához dőcög, és szertartásos komorsággal meggyújtja a templomi gyertyát, nem tudni, kegyeletből-e vagy takarékból, mert villanyt gyújtani ilyenkor sosem szokott. Piroska egy kicsit szerelmes ebbe a hátrafésült hajú, szomorú és igyekvő tekintetű halottba, aki a gyertyaláng imbolygó fényében viszonzni látszik a pillantását, s mindenféle történetet talál ki róla. Ezekben a történetekben ő maga néha a meséskönyvében látható szőke királykisasszonyhoz hasonlít, ahhoz, akinek visszahozza a kútból az aranylabdát a béka, máskor ahhoz a fiatal lányhoz, aki hullámos hajjal, hátravetett fejjel kacag az özvegy szobájában egy másik képen – ez alatt a kép alatt nem áll gyertya, pedig a képen látható személy ugyanúgy eltűnt az élők sorából, mint a szomorú tekintetű férfi, csak éppen nem a sírban talált végső nyughelyére, hanem

az özvegy lompos, kardigános testében és púderfoltos buldogarcában. Az özvegy összekulcsolja párnás, foltos kezét a hasán, két hüvelykujja izgatott, pergő malommozgásba kezd, miközben a legújabb albérlőjére panaszkodik. Ezek az albérlők többnyire fiatal vidéki lányok, és sűrűn váltják egymást. Olyik-másikhoz az özvegy eleinte nagy reményeket fűz („Ez az X-ék kis rokona – mondta ilyenkor lelkesedve –, ez más lesz, nem olyan, mint a többi!”), de azután ezekben a reményekben rendre csalatkoznia kellett. („Én nem tudom, mire tanítják ezeket otthon... Mondom neki, édes fiam, lehet, hogy maguknál ez így szokás, de énálam ez nem lesz bevezetve!...”) A még gyertyátlan féllhomályban Piroska úgy látja, hogy az anyja az asztal alatt gyorsan, illedelmesen összezárja addig keresztbe vetett lábát. A kávécsészét kislányos mozdulattal emeli a szájához.

– Ott találták meg a fák között, alig pár száz méterre a házuktól... – Szörnyülködő, diadalmas suttogás a vaníliás kifli porcukor-csillámporos maradéka fölött. – A biciklire figyeltek föl, ott hevert az árokparton, gazdátlanul... Süket volt szegény, mint az ágyú, azért nem hallotta meg, amikor a határőrök utána kiabáltak, hogy hová megy... Azok is rájöhettek, hogy bakot lőttek, hogy úgy mondjam... Bevonszolták a szerencsétlent a fák közé, egy kis avart kapartak rá... Most gondold el: az is lehet, hogy akkor még élt!

Piroska fejét az anyja válla gödrébe fúrja, de hiába, nem bírja elhessegetni a képet, a holttestet a fák közt, a száraz levelek alatt. Gyanútlanul átlépett egy határt, azért hitték róla, hogy egy másikat is át akar lépni, egy még tilosabbat. Lehet, hogy a vércseppek mutatták az utat a falubelieknek, mint a Jancsi és Juliskában a fehér kavicsok? Lehet, hogy másutt is halottak vannak eldugva az avarban, a Papréten vagy az udvarukban? Segélykérőn körülnéz. Az özvegy két tenyerét az asztallapnak vetve föltápaszkodik, a varróasztalkához dőcög, és ünnepélyes mozdulattal meggyújtja a gyertyát. A hátrafésült hajú fiatal halott szomorúan és igyekvően néz vissza Piroskára.

Vendégek

Az asztal alatt kuporog a szőnyegen, és igyekszik úgy tenni, mintha ott sem volna: hát-ha megfelelnek róla. Közelebb húzódik anyja karcsú, aranybarnán sugárzó lábszárához, de nem érinti meg, nehogy ráébredje a jelenlétére, és kiküldje játszani az udvarra. A másik pár láb hosszabb és vékonyabb, mint az anyjáé, a keskeny lábfejek szemérmes titokzokniban szegyenkeznek a nagyon lapos sarkú, fűzős félcipőben, mintha valami óriási kislány lába volna. Piroska néha látja a lábszárak nagy orrú, szelíd szemű tulajdonosát az utcán is, ahogyan vállban meggörnyedve, retiküljét gyomrához szorítva, fél lépéssel lemaradva igyekszik szapora léptekkel haladó peckes, zömök, szalmakalapos és csokornyakkendős férje mögött. Hosszú nyakú és bánatos szemű: olyan, mint egy szép, szomorú zsiráf.

– Flórikám, én ebbe belebetegszem! Ott terpeszkedik, mint egy kőbálvány, úgy szürcsöli a levest, hogy az valami rettenetes, tudod, milyenek ezek, és csak néz azzal az apró, gonosz szemével, lesi a merőkanalat, hogy szedek-e magamnak a húsból is... Az ablakot, drágám, ha betennéd... Mert mindig direkté pénteken adnak gulyáslevest, és én mindig elhatározom, hogy csak a krumpliból veszek, meg talán még a csipetkéből, de ez mindig odaül mellém, és csak néz és néz... Tudja, hogy az apácákhoz jártam, és azért... És tudod, ezerszer elhatározom, hogy azért sem, nem szedek magamnak ab-

ból a mócsingból, mert nem is hús az ráadásul, csak mócsing, hogy nem törődöm többet a kőbálvánnyal, elmegyek inkább folyosót sikálni, de aztán mindig eszembe jut, hogy mi lesz, ha kitesznek innét, vagy ami még rosszabb, ha az enyéimnek csinálok valami bajt, ha a Lacit az erdészettől is kirakják miattam, vagy a Juditkám nem engedik majd középiskolába – és akkor mégiscsak szedek egy kicsit a húsból, de alig megy le a torkomon, és közben kérem a Jóistent, hogy bocsássa meg nekem – de biztosan megbocsátja, ugye, hiszen tudja, hogy nem mohóságból...? És tudod, mi a legrosszabb? – A suttogó hang fölforrósodik: – Az, hogy úgy érzem, meg tudnám fojtani a kőbálványt! Pedig, ugye, meg van írva, hogy szeressük az ellenségeinket is, meg hogy tart-suk oda a másik orcánkat is... Próbálok imádkozni, hogy ne gyűlöljem, sokszor elmond-magamban, hogy ezek szerencsétlen, egyszerű emberek, akiket annak idején ta-lán akaratlanul is megbántottunk, hogy őket is meg lehet érteni, de hiába... Azért én mégiscsak szeretném a fejére borítani a tányért a forró gulyáslevessel!

Két csontos, sápadtszöke lábszár szandálban. A hozzá tartozó nő akár egy egészen kicsit rosszul sikerült rajz: nagy homlok, vézna szöke haj, túl domború szemhéj alatt nagy, szégyenlős kék szempár, az orra épp csak valamivel hosszabb a kelleténél, és majdnem mindig piros egy kicsit a náthától – majdnem-csinos majdnem-királykisasszony. Médinek hívják, az anyja barátnője. A nagy, vörös kéz röstelkedve rejtőzködik a bő, virá-gos szoknya zsebében, vagy a retikül csatját babrálja idegesen:

– Én úgy félek, Flórikám... Már reggel, amikor megyek befelé a hivatalba, remeg a lábam, és görcsöl a gyomrom... Fáradjon be a méltóságos kisasszony: ezt mondja nekem, valahányszor berendel magához, és olyan gúnyosan kitarja előttem az ajtót... És most sehol sem találok az orosz gyapjú dossziéját, azt fogják mondani, szándékosság van benne, hogy éppen az orosz gyapjúját... Csak az ürügyet keresik, hogy kirakjanak engem is udvart seperni, és ez még a jobbik eset, mert mi van akkor, ha azt mondják, hogy direkt csináltam, hogy szabotázns... Mi lesz akkor anyukáékka, ha engem elvisz-nek... Á, apuka, ő nem fél, ő nagyon katonásan fogja fel ezt is, tudod, ő büszkébb an-nál, ezek őt nem tudják megalázni, azt mondja... Meg hogy mostanában ott van a leg-jobb társaság, az utcaseprőknél: csupa gróf meg tábornok...

Lapos sarkú fűzős félcipő, élesre vasalt posztónadrág. Kihajtott nyakú, makulátlan fehér blúz: az egész sovány, erélyes, gyors mozgású nő élesre van vasalva. Egy kicsit hasonlít az anyjához, de lefaragtak róla minden lágyságot és gömbölyűséget: körök helyett szigorú szögletek. Egyik posztónadrágos lábát átveti a másikon – úgy ül, mint-ha most csusszant volna le a ló nyergéből. Láthatatlan lovaglóostorával ütemesen ütö-geti az asztalt. („Van egy nagyfia, már iskolás... Nagyon komoly fiú, könyvekről lehet beszélgetni vele...”)

– Flórikám, te még nem tudod, hová kerültél! – Jelentőségteljes, recsegő suttogás. – Hidd el nekem... odabenn a falnak is füle van! Mindenkit behívat magához... Igen, már velem is megpróbálkozott... Csöpögött a nyájasságtól, pedig különben, na hiszen! „Kartársnő, maga miért nem jön soha be magától énhozzám? Látssa, mások be szok-tak jönni egy kis csevegésre. Én szeretem tudni, hogy érzik magukat a beosztottaim, mi-lyen a hangulat a többi irodában...” „Főnök kartárs – mondom neki – büszke, recseg-ve trombitáló hang, mint egy kanalas gémé –, főnök kartárs, én a munkámra koncent-rálok, nem szoktam sorra járni az irodákat, és trécselni, mint egyesek...” „Akkor nem is tartom föl, kartársnő!”, képzeld, ezt mondja nekem gúnyosan, és azzal nagy kegyel-mesen elbocsát egy olyan granszenyőri mozdulattal... Valami suszter volt azelőtt állí-

tólag... A nyújorkot úgy ejti: nevjork! Én mindig mondom a fiamnak is: ahány nyelv, annyi ember... Mindig mondom neki, Emilkém, neked jól kell tanulnod, neked ebben a világban is meg kell mutatnod, ki vagy: egy Simaházy unoka! Ha már az apja, megbocsáss a szóért, drágám, de egy tróger...

– Te tudsz németül? – kérdi leereszkedően az „iskolás” (kövér, apró szemű és szemüveges, a szája állandóan nyitva, mintha nehezen kapna levegőt az orrán át), és fensőségesen félretolja a Ki-nevet-a-végén táblát. (Ez csak óvodásoknak való!)

– Egy kicsit tudok... – feleli Piroska óvatosan. (Morgen, morgen, nur nicht heute, sagen alle faulen Leute...)

– Téged is az Ella tanít?

– Nem, engem a nagymamám...

– Mihozzánk az Ella jár... Régen, amikor még jobb napokat látott, sokáig kinn élt Bécsben, őtőle meg lehet tanulni a helyes kiejtést... Az nagyon fontos, a kiejtés.

– És most már nem lát jobb napokat? – kérdi zavartan, mert nem egészen érti, mit jelent az, „jobb napokat látni”.

– Nem, most szegény, mint a templom egere... Nálunk mindig kap kávé meg vajjas kenyeret, meg más házakhoz is jár, ott is mindenütt etetik, mert különben éhen halna... Szerinted hogy mondják németül: cseresznye?

– Azt még nem tudom...

– Kirsche! Na és azt, hogy templom? Azt sem tudod?

– Azt... azt még nem tanultam.

– Hát nem tudsz valami sokat... A templom, az Kirche! Érted? Csak egy betű a különbség: Kirsche-Kirche! És azt tudod, hogy írják le, hogy Kirsche?

– Írni... azt még nem tanultam. Én még nem járok iskolába... Olvasni, azt már tudok...

– Sch-val! Érted? S-nek mondják, de sch-val kell írni! Ez a te macskád? – bök a fekete-fehér macska felé, amelyik álmából ébredve dorombolva dagaszt Piroska ölében. – Nem karmol? Nem akarok vérmérgezést kapni! Vérmérgezést lehet kapni tőle, ha egy ilyen dög belekap a koszos karmával az ember kezébe!

– Az mi... az a vérmérgezés? – Piroska rémülten kotorászik az emlékezetében valami után, amit a kis Évától hallott: vér, hold és pólyások szerepelnek benne, egymással valamilyen érthetetlen kapcsolatban.

– Hát hogy piszok kerül a véredbe, és meghalsz! Ha például belelépsz egy rozsdás szögbe, attól is elkaphatod, vagy ha van rajtad valahol egy seb, és elkaparod a piszkos kezeddél...

– És ha csak úgy elesel, és lenyúzd a térded? – A hold és a csecsemők mellé most csatlakozik harmadiknak a halál is. Érzí, amint a térde alatt sötétlő var felől lassan száll fölfelé a méreg a szíve felé: ha a szívet eléri, meghal.

– Attól? – Emilke töprengve szipákol, majd erőlesen, harsogva kifújja az orrát. – Attól nem – dönti el végül.

– Akkor nektek nincs is macskátok?

– Nincs. Anyukám ki nem állhatja őket, azt mondja, hűtlenek és alattomosak... Nekem kutyám van! – közli fensőséges könnyedséggel, és félig csukott, nehéz szemhéja alól néz le Piroskára, hogy lemérje rajta a hatást. Piroska döbrent áhítattal néz vissza rá.

– Kutyád?

– Aha... Elég hülye kutya különben... De majd én megtanítom mindenféleké. Öregem, ha csak ennyit csinállok... – és összecsettinti kövér hüvelyk- és középső ujját –, ha csak ennyit csinállok, úgy fog rohanni hozzám, hogy a nyakát törli!

– És ha mégsem?

– Na, azt szeretném én látni!

A következő napokban, némi vívódás után, Piroska úgy dönt, mégsem Gabika lesz a férje, hanem Emilke. Igaz, hogy kövér, viszont idősebb nála, és bámulatra méltóan okos. Egy nagy, kertes házban laknak majd, és egész nap könyvekről beszélgetnek. Esetleg németül.

(Folytatása következik.)

Rába György

A NAGYOK TITKAI

Nem vagyok kíváncsi rá
kiállt-e Berzsenyi a zivatarba
föltartotta-e homlokát a villámfénybe
de igencsak szeretném tudni
vajon asztalhoz ült reggelizni
egy csupor tej és karéj kenyér elé
vagy mélytányér levesre hajolt
netán szalonnából szelt katonákat
s hálóingben telepedett le falatozni
vagy macskanadrágban zekében

Azt mondják Jókai nemegyszer
osont ki éjjel a hitvesi ágyból
lépkedve egyenesen a szolgálóhoz
ugyan milyen szófordulattal
indította rohamát a dikó ellen
a falusi fehérnépnek
szokatlan bájolgással hebegve
vagy Berend Ivánhoz Timár Mihályhoz
méltatlan nyers szókimondással
a szendergő husikára rivallt dologra

Azt még csak elképzelem
mit csúfolt a Bartók hallotta tréfa
nagyító alatt az eset miféle
s hogy fölrántott-e nevetőizmokat
mint redőnyt a reggeli fényre
de tanácstalan vagyok a válasszal
határátlépő jókedvében
csapkodta-e térdét a géniusz
azt a magafelejtő pillanatot
meglestem volna istenuccse

ÉLETFOGYTIG VITATÁRS

Azt mondja nem s azt hogy miért
és faggat és kétségbe von
önmagamnál is jobban ért
nincs közelebbi rokonom
csak ez aki tiltakozik
rajtam ítélőszéket ül
életfogytig kérdéseit
hallva nem vagyok egyedül
minden szavam belém sajog
s azt visszhangozza hogy lehet
s azt is tán másképp volna jobb
kerekasztal én így leszek
egyszemélyes belső vita
szinte tudós tanácskozás
magányos azonban soha
egyik percről másokra más

ÖNMAGADDAL TALÁLKOZÓ

Szállásadó nem pincér nem szakács
nem rendelhetsz verőfényes időt
országos esőt csakis éjszakára
rajtad áll hogy skalpvadászok között
bóklászol csapáson lopakodol
meddő fecserészésben veszted el
magad vagy a bohém szél tenyerén
leszel inkább hazard pityangpéhely
nem pincér nem is szakács de te sem
vagy betérő vendég bár meglehet
éhség kerget szomjúság ösztökél
lelj alkalmas tűzrakó helyet
s érezd önmagaddal találkozó
hogy szabad vagy szíttóttál egyedül
száraz fából éltető parazsat
zsákmányodat főzd meg eledelül

Tandori Dezső

HETEDIKSZIGLEN

Hetediksziglen élek, ki lehet
bírní, nem is kérdezni, ki lehet
ez az alak?

Ki befejez hatvanhatodikát,
hatvanhetediket –
most pár nap – elkezd:
azt mondja, „vedd ezt”,

mondja valakinek, aki de unja,
mondja, és ez se több mint az aszongya
rémes állandója, együtttható, mely
csak a beszéddel járó rendes émely,
„vedd ezt, a morgolóds cikket,
a – csoda rím – verssé nyesteteket,
ha sör ment el, ha bor, kolbász, szalonna,
ha túlsúly, húsz kiló,

felváltja majd a jó
anorexe...” Leírni se tudom,
na, anorexisztencializmusom.

Hús hegytöve-plazákat látogatva,
beléjük, és belőlük kiszertetve,
mint valaki más-illető-a-kedve,
jön-megy névtelenebb plakátolatja
– szendvicsember –, szerekbe
ölvén, kilók fogytába, bánatom.

Múljon e kavárom, e keverem!
S igyekezd elvégezni röviden,
mondod magadnak már, öcsi!
Bizalmaid érdemelheti
akárki más?

Sok iksz évtized hozama: unás,
meg lassú rájövés,
bár nincs új ösztönözhetés,
csak anorex gyakorlatok,
hasad feszíted, tűnik potrohod.

A mindennapi lét unalma folytán
 – lassú héraikleitoszi felje-mély! –
 kerül ki tollad alól Kis Toportyán,
 fantasy, vagy kevély
 tinédzserirodalom, mind jeles,
 de a legjobb Woolf évre-éve lesz,
 táblát nézel, túlélted Arany János

– a Mindenek Öregje! – szép korát,
 de ha most térnél meg, földbe, anyádhoz,
 kevesebbet éltél, úgy, mint anyád,
 ki tragikusan halt, és sok bajához
 jött az is, hogy „elvesztette fiát”,
 már ismerős-vélemények szerint.
 Meg lehet szokni mind e kint.

A tévítéletek, a fél-igaz
 nézetek gyötretését!
 Semmi se „végképp”,
 és új kalandra vár a Kis Csikas
 a második kötetben,
 évre-év, London köde lebben,
 sose térsz vissza oda, nem, lezártad
 ily távlatod, s inkább alsógatyáknak

téli rendjét szortírozod,
 zsebkendőidet plazai szatyorba
 gyűröd, nadrágot sihtolsz, kikotorva
 az újra rád menő régieket,
 élvezed anorexi sikered;
 pizsamákat teszel külön, gumitlan,
 s majd társnéd fúrge túje villan,

s újra használható a fél-selejt,
 agyongépelte kezed elejt
 egy szakadozó vállú, zöld trikót,
 „már csak ing alatt hordhatod”,
 épp csak a kosztolányis, a „fiam”
 hiányzik, de nincs, minek híja van,
 inkább minden fölösleg,
 beszatyrozott szekrényel vágsz az ősznek.

S tudod az évek panaszénekét!
 Fantasy rabszolgahús-harsogását
     hiába cifrázod, vagy hogy a márnák
     megették a kegyencet, kapkodását
 élvezte a császár, és kiszuszott...
 ah, ébredj! álmon-elnyomott
     tévénéző kedély, pihenj

kicsinyt, a szomszédba ne menj
 lekapcsolt tévéláncért hóbörögni,
     hallgasd a hajnalt, bájosan dörögni,
     kezd, és ilyenkor! a keleti ég,
 ma írunk november negyedikét,
     a szovjet csapatok bevonulása
     kezdődött, '56 legyilkolása:
 48 éve épp.

S hagyd a számmisztikát, s másik felét
 a magánlétnek: szociálisabb
     akkor vagy, ha magad;
 egyetemesebb akkor, ha lezárod
 – nincs hol ugorni patak, árok! –
 szépen a verset, mellyel el sem értél
 oda, ahol kezdeni tán akartad,
 nincs egyszerre két télikabát s két tél!
 zökken a rím, a parlag
 intézendők közt botladozva járod
     hetediksziglened, s hogy mit *takarnak*,
 és kik, s tőled – már szarsz rá, ha leszarnak...

MÁS-VERS

Hogy – egy kicsit – e szakadás: nyers?
 A vers ma is vers, épp csak más-vers.
     Mit kellene külön belátnom?
     Tennünk együtt is mit lehet?
 Változtak az idők, barátom,
     És erről nem én tehetek!

Polcz Alaine

IDEJE AZ ÖREGSÉGNEK

Naplórészletek

Halottak napja után Gizinél ebédeltem. Nyugdíjasház, jobbra-balra öregek. Beszélgetünk, természetesen az öregedésről. Döböntően tapasztaltam, hogy én is menten rosszabbul mozgok: nyögök, mikor fölállok, ő is nyög, fogjuk a derekunkat. Elmondja, hogy itt nap mint nap arról folyik a szó, kinek miféle újabb gondja-baja, nyavalyája van. Furcsa, hogy az ember úgy éli meg, pedig ezek nem is betegségek: hanem egyszerűen a mozgás-, a kézbiztonság elvesztése. Hogy minduntalan belebotlik az ember a szőnyegekbe, hogy úgy érzi, elég magasra emeli a lábát, s csodálkozva tapasztalja, hogy mégsem. Ugyanígy, ha lépcsőn megy föl, nem érzi pontosan, hol a lépcső. Vagy – és itt fölnevetünk mind a ketten – ráteszed a lábad a lépcsőfokra, de nem egész mélyen, és akkor buksz hátra. Vagy amikor le akarsz lépni, csak pont a sarkad marad fent. Ez semmi, ha fiatal vagy. De a lazább ízületekkel, merevebb testtel nehéz kivédeni. Ő azt mondja, hogy mikor mentek a Farkasréti temetőbe, mintha két oszlop lett volna a lába, amit nem tud emelni. (Erre Miklós is panaszkodott.) Neki egy temetőlátogatás olyan, hogy egy vagy két napig kell pihenni utána. Gizi sajnált engem, mert délelőtt úszni voltam, dolgoztam, aztán elmentem hozzá ebédelni, tőle még szándékoztam kimenni a temetőbe, utána meg Zoliékhoz vacsorára.

Éreztem, hogy nehezen mozgok, hogy sajnálatra méltó vagyok, hogy öreg vagyok. S mikor ki akarok szállni a kocsiból a temető előtt, Mukó megelőz, persze az apja rákiált: „Segítsd ki a nagynénédet!” Odajön, kinyitja a kocsiajtót, udvariasan kiségit, aztán a következő pillanatban rám dől teljes erejével. S amikor én kezdek hanyatt esni, elkap – mert tud karatézni. Azonnal öt évet fiatalodtam. Utána Módó azt mondja: „Jaj, édes Ali néni, hát mit csinál ez a Mukó?” Gyönyörűen, kedvesen magához ölel, cirógatja a hátamat, simogat, melegséggel, lágyan, s akkor hirtelen fölkap a levegőbe, majd talpra tesz. Mindjárt jobban mozgok, jobban érzem a talajt. Milyen nagyon veszélyes, ha az ember sokat van öregekkel. Emlékszem, Basch Loránd mondta mindig, hogy sokat kell fiatalokkal lenni. Akkor marad az ember a gondolkodásában fiatal. És én gondolom, látom, ez hat az ember testére is. A modell, a tudatosítás, az átélés.

*

Gizivel arról beszélünk, hogy a testséma hogyan alakul ki az emberben. Olyan furcsa, hogy bennem a fiatalkori lányalakom, az arcom, a hajam, a mozgásom úgy él, mintha egy kedves és régi ismerőst néznék. Egy távoli lényre emlékezem. A fiatalasszony-kori énem egy picivel már közelebb, de sokkal kevésbé ismerős. A mostani öregedő pedig nem épül be. Idegen. Például, hogy mekkora résen férek át: a villamosmegállónál lévő korlátok közötti résen át tudom-e préselni magam vagy nem? Régebb egy pillantás alatt fölmértem. Míg az emberbe beépül az új testsémája, elég hosszú idő. Vagy lehet, hogy be sem épül? Mikor fiatal voltam, 36-os volt a lábam. Aztán lassan 38-as lett. Akkor még nagyobb. Aztán egy időben összement, s most szélében terpeszt. Hát mek-

kora az ember lába? Hova lett a karcsú bokám? Hova lett a boltíves lábfejem? Hova lettek a szép, hosszúkás ujjaim, lábujjaim? Egyszer Mari barátnőm nézte: „Ez a te híres szép lábad?” „Nem tudtam, hogy híres, szép a lábam. Sose volt.” „Dehogynem volt.” Ő látta, és most azt is látja, hogy milyen lett.

Baranyai Laci – első olvasóm – azt mondja, benne a huszonöt éves kori énje él. Hm. Vajon a testséma változását hogyan éli meg?

Tehát az ember teste. Mindig újabb meglepetés. Például a hasam alatt lett egy ránc. Akkor ezek a kis barna foltok, melyek az ember kezén, testén jönnek, ráncok itt-ott-amott. Milyen testséma épül bennem? Hol van az a test, amit magaménak érzek? De hát folyton változik is egy életen át. Mindig később épül be. És a fejem, az öregkori fejem? Lassan, csak most kezdem megszokni. Azt hiszem, az is kell, hogy lássa magát az ember a tévében, filmekben. Mert a tükörbe ha belenéz, tulajdonképpen nem magát látja, hanem azt nézi, hogy rendben van-e a haja. Én még azt is, hogy piros-e az orrom. Egyetlenegyszer láttam magam igazában a tükörben, amikor a fürdőszobában még földig érő tükör volt, és elgondolkozva eléje léptem. És tudom, olvastam később, hogy az ember a tükör előtt tükörarcot vág, s én a meztelen arcommal, az elmerült arcommal léptem oda, és egy pillanatig azt láttam. Egyetlen futó pillanatig, mert jött a mimikám változása: a meglepetés. A tükör megmutatta az igazi arcomat. (Persze a tévé előtt az ember tévéarcot vág, és beszélgetés közben beszélgetőarcot.)

És az ősz haj. Mindenki azt mondja, hogy ez jobban áll. Én is jobban szeretem. És hogy fiatalabb vagyok, mint a barnával voltam. Gondolom, azért, mert az összhang hiányzott. Itt van a bökkenő, mikor az ember fiatalnak játssza magát, az arcát, egyebek. Lassan, de lassan kezdem megszokni. Azt mondja Gizi, hogy ő, mikor fehér lett a haja, sokszor meglátta magát egy-egy kirakattükörben, és meglepetten hátranézett, hogy ki áll mögötte. S aztán jött rá, hogy ő az. „Talan azért, mert festettük a hajunkat”, mondja, és nem éltük át azt, hogy lassan megöszül. Mellesleg ezzel én aránylag gyorsan boldogulok. Mert vágytam az ősz hajra, de Miklós ragaszkodott a barnához.

*

Épp most írom a Miklósról szóló képeskönyvhöz a szöveget. Kinek a mondása, hogy „Az ember negyven év után felelős az arcáért”? Ezt nagyon szép mondásnak tartottam, hittem is és nem is, ameddig nem láttam, hogy Miklós arca, ez a görög-római arc-él, atlétaalkat, fekete haj, acélkék szem, tiszta, kemény arckifejezés, hogy változik át egyre szellemibbé, egyre szebbé. Miklós tulajdonképpen a szépfiúból gyönyörű, elmélyült arcú férfi lett. Ahogy barázdálódott a bőre, ahogy a ráncok alakultak, egyre jobban a gondolat, az alkotás, a tűnődés, az élet dolgainak fürkészése, egyre jobban a bátorság, a vállalás, na és a szenvedés is meglátszott rajta. Göncz Árpád mondta rá, hogy Bessenyei óta a legszebb magyar író. A fiatalság nyers szépsége és az arcának bizonyos hideg szépsége olyan volt számomra, hogy inkább idegenített, félttem tőle. Amúgy sem szerettem a szép embereket. Ebből az arcból lett Magyarország egyik legszebb arca, legszebb feje. Mondják.

Tűnődöm rajta, hát valóban, az ember negyven év után felelős az arcáért? De mikor kezdődik ez a felelősség? Sokkal hamarabb. Már fiatalon, mikor hogy érzel, mit akarsz, min tűnődsz, hogy nézel másokra, igaz-e a mosolyod vagy nem? Igazában odafigyelsz vagy nem? Van-e benned igazi tűnődés, keresés?

*

Az egész belsőd lassan kiül az arcodra.

*

Sokszor gondolok rá, hogy anyácskám is olyan volt, ha mosolygott, akármilyen öregben, akkor valami nagyon kedves tűnt föl az arcán. És most jöttem rá, hogy miért van az, hogy egyik-másik öreget szeretik az emberek, a fiatalok, a másikat meg nem. Mert az arcára kiül, hogy milyen ember. Uramisten, hányféle öreg arc van! Ahogy végiggondolom: a kiüresedett, a feldúlt, a táskás szempár, a lebiggyedt száj vagy pedig bezárttság, keménység, sértődékenység. Vagy a szomorúság, a nagyon mély, az még a jobb kategória. A félelem, bizalmatlanság, örökös számígtatás, gyávaság, megalázottság. Te jóisten, hányféle arcot lehetne sorra venni!

*

Már fiatalon arra gondoltam, hogy sok ránccal, kedves ránccal szeretnék megöregedni. Ez úgy-ahogy sikerült is, mégis, mikor időnként a tükörbe nézek, a ráncaim megrémítenek. Nem az, hogy milyenek, mert az ember a saját ráncait nem tudja megítélni, hanem az, hogy vannak. Én, aki számítottam rá, és így akartam öregedni, és én, aki azt hittem, hogy negyvenéves korában már öreg az ember, mert Erdélyben egy negyvenéves asszonynak a lányok már kezitcsókolommal köszöntek. Ma ezt alig lehet elhinni. A negyvenesek hosszú ujjú, magas nyakú, sötét ruhákban jártak, barna alapon fehér pöttyökkel, vagy szürkében, feketében, és már inkább otthon ültek. A lányait már férjhez adták, mert fiatalon illett szülni. Anyám is tizenhét vagy húszévesen szülte az első gyermekét, aztán sorban a többieket (otthon), ez így volt természetes. Erzsébet királynénk, a nagy szentünk, húszéves korában már özvegy, három gyermek édesanyja. Mikor kezdhetette a szülést? Azt hiszem, ha jól számítottam, még tizenhat éves kora előtt. Vegyünk egy gyermekre a kilenc hónap után egy kis szoptatással, mondjuk, hat hónapot, mennyi az három gyermekkel? Tán már tizenöt évesen kezdett szülni. És érett volt, és szent lett, tudta, hogy mi az élet. Persze hogy hamarabb értek is az emberek. Döbbenetes, hogy a mai tinédzser lányok még nem tudnak főzni, a háztartás szóba sem jöhet.

*

A testsémámat illetően ingadozom. Egyrészt idegennek érzem magam a saját bőrömben, másrészt kezdem megszokni, hogy nagy a pocakom és a fenekem. A pocakot nagyon nehéz volt megszokni. Főként, mert kényelmetlen, minden nadrágom, minden szoknyám szűk lett. Én írom azt, hogy „ne engedd ki, inkább fogyd le”. Igen ám, de ezzel a bonyolult diétával, a cukor, koleszterin, tejérzékenység, mit is ehetek? Tetejébe még fogyd is. Egyébként rég megegyeztünk az egyik érettségi találkozón, hogy az ember vagy megőrzi lányos alakját, és akkor csupa ránc lesz, vagy szépen kigömbölyödik, és akkor aránylag friss marad az arca. De hova lettek a régi lányok? Hányan élnek még az osztályból? Aki él, az bottal, mankóval, tolószékkel jár, vagy karon fogva vezeti az unokája.

Tudsz-e mozogni? Tudsz-e gondolkozni, nyitott vagy-e még a világra? A héten volt két tévészereplésem, aztán elővettem egy-két régi felvételt is. Látni akartam, milyen vagyok. Megnéztem – egyébként nem szoktam –, mert úgy éreztem, hogy telített leszek, megirtózom magamtól. Nehéz öregedni, ha az ember ismert, minden olyan ambivalens. Az önértékelésem, önreflexióm mindenesetre fokozódik. De jó ez? Igazi ez? Persze, ha semmi sincs, akkor meg *azt* nehéz öregben elviselni. Örülj, hogy tudsz járni!

*

Estére érkezünk Keszthelyre, a Helikon Szállóba. Mit is csináltunk? Vacsora, aztán egy séta. Azt hiszem, csak a Balaton-parton, mert fáradtak voltunk. Másnap csavarogtunk a városban. Nagyon jó volt, szép a Festetics-kastély. Aztán valahol ebéd. Az első nap nem volt annyira pihentető, mert reggel korán lementem úszni, aztán jött a bőséges és gazdag svédasztal. A sirályok most inkább enni jöttek. Mikor már egyedül voltam, csodálatos napok következtek. Végre tudtam gondolkozni, dolgozni elmerülten. Próbáltam újból és újból nekimenni, hogy vasárnap meg tudjak birkózni a feladattal, amit magamnak tűztem ki: szeretném megérteni – mióta küszködöm vele – a nem antropomorf Isten, a planetáris globalizáció, a tudományok fejlődése és az istenkép összefüggését. Az egyház hihetetlen maradisága. Az, hogy még most is teljes az abszolutizmus és uralom. Hogy a pápa nevezi ki a püspököket, nálunk is – nem mi szavazunk. A püspök viszont esküszik, hogy mindenben engedelmeskedik a pápának. Ugye, a pápa csalhatatlan. Elképesztő mindez a XXI. században. A laikusok teljesen különváltak a klerikusoktól követelik már Ausztriában is az egyenjogúságot. Egymillió hívőnek több mint a fele aláírta. Ne legyen különbség köztük. Ezenkívül a cölibnek a szabad választását, a szexualitás teljes visszaállítását (az egyház találta ki és vezette be, hogy ez bűn, és csak bizonyos körülmények között – gyermeknemzés céljából – megengedett).

Elképesztő, hogy mit művelt a keresztény egyház. Tulajdonképpen semmiben nem szavazhatunk, nincs szólásszabadság, nincs egyenlőség, teljes az egyházi uralom. Ez avított, és valóban úgy tűnik, hogy ha az egyházak nem képesek radikális változásra, alkotmánymódosításra, akkor lassan felszámolódnak, megsemmisülnek. Látható, hogy kevesen jelentkeznek papnak. Na és a papok magánélete. Mindig eszembe jut, mikor Bélát, egyik pap barátomat meglátogattuk, és úgy köszöntöttem: „Szervusz, te ördögfióka”, Gábor pedig abban a pillanatban mondta: „Dicsértessék.” (Szeretem, de tudom, hogy milyen ördögfióka. Elég sok éve foglalkozom vele.) És nem tud meghalni sem egyik, sem egy másik pap bátyánk. Ez a tökéletes csőd. Mintha egy kicsit kivételt képeznének a minoriták, a ferencesek, akik derűsek, egyszerűek, és van náluk világi szolgálat is. Na de ha jól megnézném a kedvenc rendemet, hol vannak, mit csinálnak? És eszembe jutnak a bezárt római templomok, a Vatikán és így tovább...

*

Ma óriásit csavarogtam a városban. Két órát sétálgattam. Csodálatos parkon haladok át, megható a Festetics-, a Bartók-emlékmű, a világháborús emlék. Megyek tovább a kis utcákon, sehol senki. Csak őszi lombok. Batsányi itt járt iskolába, és az iskolatársa kitarzott mellette a száműzetésben, és segítette, hogy a könyve megjelenjen. Itt-ott emléktáblák. Kacsóh Pongrác itt írta a János vitézt „ebben a házban”. A város tiszta és ápolt, és sehol senki, csak az őszi lombok. A lomb már lenn és fenn, ragyognak a fák és a talpam alatt is. Aztán lassan leszáll rám az alkonyat.

Elmentem a kicsi vendéglőbe, ahol egész halkán szól a zene, és csak egypáran vannak. A halk beszélgetés nem betölti, csak éppen otthonossá teszi a termet. Tányérokoccanás, pohárkoccanás, néhány asztalnál ülnek és beszélgetnek. Egy menü 750 forint, három fogással. Tízféle menüjük van. Mintha eltűnőben volnának ezek a kisvendéglők, pedig micsoda hangulatuk van.

Másnap a sirályok etetése: röpködnek a levegőben, körülvesznek, amikor dobálom a kis kenyérdarabkákat. A vadkacsák most menekülnek. Régebb csapatostul jöttek utánam. Megijeszthették, lelőhették őket? Nem tudom. A hattyúk sem úgy kísérik, mint régen, kettő-három jön csak, de így is csodálatosak. De a sirályok! A sirályok egész fel-

hőben vesznek körül, kísérnek. Megpróbáltam lefényképezni őket, de tudom, ha jó lesz is a kép, egyedül nekem mond csak valamit.

*

Csodálatos három-négy nap. Úgy volt először, hogy vissza kell térnem, mert jön egy csoport, és nem lesz egyetlen üres szoba sem a szállóban. Gábor azonnal vállalkozott, hogy jön utánam, és visszavisz. Aztán úgy gondoltam, hogy ez nagyon fölborítja a napját, akkor inkább csavargunk egyet a Balaton-felvidéken, és Vászolyban meglátogatom a – hogy is hívják őket? – barátaimat. Nominális amnézia. Látom a mozdulatukat, az arcukat, a házukat. Mindent tudok, csak a nevüket nem. Ez az öregség.

*

Készülök az összefoglalóra. Ami tulajdonképpen tisztázás – magamnak. A nem antropomorf istenkép, a tudomány, a bioetika, a vallás, az egyházi felépítés, a klérus, a mai gondolkodásmód, a szocializáció: hogy tudjuk megközelíteni mindezt, ha nincsenek kapaszkodóink? Amit a nyelvünk, a kultúránk és a képzeleteink adnak. Képtelenek vagyunk elfogadni a kronosz helyett a kairoszt, a táguló világegyetemet. No és Einstein relativitáselmélete! Mít küszködöm vele. Meg Max Planck, az se kutya, a kvantumelmélet. Értem is és nem is. Kellene nekem egyszer egy jó fizikus, aki az egészet elmagyarázza. Picit úgy vagyok, mint a matematikával voltam a gimnáziumban, egy részt megérték, aztán tovább nem. Semmi sem kínozott jobban, mint amikor valamit nem tudtam megérteni. Nagy szellemi erőfeszítés ez a három nap, és ugyanakkor hallatlan öröm is. A csönd, a nyugalom, a napi úszás, a Balaton, a nagy séták és az, hogy nem kell szólnom senkihez.

*

A szállóban sem igen szólnak hozzám, kértem, hogy a takarítást is hagyják el. (Örültek is a takarítóasszonyok.) Egy-két mobiltelefon befutott. Annácskát hívtam, aztán ő hívott vissza. Az volt a problémám, hogy a *Balkon és a jegenyéket* újból elolvasva rájöttem valamire. Hiszen ott voltam, átéltem, amit Miklós leírt, szóról szóra. Így történt. Ilyen volt a ház, és a szomszédok így éltek lenn. Az asszony, aki szótt, a két gyermek, az öreg házaspár, a pincében lévő deszkák, amit mi hoztunk föl. Ez a pince barlangszerű, mély, és befut a hegybe. Mindenki kezdeni akart vele valamit, mindig meglepetés volt, hogyan tovább, tovább lehet-e jutni? Csak az elejét használtuk, az volt feltárva. Az volt az óvóhely. A tetején egy szellőztető, és azon egy nagyon nehéz, csúcsos vaskupakszerűség, hogy a bomba azon robbanjon szét. 1956-ban az első napokban ide mentünk le Nemes Nagy Ágnesékkal. De mivel rendkívül visszhangos volt, minden döbbenés fölerősödve hallatszott. Inkább a mostani, a használt ház alatti pincéhelyiségekbe húzódtunk aztán be. Nem tudom, hol ültünk, egy keskeny, folyószerűre emlékszem. Pedig ilyen nincs is a pincénkben. Nagyon jól ismerem, sokat járok le oda. Az emlékezet a tereket is megmásítja? Ott ültünk lenn, és beszélgettünk. Egyszer csak Terike félni kezdett, sírni. A házmesterék hétéves kislánya. Magamhoz öleltem, vigasztaltam, sikerült megnyugtatom. Na és mikor egy tölcserbomba-lövedék esett a kertbe, és ott robbant? A kutya úgy megijedt, hogy napokig nem mert kijönni a házából. S a házmesterék nagyobb gyereke, aki éppen a vécén ült, úgy megrémült, hogy nem húzta fel a nadrágját, úgy rohant be a szobába. A szilánknyomok sokáig ott maradtak a ház falán.

*

Miklós a *Balkon és jegenyék*ben leírta, hogy valaha egy mészáros lakott a mellettünk lévő kicsi, földszintes, sárból épült házban. Eleinte, isten tudja, kertészlak vagy mi lehetett, hozzánk tartozott. A kertben gyönyörű pergola és régi-régi terméskő kerítés, középütt nyitott résszel. Ott jártunk be, az a világháborús óvóhely volt a mi pincerészünk Miklóssal. Az első évben még tettem el hordós káposztát is, és disznót is öltünk. Amikor még, nem tudom, honnan, de volt pénzünk az első évben, és aztán soha többet. Cecén öltem a disznót, valaki adott rá pénzt, részletre vettük. És ott, abban a pincében akasztottuk fel valahogy a szellőző kéményébe a füstölt kolbászt, ami egy szép napon penészszerűet kapott. Akkor egy fiatal orvos járt föl hozzám injekciózni, miután kijöttem a kórházból, és kérdeztük: „Meg lehet enni ezt vagy nem?” Azt mondta, „na majd én megmondom, tegyék elém”. Elé tettük, s azt hittük, hogy komolyan vizsgálni fogja. Ledörzsölte a penészt, megevett egy jó nagy darabot, s azt mondta, „nyugodtan meg lehet enni”.

Miklós írja, hogy a mészárostól maradt kampók most is ott vannak a pincében, és a deszkamaradványok is. Amiket a szomszéd öregasszony, korhadtak voltak vagy nem, időnként elégetett. Ezekből csinált Miklós virágládákat a teraszra. Keskeny volt a deszka, keskeny ládák lettek belőle, de a virágok nagyon szerették. Írja, hogy a zöld vadszőlőt bevezettük a terasz belső részére (az írásban „balkon”). Emlékszem arra a viharra, ami a szőlő miatt köztünk volt. Miklós nem hitte, hogy be lehet hajlítani őket. „Lehetetlen, arra mennek, amerre akarnak.” Ő az autonómiáját vetítette ki rájuk, én pedig a hajlékonyságomat. Gyönyörűen elszaporodtak: az indák úgy ereszkedtek le a fürdőszoba és a kicsi szoba ablaka elé, mint a zöld függöny. Amikor virágzott, a méhek valósággal zsongtak rajta. S ha lefeküdtünk kinn a teraszon (egy nádágy volt kinn, amit még Kolozsvárról hoztunk), a méhek ránk pottyantak, s lustán lehemperegtek a hátunkról. Mámorosak voltak a virágportól. Sose csíptek meg. De aztán Sinka Pista és Tamási Áron (úgy emlékszem, hogy ők ketten) összeszólalkoztak a teraszon, és a méhek azonnal összecsípték őket. Megérezték a haragot és a bosszúságot. Meg aztán minket ismertek is.

El akarom mondani még, hogy mi történt azokkal, akik ott laktak. Meghalt az öregasszony, s valahogy értesítettük a hivatalt (akkor még nem volt telefonunk), hogy vigyék el. S nem jött senki két vagy három napig. Mivel csak egy szobájuk volt, a bácsi ott aludt a földön, és a halott asszony az ágyban. Három nap múlva tudtam meg. Horvathék a gyermekekkel elköltöztek, nem tudom, mi lett velük. Aztán jöttek, hogy is hívták azokat a lakókat, nálunk volt takarítónő az intézetben az asszony, akik megvették a házat? Csak az utcáról volt bejárás, mert a kert hozzánk tartozott. A három jegenyével. A három jegenyéből már egy sincs. Nem csak a jegenye nincs, a földszintes ház sincs, mert Marikának (így hívták a takarítónőt, kedves gyermekei voltak, szerettük őket) átalakították, aztán elköltöztek. Aztán eladták, de télen az egyik cső megfagyott, lerepedt, kimosta a víz a ház falát. Tapasztott sár volt, elkezdett összeomlani. Hosszas per, nem tudom, mi lett a vége. Az államosítás elvette Basch Lorándtól a házat, a hatalmas kertet. Ezt a részt együtt. A házkezelőség eladta azt a kicsi házat s hozzá a kertrészt. Aztán lebontották, s most a helyén emeletes ház áll látványlifttel és fürdőmedencével. Ez a kis ház a kert metamorfózisa. Nincs átjárásunk. A jegenyéket, a hatalmas diófát már rég kivágták.

Az új tulajdonosoké volt Hamuka, aki bejárt hozzánk a tetőn át, akit úgy szerettünk. Gyönyörű kék, nagyon kedves orosz cica volt. Ha be volt csukva a terasz üvegajtaja, a tappancsát többször odaérintette, és halkán nyávintott. Akkor bebújt az ágyamba, s ha

hajnalban nem ébredtem idejében, elkezdte nyalogatni a hajamat, majd a fületem. Dorombolt, játszott. Délután, ha Miklóssal együtt aludtunk, ő odabújt harmadiknak. Miklós is szerette. Sokat neveltünk rajta. Hihetetlen szép volt a mozgása, és a tappancsai-val úgy tudott jelezni és játszani, amit más macskánál soha nem láttam. De Samura annyira féltékeny volt, hogy őrjöngve tépték egymást. Samu sokszor csak azért jött be, hogy megnézzze, járt-e ott Hamuka. Azt mondja Éva, hogy Samu már kinn a lépcsőházban fölborzolta a szőrét, és mint egy drótseprű, fölállt a farka, s villogó szemmel sietett föl. Egyszer éjszaka összeverekedtek, Hamuka fölmenekült az öltözőszoba szekrényének tetejére. S úgy sírt, zokogott, mint egy kisgyermek. El sem tudtam képzelni, hogy egy macska így tudjon zokogni. Siettem a segítségére. Miklós pedig, mint mindig, azt mondta: „Hagyd, elintézik egymás közt.”

*

A Balkon és jegenyék a fiatalságunkról szól. Amikor még ott állt a három jegenye, s a diófa ágai kicsit behajoltak a teraszra. Volt egy nagy citromfám. Az is árnyékot vetett. Jött-ment az árnyék a teraszon a nap szerint. Most ezeket már mind kivágták. A citromfa elszáradt.

Döbbsen olvasom ezt az írást. Mindenre emlékszem, minden így volt. A lepkék, hogy támadnak este. Az a furcsa, éjszakai lepke, tényleg nekirohant Miklós homlokának. Amit aztán agyonvert, miután megharcolt vele. És a mondatára, hogy „mindez téged véd itt, és ezt próbálom megvédeni”. A másik mondatára nem emlékeztem: „férfi vagyok, ha ütnek, visszaütök, nem tehetek róla”. De ami meglepett, hogy ez az asszony, akiről halálbiztosan tudom, hogy én vagyok, csak én lehetek, nem érti őt. A férfi érti a teljes nőiességét, ábrázolja a férfiattitűdöt is, de az asszony nem érti. „Marad a maga nőiségébe zárva.” Elképedve olvasom. Hát valaha így volt? Mennyire átérzi azt, hogy nincs gyermekem, és ezzel küszködöm! Az is úgy volt, hogy a süteményt az asztalon hagytam, s nyitva a földig érő teraszajtó. Láttam a madarak nyomát. Máskor is láttam, hogy bejönnek, és csippentenek a süteményből, hagytam. „S akkor egy pillanattig úgy érzi az asszony, hogy nem üres a ház.”

Emlékszem, Miklós mondta, hogy „nem szeretem a karácsonyestéket, mert mindig szomorú vagy”. Nekem akkor nagyon hiányzott a család. Nagyon szenvedtem, hogy nincsen gyermekem. És aztán jóval később, amikor egyszer úgy tűnt, hogy terhes vagyok, azonnal mondta az orvos, hogy el kell venni: „Nem lehet megtartani, az életébe kerül.” Nem akartam tárgyalni, megtartom és kész. Megbeszéltem Mártával, a sógornómmal: „Ha belehalok a terhességbe vagy a szülésbe, de a gyermeket megmentik, ugye felneveled?” „Igen – mondta Márta –, tudom, hogy te is megtennéd az én gyermekeimmel.” Márta ilyen, s tudta, hogy én is ilyen vagyok. Mondtam az orvosoknak, hogy bármi történik, van, aki a gyermekemet fölnevelje. Két hét múlva az orvos közli, hogy nem terhesség, hanem méh- és hashártyagyulladás. Összeomlott bennem – nem tudom elmondani, hogy mi omlott össze. Úgy éreztem, hogy teljesen egyedül vagyok. Miklósnak rosszkedve volt a borús idő miatt. Újból s újból átgondolom, hogy miben tévedtem. Amit Éva is ír most – ő szintén a bak jegyében született –, hogy inkább a tárgyakon keresztül tudja kimutatni a szeretetét, mert nem tudja kimondani. Miklósnál is ez volt? Tulajdonképpen elfelejtettem ezt az időt, amikor olyan nagyon szeretett? Csak az maradt meg bennem, hogy hosszú ideig azt hittem, lehetetlen, hogy engem bántson. Aztán sokat bántott.

A Balkon és jegenyék minden szava igaz. Úgy volt. De ott egy másik Miklós és Alaine

él – akiket kitöröltek belőlem az évek. Most ámulva nézem. Ez az írás hatalmas. Fodor András a könyvében azt írta: „Mészöly Miklós úgy szerette a feleségét, hogy az ölében vitte fel a lépcsőn.” Aztán tíz vagy húsz év múlva, a kettős temetés után – anyám és bátyám egy nap különbséggel halt meg –, karácsony estéjén és éjjelén egyedül hagyott, mert valaki más azt kívánta, hogy vele töltsse a karácsony éjszakáját. És megint tíz vagy húsz év múlva a lépcsőn, ahol egykor ő vitt fel a karjában, én segítettem le, remegve, hogy ha zuhanni kezd, meg tudom-e tartani? És holnap ki segít le engem?

*

Nézem egyik reggel, a szájam felett finom kis bajuszkám van. Nem is annyira látom, mint az ujjammal érzem. Fölteszem a szemüvegem, veszem a szőröcsipeszt, nem talállok el egyetlen szálat sem. Nem látok jól. Micsoda szerencse. De azért más még látja. Igaz, hogy amit az ember maga kevésbé lát, azzal kevesebbet törődik. Sokszor gondolom, mikor látok a lakásban itt-ott egy kis morzsalékot vagy bármit, hogy még hány olyan dolog lehet, amit nem látok. Mi minden van az életben, amit nem látunk?

*

A hajam meg ritkul. És odalenn is. Már Szozopolban felfigyeltem rá – az *Éva a strandon*ban meg is írtam –, hogy hiába festi egy nő a haját, odalenn azért látszik, hogy őszül. Milyen jó volna, ha az embernek a haja dúsabb lenne és odalenn ritkulna, semmint hogy szakálla meg bajusza nő. Fontos? Fontos, ha megéli az ember. Sokszor jut eszembe, hogy édesanyám a halála évében, mikor mostam a haját, és csipesszel szedtem a szőröket az állán, milyen örömmel tűrte. Nemcsak az, hogy vele foglalkoztam, hogy a testén dolgoztam, hogy együtt voltam vele – hanem azt hiszem, hogy a nőknek utolsó pillanatig számít, hogy hogy néznek ki. Hiba ez, vagy éppen hogy jó? Talán ha az ember nem élte ki a szerelmét? Vagy az életet.

*

Sokszor jut eszembe, hogy Busza, a család csodálatos öreglánya, aki mindig másoknak élt, harmonikus, kedves, nagyon szép lány volt. Láttam egy képét, sejtelmes mosoly. Szerelmének, Jóska bácsinak készítette, aki aztán elvette Erzsikét. A Busza barátnőjét. Akkor még nem voltak igazi barátnők, később lettek jóban. Erzsikének pokol lett az élete Jóska bácsi mellett. S akkor Busza sokat segítette, támogatta, s ő mondta, hogy „milyen jól tettem, hogy nem mentem hozzá”. Azért nem ment hozzá, mert Jóska bácsi református volt, ő meg katolikus, s ezt a család nem tűrte volna. Szegény Joci mama férjhez mert menni valakihez, aki református volt. Miklós édesapjához. S mit szenvedett. A család valahogy elnézte ezt, de szenvedett, hogy nem járulhat a szentségekhez. Az egyház félig kitagadta. A misén meg volt bélyegezve, és a szívében is, mert elhitte ezt. Persze sok más miatt is szenvedett. No de Busza, az öreglánya, a harmonikus, az életvidám, haldoklik, és beszél, beszél. Logorrhéas lett öregkorára. Márta sógornóm mondta egyszer, hogy „Busza csak akkor hallgat, amikor alszik, vagy éppen megrág egy falatot. Egyébként két falás között is beszél”. Busza a halálos ágyán Karády Katalinnak képzelte magát, hogy gyönyörű és szép, mindenkinek tetszik, udvarolnak neki.

*

Rakuzsinyec Ilonka, az első gimnáziumi osztályfőnököm (akkor még tízévesen mentünk gimnáziumba, mindjárt az elemi után) élénken bennem maradt. Ő is vénlány

volt, nagyon kedves, aranyos. Azt mondják, hogy amikor haldoklott, egyre csak a vőlegényét várta. Aki nem is létezett soha. Egy másik Ilonka, akit már többször megírtam, a szintén vénkisasszony nagynéném, mikor haldoklott, ott ült mellette a barátnője és a kezelőorvosa. Elkérte a barátnője púderét, kifestette magát (amit soha életében nem tett, nem is tudom, hogy tudta megcsinálni), megfésülködött, hátradőlt, és mosolyogva meghalt. Az embert haláláig kíséri a szerelem utáni vágy? Az embert haláláig kíséri a maga nemisége?

Az biztos, hogy én is érzem: még mindig nő vagyok. Sőt, amire eddig soha nem figyelttem, most jobban meglátom, ha egy férfi közeledik hozzám, másként fog kezdet, vagy valami. Humoros, hogy nyolcvan felett lehetséges. És komikus, sőt számomra tragikomikus, ha belegondolok. De ritkán gondolom végig, inkább mulatok. Jól emlékszem, mikor a nyolcvanadik születésnapomon egy barátnőm átölelt, és a fülemből sűgta: „Látom, újabb hódolóid van.”

*

Most olvastam egy cikket arról, hogy valaki a társkeresőben hirdet nyolcvanhét évesen. „Egyedül élek, keresek egy élettársat, akivel szeretni tudnánk egymást.” A hirdetést egy fiatalabb nő adja le, akivel megismerkedett gyermekétáztatás közben, mert látja, milyen nyitott, milyen derűs ez az öreg hölgy. És jönnek, jönnek a jelentkezők. Mindegyiket elolvassa ő is, a fiatalabb is. Aztán kiválasztják az érdekesebbeket. Furcsa, hogy fiatalabb férfiak is jelentkeznek. Idősebbek is. Telefonon is, meg levélben és képpel. Itt vannak a kiválasztottak. És most mi legyen? Mire azt válaszolja az idős hölgy: „Hogy találkozom velük? Hiszen ezek ismeretlen emberek, azt se tudom, hogy kik.”

*

Hányan mondják azt, hogy egyedül mennyivel könnyebb. Többnyire a nők. Mert a nők még mindig szolgálják a férfiakat. A nőnek mindig marad valami territórium, a háztartás, amennyiben fiatalabban háziasszony is volt. A férfiak hamarabb lesznek tehetetlenek, nem szoktak hozzá, hogy ellássák magukat. Páran egészen jól feltalálják magukat, például barkácsolnak, de mégis, többnyire hamar elesetté válnak – érzelmi- leg nem bírják az egyedüllétet. Nincsenek kiszolgálva, nincs kihez szólni, nincs kit szapulni. Pedig ez a mai félkész ételek, a házhoz rendelés, a mosó- és mosogatógép mellett könnyen megoldható lenne.

Meg kell nézmem, pontosan hányszorosa az özvegyasszonyok száma az özvegy férfiakénak. Közismert, hogy a nők átlag túlélési ideje jóval magasabb. Miközben az átlagéletkor is magasabb, a nők életkora ugrásszerűen emelkedik a férfiak évei fölé. Eleinte két évvel éltek tovább, aztán négyvel, most hamarosan hattal. Az átlagéletkor mind a két nemnél növekszik, de a különbség a kettő között szignifikáns. Á, micsoda tudományos kifejezés: erősen, szembeszökően nagy a különbség. A lényeg, hogy az özvegyasszonyok jobban feltalálják magukat, tovább élnek, mint az özvegyemberek.

*

Sokat foglalkoztam vele, mikor gerontológiára akartam váltani, hogy a magyarok nem tudnak jól öregedni. Ülnek otthon, például a nők, mert ők a túlélők, és várják, hogy hazajöjjen a gyermekük, hívják telefonon, jelentkezzen vagy írjon. Időnként süteményeket sütnek, és általában el vannak keseredve, hogy keveset törődnek velük a fiatalok. Egymás közt nemigen élnek társadalmi életet, nem járnak el otthonról. Marad a kézimunka, esetleg olvasás – ameddig jól látnak, és ameddig aránylag biztos a kezük.

Mert bizony egyre romlik a finom koordináció, az ujjak mozgása. Ha a kettő társul egymáshoz, az ügyetlenség meg a vaksóság, hát az nem kutya. Sokszor mulatok magamon, hogyan öntöm reggel a kávéfőzőbe a vizet. Melléöntöm. De aztán az ember különböző fogásokra jön rá. Például odateszi az ujját, és úgy passzintja a kettőt. S aztán ez is beidegződik: amikor odaérintem a kiöntő tetejét, ahová öntöm a vizet, már érzem is, és a helyére megy a folyadék. Sok mindent megtanul az ember anélkül, hogy észrevenné, alkalmazkodik az új helyzethez: az öregséghez. Persze lehet ezen bosszankodni, lehet keseregni, de lehet nevetni is. Én mind a hármat teszem – felváltva.

*

Spanyolországban láttam, hogy esténként az öregek kiülnek a templomtéren a padra: az egyik kötött a holdfény világánál, a másik a tyúkját vezette spárgán, pórázon. Volt ott velük macska és kutya is, az állatok néha összeverekedtek. Énekeltek, vicceket mondtak, jól mulattak. Nem ültek otthon arra várva, hogy a gyerekek telefonáljanak.

*

Most kezd kialakulni egy újabb öregedési forma. Olvasom, hogy a magányos nők egyre többet néznek tévét, és egyre többen használják az internetet. Na, én itt még nem vagyok. Zolika szerint be kéne iratkoznom egy komputertanfolyamra, és meg kéne tanulnom használni az internetet. „Az égerhez bizonytalan a kezem.” „Azt is megtanulja, nagynéném. Öregeknek is indítanak tanfolyamot.” Ez tehát azt jelenti, hogy a magányosságból van egy újfajta kitorési lehetőség – éppen a technikai eszközök segítségével.

Nálunk is kezd divatba jönni a tanulás. Ilyen tanfolyam, olyan tanfolyam. Ahogy nézem a barátnőimet és a velem egyidőseket, azt mondják, hogy eltelik a nap. „Mit csinálsz?” „Fölkelek, ugye, főzök egy feketét. Aztán felöltözöm. Megöntözöm a virágokat, kiszellőztetek, rendbe teszem az ágyam, esetleg lemegyek az újságért, elolvasom az újságot. Bevásárolok, az a napi sétám is. Megfőzöm az ebédem, elmosogatok. Már délután van. Pihenek egy kicsit, televíziózom. Este esetleg olvasok. Nem is telik ki több egy napból.”

*

Azt tapasztaltam magam is, hogy a háztartás mindig annyi időt vesz el, amennyit számunk rá. Ha én egy délelőttbe lazán megyek bele, elszalad az időm. De ha reggel idejében fölkelek, és összefogottan teszem, amit akarok, akkor a háztartás semmi, pedig mindennap főzök, még hozzá három fogást. Persze átjátszom néha a levest, a sült húst kis variációval egyik napról a másikra. Sőt a harmadikra. (A hűtőszekrény nagy találmány.) Meg aztán tudom, hogy mit lehet könnyen, gyorsan elkészíteni. Tehát lehet játszani a konyhával, nagyon jól ismerem ezeket a játékszabályokat. De mégis, itt nagy terek vannak, mindjárt összeszámolom: ha szellőztetni akarok, akkor kinyitom az előszobaajtót, a vécéablakot, a konyhaablakot, Miklós kicsi szobája ablakát, a nagy műtremablakot, az én kicsi dolgozószobám ablakát és a terasz felé az üvegajtókat. Esetleg a balkon felé is. Az mennyi is? Nem tudom összeadni, de sok. Mindig körbejárok, akkor jár a levegő is, addig elintézek pár apróságot. Aztán mindezeket becsukom. A virágok is négy-ötfele vannak a lakásban. Csak a teraszon végigöntözni, a nagy fát, a sok apró növényt a télikertszerűségben mennyi idő. Más a három vagy négy cserepével csinálja végig ugyanezt. Mindig van két-három szép cserepes, nyíló virágom, amit kaptam. Micsoda gyönyörű azáleám van most is. És ez a különleges orchidea, már har-

madszor nyit. És van két primulám. No, ezeket gonddal öntözöm, és éjszakára hűvös helyre viszem. Behozom reggel, rendet is rakok, kávézom, reggelizem, és ülök a munkámhoz.

Tizenegyig, fél tizenkettőig többnyire elmerülten dolgozom. A telefonokat nem veszem föl, már úgy értem, hogy néha fölveszem, de lélekben nem. Igyekszem röviden és világosan tárgyalni vagy beszélni. Máskor pár telefonnal, reggelivel, újsággal telik el a délelőtt, vagy az ebéd főzéssel. Van egy kutya rossz szokásom, hogy reggel vagy este elkészítem előre az ebédet, mert délre úgy elfáradok, hogy akkor már nem volna kedvem főzni. Vagy amikor elzsibbad a fenekem vagy az agyam, akkor fölállok, és csinállok valamit. De hát azt hiszem, hogy gyorsan reggelizem. Ezek mind nagyon fontos dolgok. Tíz perc alatt ebédelek. A megszokott mozdulatok, amelyekkel odateszem a tányért. Az asztal mindig szépen terített, gusztusos: szöttes, virág. Egy kép is, pillanatnyilag a *Macska madonna* van nekitámasztva a falnak az asztalon. Ezt néha cserélem. Akkor a kis gyékényke, azon színes tányér, mert úgy szeretem, ott a poharam, kés, villa, kanál. Mihelyt elmostam, mindjárt oda rakom vissza. Még betenni a szekrénybe, aztán megint kivenni? Odateszem mindjárt a szalvétát is. Így olyan, mintha mindig várna engem vagy más is az asztal, mert többnyire kettőre terítek. Sokkal praktikusabb, egyszerűbb. Judittól kaptam egy abroszkefét, amit ha végighúzogatok az asztalon, fölszedi a morzsákat, és besöpri egy kis dobozba. Igyekszem a konyhát, a főzést úgy praktikussá tenni, hogy azért a környezet is szép legyen.

Azt hiszem, a munka tart életben. Az ad erőt, hogy valami értelmeset teszek másokért, és úgy tűnik, mégiscsak hasznos, legalábbis erre törekszem – és ez ad örömet és frissességet is.

*

„A mai fiatalok nem gondolnak arra, hogy a koporsónak nincs csomagtartója.”

*

Pilling Jánostól kértem és megkaptam a szerelemhormonról szóló előadása magnó-fölvételét. No, nem volt olyan érdekes, mint vártam. Közben elővettem egy kis szöttest, amit meg kellett varrogatni. Két szemüveggel láttam csak, de rendbe tudtam hozni. Sikerélményem volt. De mi lesz holnap, mi lesz jövőre? Akkor is meg tudom majd varrni? Az embernek folyton csökkennek az energiái. Mindennap meg kell élnem, hogy kevesebbet bírok. De talán racionálisabb vagyok. Keresni kell és megtartani az örömet. És mindig érezni azt, hogy csináltam valamit. Még egy kicsit varrni. Anyám utolsó éveiben sokat kézimunkázott, és sokat olvasott. Addig az öt gyermek nevelése mellett – ráadásul dolgozott is egy időben – nem volt ideje. Gizi azt mondja, neki öröm, felüdülés a kézimunka. Varrt nekem, hímzett egy házi áldást. Jung szerint minden kézimunka sztenizálja a tudattalan rétegeit. Elhiszem.

*

Néha úgy érzem, hogy nem akarok semmit csinálni. Sem olvasni, sem írni, sem háztartani, sem elmenni, sem sétálni, semmit. De tornászni és úszni aztán végképp nem. Pedig hogy szeretek úszni. Csak odamenni meg visszajönni! Felöltözni, levetkőzni. Megint felöltözni. Becsomagolni, kicsomagolni, a vizes holmimat kitergetetni száradni. Gyönyörű tavaszi nap van. Az első szép, igazi tavaszi nap. Máskor elrohanni ide-oda, föl a kertbe. Most nem. Nem megyek föl a kertbe. Másfél órán keresztül úgy érzem, hogy nem vagyok képes és nem is akarok semmit csinálni.

*

Mikor azt kérdeztem Rózsika nénitől: „Rózsika néni, tessék mondani, mikor kezd az ember öregedni?“, azt mondta, hogy „tizennyolc éves korában, fiam, és sohase jobban”. Tényleg így van. Olyan tizennyolc-húsz körül éreztem azt, hogy elvesztem a mozgásom frissességét, könnyedségét. Amikor az ember olyan, hogy ha egy bokor fölött átugrik, mintha csak átsuhanna. Emlékszem, egyszer mentünk anyámmal Kolozsvárt az utcán, és mondta, hogy „kislányom, menj át a túlsó oldalra, és abban a boltban – elég széles volt a Deák Ferenc utca – ezt meg ezt nézd meg”. Én szaladtam. S kiáltott: „Ne szaladj, ne szaladj!” S én csodálkoztam, miért ne szaladjak? Mikor visszajöttem, mondtam, hogy: „Miért ne szaladjak?” „Azt hittem, hogy sietsz, mikor nem kell sietni”, mondta anyám. Nem. Jólesett szaladni. Egypár év előtt még a villamos vagy a busz után szaladtam. Ma már nagyon meggondolom. Hozzákezek, de megállok. Óvatoságból. Máskor fáradtságból. Vagy belém nyilall itt vagy ott. Igen, a mozgás. Hogy szerettem táncolni. Nem olyan rég még reggel csak úgy a magam örömére táncoltam. Ma már nem. Föl akarok kelni, de visszarogyok. Valahogy a két kezemmel mégis fellököm magam az ágyból, s megállok: úgy hasít belém a fájdalom, hogy úgy érzem, menten meghalok. Elviselhetetlen, nem tudok lépni. Óvatosan kicsit megmozgatom magam, akkor valahogy megy, aztán belejövök, mint kiskutyá az ugatásba. Van egy fogásom. Mielőtt kibújnék, jól megdörzsölöm a jobb és bal csípőmet, akkor kisebb a fájdalom. De mindig újból figyelmeztet: nehezebb lesz a járás.

*

Pedig hogy szeretek járni! Könnyed, friss léptekkel. De a cipők! Egyik sem jó. Mondta az orvos, hogy nem a cipő miatt fáj a lábam, hanem a bütököm, a csontkinövésém miatt. „Miért nem operáltatja meg?” „Mert hat hétig nem járhatok.” „Dehogyan, csak pár napig, otthon papucsban is topoghat.” Gondolkoztam, miért nem csináltattam meg. Azt mondják, hogy nem nagyon szabad. Mondom az orvosnak: „Mégis csak nyolcvan fölött?” Rám néz, azt mondja: „Nem látszik magán. Valószínűleg a csontjai is jobb állapotban vannak. Először különben is röntgent csinálunk, jól bírják-e.” Jó, de akkor el kell menni csináltatni gyógycipőt, gyógybetétet fölírtni, lejár, újból elmenni, méret, aztán mikor kész van, próba, javítás. Mindig újból oda jutok, hogy orvosok, kezelése, megint egy „karbantartás”. Karbantartás az élet? Hát mi vagyok én? A testem ápolója, a testem gondozója? Feri bátyám mondta, „az öreg házat tatarozni kell”. Na de ennyit? A lakást is most fogják tatarozni. Nem sok ennyi tatarozás együtt? „Tested nem te vagy, hiszen csak anyag – folyton cserélődik” – mondja Weöres Sándor. De hogy különüljek el a testemtől?

*

Ma megint hajtat mostam. Van egy új módszerem. Beállítom a csapon a meleg vizet, alátartom a fejemet, odakészítem az első, második sampont, s egyfolytában mosom, anélkül, hogy fölnéznék. Mit mosdótál, meg ez meg az, öblítgetni. Öt-hat perc alatt megmosom, pici citromot csavarok rá, befésülöm. Ameddig szárad, jövök-megyek.

*

Megválni a dolgoktól nagyon nehéz. Vagy nagyon könnyű? Valamitől megválni, ami hasznos, hát az nagy elhatározás. De valamit elajándékozni, könnyű. Azt mondta egyszer Zolika, „nagy sértés, ha az ember egy ajándékot elajándékoz”. Azt mondja erre Gábor, vegyek elő egy dobozt, amiben a fölösleges ajándékokat összerakom, és azt hagyjam Zolikára. Hm. Nagyszerű ötlet. Te jóisten, mennyi fölöslegeseket kap az ember.

De most már be kell valljam férfiasan, hogy abban a pillanatban, mikor kézbe veszem, és örülök is a tárgynak, a kedvességnek, az ötletességnek, a szeretetnek, amivel adták – már akkor azt gondolom: hová helyezzem el, ahol könnyen megtalálom, mikor el akarom majd ajándékozni, és kinek lesz jó? Mi vagyok én? A tárgyak őrizője?

*

Most, hogy hamarosan elviszik a könyveket a szekszárdi emlékházba, fáj a szívem. A szép antik bútorokért nem. Egy életen át mentem el ezek mellett a könyvek mellett. Mint a szerelem mellett is. Mert Miklóst nem akartam csinálni, akármit csinált, nem akartam visszafizetni. Magamra maradtam, teljesen egyedül voltam – akkor sem. És most itt van, elmúlt az élet. És nem volt időm a könyveket olvasni. Milyen szép, több ezer kötetes könyvtár. Micsoda kincsek vannak benne. De hát dolgozni, háztartást vezetni, betegeket ellátni, tudományos kutatómunkát végezni, könyvet írni, társasági életet élni és olvasni eleget nem lehetett.

Most esténként két könyvet is odakészítek magamnak, meg valami folyóiratot, vagy ha esetleg újságra teszek szert, boldogan fekszem le, most olvasni fogok! Aztán jön egy telefon, vagy fáradt vagyok, s egy kis olvasás után abbahagyom. A könyvhalom meg nő az ágyam mellett. Már nem elég a kisasztal, a kisszék, előtte és mögötte a földön könyvek. De legalább a közelemben vannak.

*

Azt mondta egyszer édesanyám, mikor itt kinn ültünk a teraszon: „Nézd, milyen boldos érzéseim vannak, ott szemben, azon a diófán, ott mászkálok gondolatban.” Nem is rossz – ezentúl gondolatban fogok keringőzni. A bécsi valcert szerettem nagyon, aztán a tangót. A tangónak a feszített, rejtett vagy inkább visszafogott szenvedélyét, ahol a mozdulatok fegyelmezettek, a táncnak adja át magát az ember. Az eredeti tangóban csak néha villan össze a tekintet, de akkor valóban egymásra néznek. Nem olvatag, puha pillantások, hanem szemtől szembe. A nőnek hátrafésült, sima a haja, hosszú ujjú ruháján zárt nyak. A tangó *így* igazi tánc. Két ember párosa a szerelem körül. Ma mindenki egyedül rángatózik. Miért van ez? Jó ez? Kétségkívül tükrözi a korunkat, az emberi kapcsolatok lazulását, felületesebbé válását. A tánc élvezetét, önmagában a táncért. Kairóban láttam egy éjszakai bárban, hogy az arab táncosnők nem nekünk, a nézőknek táncolnak, hanem önmagukat engedik át a tánc révületének. Nincs partner, nincs szerelem, én vagyok egy a tánccal. De ez a „360” volt, mondják az öregek. Én is. Ráz az áram. Egyszer kipróbáltam magam az éjszakai réten, fülsiketítő zenében, villózó fények közepette. Magadból kilépni. Nem volt rossz. De két héttig fájt utána a derekam. Azonkívül mibe léptem ki? A semmibe. A mozgás örömeinek ereje sodort. Milyen szenvedély ez? Valaha a keringőt tekintették vad és szenvedélyes táncnak. Persze hogy az egy palotás után.

Gondolatban táncolok majd. De kivel? Miklós nem szeretett táncolni. Keresni egyedül a tánc örömeit. Csak magamnak.

*

Talán nem egészen úgy van, ahogy Rózsika néni mondta, hogy mindig egyformán öregszik az ember, folyamatosan, sose jobban. Vannak határok. Például a tizennyolcadik évet nehezen léptem. Meg a harmincadikat. Aztán már semmi se számított. Persze az öregedés sub-jai gyakoribbak, erősebbek, mint fiatalabban. De hogy reagál rájuk az ember? Ez sok mindentől függ, főleg a személyiségtől. Miként tudom kivéde-

ni, mit jelent számomra, mire készít föl, mit látok át, mit teszek másként, mit akarok még csinálni az életben? Mit kell elengedni? Pontosabban: mit *tudok* elengedni?

Az öregség arra is kényszeríti az embert, hogy átvilágítsa az életét. Jobban nézze meg, mit akar, hogy mit vár, mit tehet még. Azt gondolom, hogy ezt többször kell tenni, persze ott a megalkuvás is. Milyen gyönyörű, ahogy a Biblia leírja: amikor a rög is halmocskának tűnik, és meghomályosodnak az ablakok, elhallgatnak az éneklő lányok, míg aztán a kútban – mi történik a kútban? Valami eltörik. Igen, pontosan leírja az öregedést.

*

„Nagyobb lesz a gomb, mint a gomblyuk” – ez a népi mondás. Így van. Mind nehezebb a gombokat begombolni. Azért ajándékoztam el egy blúzt és két ruhát, mert annyi gomb volt rajtuk. De amúgy is jólesik elajándékozni a ruhákat. Kevés legyen és egyszerű. Ezek után megint kaptam a múlt héten két-három ruhát. Mintha incselkedne velem az élet. Csábítana és incselkedne. Na és mit kapok tegnapelőtt Lepsényi Maritól? Egy fantasztikus ruhát. Nem pongyola, mert nyakig zárt, bele kell bújni. De rendkívül pikáns, ragyogó színek, amilyeneket úgy szeretek, a narancs, a piros, a sárga, a tetejébe még fényes is, omlik is, kiemelve a mell, elrejtve az öregedés azzal, hogy bőven redőzik a mell alatt, le a földig. Nagyon szép, olasz darab. „Rád gondoltam, hogy neked lesz jó”, mondta Mari. Na és mit ad isten, föl is próbálom, és remekül érzem magam benne. Azt a kutyafáját. Vagyis azt a kutyafámat. A szépség vagy éppen az ember női mivolta kísért halálíg? Vagy csak játszom? Én játszom, vagy az élet játszik velem?

*

Berta arca azért szép nekem így nyolcvan körül és fölött is, mert folyton látom benne, mögötte a fiatalkori arcát. Azt mondja nekem az imacsoportban Kati: „Tudod, mi az érdekes? Hogy neked az arcodon átsüt, átfénylik, fölrémlik a fiatalkori arcod, amit én nem is ismertem.” Ez nagyon különös dolog. Emlékszem, Káli Ilonával gyermekkori jó barátnök voltunk hosszú ideig. Illetőleg Lonci volt az én bizalmas barátnőm, Ilus az Irénke nővérem bizalmas barátnője. No, ez az Ilus meglátogatott húsz vagy harminc év után a klinikán. Tudtam és vártam. Valamennyit késett, kimentem a szobámból, hogy a portán kérdezzem meg, nem keresett-e, hogy hová küldjék, ha megérkezik. Elmentünk egymás mellett a folyosón. Egymásra néztünk, és nem ismertük meg egymást. Visszatérek a szobámba, és ott ül. Nevetünk, elkezdünk beszélgetni, s egyszerre előtűnik a régi arca és a kettő együtt, a régi és a mostani vegyülékéből áll össze az az arc, amit most nézek: egyszerre látom a kettőt, egyben látom a kettőt.

*

Apám sokszor mondta, meddig él az ember. Ameddig a gyermekei élnek. S ameddig a gyermekeinek nincsenek gyermekei. Mert akkor már a gyermekeivel törődik, és kevesebbet azokkal, akik meghaltak. Akkor már eltűnnek a szülők, és akkor már nem él az ember.

Mikor Apukát, Anyukát költöztettük Magyarországra, és számoltuk föl a holmikát, mit hozzunk, mi marad ott, álltunk a Szamos-parti kertben. Nem volt kerítés – ez tulajdonképpen a malomárok, de Szamosnak hívtuk, rendkívül gyors folyású, nem mély, de az erős sodrása miatt komolynak ható kis folyócska. Vagy egy megduzzadt patak. És dobáltuk a vízbe apám feljegyzéseit, a terveket, a nem használt kéziratokat, az abahagyott írásokat. Néztük, átnéztük, Apa mondta: „Mehet!”, s én széttéptem, s dob-

tam be a vízbe. Vitte, vitte a víz a sok papírt. S azt mondta apám: „Hát mit képzeltem én, meddig élek én? Mennyi mindent akartam még csinálni.”

Apa egész életében írni akart. Úgy tűnt nekem, hogy dilettáns író, valószínűleg, mert dalolva írt: úgy csak verset lehet írni. József Attila: „Mikor verset ír az ember, nem írni volna jó.” De egyszer fiatalkorában játszották egy darabját Bécsben, és sikere is volt. Ez egy életre eljegyezte, mint egy be nem teljesülő szerelem. Jó ügyvéd lehetett volna, de unta. Mindig írni akart. Írt is. Nem sokat törődött vele, miből lát el minket anyánk.

Honnan örököltem én az íráshajlomot? Sokszor gondolok az erdélyi emlékirókra, a nagy hagyományra. Meg szeretek mesélni. Mindig csak azt írom, ami volt. Ezért nem vagyok igazi író. Na, szóval Apa. Egy ládányi papír maradt, az írásai. Uramisten, egy évtizeden át adtam a pénzt, hogy gépeltesse, gépeltesse le Bicivel, a volt gépírónőjével. Az Bicinek keresetet jelentett (nyomorultul halt meg, egyedül, napok múlva találta meg a szobájában). Apának a szeretője is volt. Mindig úgy fizettem, hogy a Mama ne is tudja, titokban. El is kellett olvasnom, amit írt, és őszinte kritikát kért. Bármilyen kicsit kritizáltam, a leghosszabb tirádákkal válaszolt, és mindig megvédte, hogy az úgy jó. De hát kellett ezek a beszélgetések. Neki. Teher volt nekem. Most kedvesen gondolok vissza rá. Iván bátyámnál maradt a láda a kéziratokkal, szétszóródtak, nem tudom, hol vannak. Pedig most érdekes volna olvasgatni. Az öregségről ő is írt. Azt sokat keresem. Telefonálok is Emesének, hátha tud valamit ezekről az oldalakról. Iván rég meghalt. Emese bezáródott.

*

Olyan furcsa, hogy amit időnként tett, ami akkor olyan kényelmetlen és rossz volt – széppé változott. Például egyszer, mikor János megérkezett a frontról, kinn laktunk a Bercsényi úton, s én mentem eléje, kitértam a karomat, hogy megöleljem. S akkor Apa jött futva a kert másik oldaláról, hogy lássa, hogyan találkozunk: örülni akart neki. Erre mi kezét nyújtottunk egymásnak. Nem illett csókolózni, de Apa természetesnek vette volna. Mi nem. Akkor bosszankodtam, hogy milyen tapintatlan volt. Most azt gondolom, milyen kedves volt. Megváltozott az emlék. Arra az ölelésre, csókra úgysem emlékeznek, de hogy Apa szaladva jött, olyan hetven fölött lehetett, arra nagyon jól emlékszem. Vagy amikor megérkeztem, és Apa ült a fotelban, megöleltem, megcsókoltam, fölé hajoltam, s akkor mindig megragadta a két karomat, húzta maga felé, kicsit lefogva tartott. Kellemetlennek éreztem, kényelmetlennek, lelkileg, testileg kényelmetlennek. Most úgy gondolom, milyen kedves volt.

*

Ha valakink meghal, sok minden átrendeződik utána. Élesebb lesz, halványabb lesz, más ízt, más színt kap. Akkor is, hogyha csak elválunk? Akkor is, ha csak szakítunk? (Vagy gyűlölet jön? Ez engem szerencsére elkerült.)

*

Az emlékezet. A huncut, a hamis, a becsapó. Én nem az vagyok, akivel akkor az történt, ami történt. Vikár Gyuri mondta, hogy „az emlékezet csiszol, lekerekít, megformál”. Felejt vagy kiemel, teszem hozzá én. Na és Einstein a relativitáselméletével? Amit a múltkor értettem meg. Kérdezte is Judit: „Miért örülsz te annak, hogy megértetted a relativitás elméletét?” Mondom, „mert évekig, évtizedekig küszködtem vele”. „És

minek neked?” (Vagyis röviden: megértettem, objektív valóság nincs. A relativitás abszolút. Itt. A mindennapi életben is. Nemhogy az emlék relatív – a valóság is az. Ez gyönyörű – de csuszamlós lesz a világ.)

Mindig nagyon jó volt valamit megérteni. És mindig kínozott, ha nem értettem meg valamit. De most fárasztó végiggondolni és pontosan leírni. Valahogy kétszer-háromszor végig kell gondolni, amit az ember megértett, hogy el tudja mondani és le tudja írni. Olvastam valahol, hogy ez így van fiataloknál is, sőt valamelyik híres ember, talán Heisenberg mondta, hogy egy elméletét, amin sokat gondolkodott, megpróbálta elmondani a hallgatóinak, és nem sikerült. Azt gondolta, hogy akkor az elmélete nem jó. A próba: milyen világosan tudom elmondani. Na persze és a bizonyítás. A bizonyítások bizonytalanságát is most kezdem megérteni. És ha végre megértettem egyszer a relativitást, és nem tudom elmondani? Újból kell kezdeni. Megérteni.

*

Kinn voltam Orosziban, sajnos mindössze egy napot, egyik délután érkeztem, másik délután jöttem. Ragyogóan süt a nap. Kimennék a teraszra, élvezném a kertet, a napfényt. Túl erős, túl kemény, minden túl erős. Miklós se szeretett kiülni a napra, pedig vittem a szalmakalapot, vagy vittem föléje a kerti napernyőt, úgy, hogy ne vegye észre, mikor másfelé figyelt, akkor állítottam föl, mert haragudott érte. Nem akart kimeni, nem vágyott a napra, az erős fényre, és ha védtem, azt meg nem szerette. Olyan sokszor jut eszembe, hogy amikor túl készségesen segítenek a lépcsőn, túl nagy odaadással – megalázónak érzi az ember. Megalázó az öregség? Igen, néha megalázó.

*

Tegnapelőtt kezdődött a tavasz. Hirtelen robbant be, tíz nappal ezelőtt még havazott. Hideg volt, s akkor egyszerre csak itt a tavasz. Nem vágytam sehova se menni, a kertbe sem, fájtak az ízületeim.

„Kuckóba bújnak a vénék.”

S egy másik verse jut eszembe Sanyikának, amikor azt írja, hogy

*„A hársfa mind virágzik,
a csíz mind énekel
csak szíved alszik el.”*

De milyen hamar kezdődött nála. Ott van a Macskaregényemben, idézem:

*„Szívem görcs, vérem szilvalé,
közeledem hetven felé.
Macskánk gyógyítja májamat,
ráborul és meleget ad,
vérrel fűtött kis termofor,
karmos talpakkal megtipor.”*

Persze én is egy macskára vágyom. De más okból. Hogy játsszon velem. Hogy simogathassam. Azon még hol mulatok, hol bosszankodom, hogy vérem még nem szilvalé. Mit akar? Élni – élni. „Halandók akarnak élni, míg meg nem halnak.” Persze rosszul

idézek. (Talán nyolcvan fölött jogom, azaz okom van rosszul idézni.) De én nem egyszerűen élni akarok, arról szívesen lemondok. Hanem – úgy érzem most, de várj még, a hóhért akasztják – teljes életre vágyom. Táncolni, szeretni, örülni. Tűnődöm rajta, hogy miért. Azért, mert mindig az árnyékos, a sötét oldalon jártam? Elmebetegek, hal-doklók, gyászolók között éltem, dolgoztam. Vagy ilyen örömkészséggel születtem? Vagy így van minden öreg, aki nem savanyodott meg? Csak nem mernek róla beszélni? A halál előtt fellobban még egyszer a vágy, teljes életet élni? Nem tudom.

*

Két nap Pozsony. Gyönyörű volt, napsütés. Persze nagy késéssel érkeztünk, mert ahova mentünk, a Klarissza utca megtalálhatatlan helyen volt. A ház egy zárdából átalakított csodálatos épület. Örökösen eltévedtünk, liftek, ajtók, szárnyak, mínusz kettő emelet, merthogy hegyoldalba épült. Méltóságteljesen zárt udvar, a lila lonc négy emelet magasságig fut fölfelé, a gyönyörű kovácsoltvas rácsokat is beszövi. Nyáron asztalokat tesznek ki ide, itt tartják az üléseket. Én a házigazda lakásában, Gábor szemben egy másik lakásban, ami egyébként kiadó volt. Kiszámította, hogy százötven- vagy kétszázezer forint, amit havonta kérnek érte. De most üresen állt. A házigazda lakása három szoba, antik bútorokkal berendezve a múlt század elejének hangulatát idézi. A bútorok, gondolom, még a nyolcszázad évekből maradtak meg. Nálunk az ilyen bútorokra mondták: „az még a nagymamáé volt”. A bútorokon korabeli kézimunkák, olyanok, amilyeneket anyám is horgolt valaha, és persze sok virág és tökéletesen felszerelt konyha. De látszik, hogy nem él benne a gazdája. És a hálószoba, uramisten! Dupla ágy, de sivár ágynemű, nincs fejtámlarész, az olvasólámpa alig világít, a beépített tetőtéren, hogy az ablakhoz jussak, meg kell hajolni. Három régi szárnyas szekrény, földig érő tükörrel, fiókokkal. Nem nyitottam ki, pedig jó lett volna belenézni. Éreztem, hogy ez a lakás nagyon hangulatos, nagyon szépen berendezett lakás lenne, ha a gazdája itt lenne. Éreztem a magányt, a férfimagányt a lakáson. A család története: gazdagok voltak, elvették tőlük ezt a házat, mindent, elszegényedtek, majd visszakapták, s lépésről lépésre építették újra, s ehhez egyes részeket ki kellett adniuk bérbe. (A Klarissza utca előkelő, szép utca, tele butikkal, sokkal szebbek, mint az itteniek. Nem bővlikat, hanem szép holmikak árulnak.) Könnyű itt lakásokat kiadni. A ház tulajdonosa, a vendéglátónk itt nyitotta meg a magyar úri kaszinót kis vendéglővel. A kaszinóban dolgozók kapnak ebédet, vacsorát, de idegenek is jöhetnek. Tőlünk mindig megkérdezték, hogy mit kívánunk.

Szívszorogató volt, hogy Máriát, aki kalauzolt, mennyi baj érte: a férje nyolcvannyolc évesen (vigyázat, alig öregebb, mint én, ha tényleg nyolcvanhárom éves vagyok, még öt év) föladta magát. Igaz, Parkinson-kórja van. Mária egyik fia meghalt rákban három évvel ezelőtt, s itt hagyott egy pár hónapos babát és egy hároméves kislányt. Nem tud túljutni a gyászon. A másik fia pár hónapos házasság után elvált, nem tud többet talpra állni. Kezd agglegényként öregedni. A férje pedig, hogy föladta magát, hamarosan meg fog halni. Mária, aki vállalta a szervezést és a háziasszony szerepét, három órát állt az utcán, és várta, hogy megérkezzünk, mert tudta, nehéz oda behajtani és megtalálni a házat. Közvetlenül a híd alatt kell betérni, de olyan hirtelen, hogy eszébe sem jut az embernek, hogy itt lehet bemenni kocsival – vagy gyalog a másik utca felől.

Meghatódva, boldogan fogadott. Szüksége volt rá, hogy elmondja a bánatát. És az egész, ahogy várt, a régi Pozsonyról szóló képek s a könyv, amibe beírva, hogy mikor,

hol kapta az édesapja. Régebb minden könyvbe beírtuk: „Aadtam kislányomnak (írta apám a meséskönyvbe) 1928 karácsonyán.” Most már a könyv más, nincs akkora értéke, mi is volna, ha mindegyikbe írának? Sokszor még a saját könyvemet sem dedikálom. Itt vagyunk megint az öregségnél. Mert szemüveget föltenni, leülni hozzá, írót előkeríteni, pedig nem is töltőtollam van, aminek le kell csavarni a tetejét és időnként megtölteni tintával. Csak egy kattánás, kint a hegye, és lehet írni. Ó, ezek a betűk – futnak. Régebb tintával, tollal írtunk. Még a töltőtollat is tiltották a gimnáziumban. Tintatartó volt, abba mártottuk a tollhegyet, időnként pacáztunk, máskor elromlott a toll hegye, s akkor cserélni kellett, dolgozatírás közben gyorsan. De ritmusa volt az írásnak, mikor fölfelé vitte az ember a tollat, akkor vékonyan és könnyebben, lefelé erősebb nyomással, vastagabban jött a tinta. Megszoktuk. Ma a betűket nem rajzoljuk, nincs ritmus, szétfolyik minden, szétfut a betűk karaktere, szétfutok én is. Most, hogy rosszul látok, szemüveg nélkül – nehéz. Az írásom mindig nehezen olvasható volt, de most betűket vétek el, vagy betűk maradnak el. S ami meglepőbb, hogy néha nehezemre esik leírni a nevemet. Elvétem. Megállok, és keresem a következő betűt. (Pedig egy darabig vakon írni is tudtam. És az írásom ettől – furcsa – szebb lett.) A szemüveg sem mindig segít. Ez, előkelően mondva, látásromlás, egyébként megvakulás. Göröngyös út a vaksághoz? Vagy az öregség? Most úgy veszem, hogy ez az öregség. Az öregek általában rosszul látnak, nem tudnak jól írni sem. Szemüveget hordanak, mégis fárasztja őket az írás. Hm.

*

A Könyvhét utolsó napján, a Liszt Ferenc téren, egy asztalnál dedikáltunk Nádas Péterrel. Figyeltem, hogyan csinálja, majd mikor kérdeztem tőle, hogy: „Mit érez?” – legyintett. „Egy félóra múlva a nevemet sem tudom leírni.” (De semmi vigasztalódás, semmi önvigasz. Nagyon is jól ismerem, mikor az írás romlani kezd.) Különbözik mindig mulatok, ha igazi írók, nagy írók mellé kerülök. Hogy jutok én oda? Ismerem a helyemet. Persze, valamit én is tudok – hogy veszik a könyveimet. Csak azt nem tudom, hogy miért.

*

Visszatérve Pozsonyra. Nem kívántam, hogy Mária velünk jöjjön várost nézni, de látólag ragaszkodott hozzá, és jó volt, mert így tudta mutatni az épületeket és mesélni az utcák történetét. És közben láttam, mikor néha hirtelen földerült, hogy ez a nő milyen szép lehetett. Élni kezdett az arca, kipirult, csillogott a szeme. Telefonban mondta már előre, hogy „ez a nap a tiétek”. De én jobban szeretek egyedül barangolni vagy sétálni egy jó baráttal. Egy idegennel mindig nehezebb, mert társalogni kell. Vele azonnal őszintén, jól lehetett beszélgetni. Nagy örömömre Gábor, aki annyira idegenkedik az ismeretlenektől – azonnal ráérezett Máriára és arra is, miért engedem, hogy mindenhova elkísérjen. Mert Máriának jó volt. Aztán kiderült, hogy nekünk lett jó.

Este vacsora a kaszinóban. Persze kicsi, szerény ebédlőt képzeljünk, de igazi, szép, régi festményekkel. Egy könnyű, gyors séta után (hogy el ne aludjak a vacsorától), míg kijött az újságíró, a rádió, vagy valamelyik újságnak kértek interjút, előre meg egyeztünk az időben, beszélgettünk. Fogyatékosokkal, öregekkel dolgozik, gondolom, szociális munkás, ezért érdeklő a haláltéma. Nem határozta meg, hogy ott hogy hívják, és mi a munkaköre. Öregszik, fiatalon kiégett. Akarja csinálni, boldogan csinálná, de úgy érzi, tehetetlen. Elképesztő, hogy öregotthonnal, gyászolókkal, halmozottan fogyatékos gyermekekkel és családjaikkal egyedül dolgozzon valaki. Mondja, hogy lét-

rehoztak egy szervezetet, az ottani követfeleségek – Pozsony főváros – mindent ígérnek, gyönyörű szabályok, és senki sem csinál semmit. Minden munka rámarad. Tudom, hogy milyen nehéz, mint a Niagara önti el az embert a tennivalók tömege, és nincs segítség, egyetlen munkatársra sincs. Próbáltam elmondani, amit tudok, de első-sorban egy-két munkatársra van szüksége.

Magam is küszködöm egész életemben, mindig próbálom, és nem tudom megvalósítani az arányt az erőm és aközött, amit vállalok. De hát mégiscsak így tudtam valamit létrehozni az életben, hogy mindig erőmön felül vállaltam. Most is. Ha összeszámolom: befejeztem az esszéketet, írom a szerelem kettőt, az öregséget, a szerelem egyet Annácskával, a szingliszakácskönyvet Gizivel. A darabon is kellene dolgozni. Meg a Miklós-műhelymunkán. Azon dolgozom is. Egy-két haldokló, gyászoló, a háztartás. Előadások, Miklós-hagyaték. Ott vagyok, ahol ez a fiatal nő. De miért nem égtem ki? Mindig találtam munkatársakat, azért? Mert hittem, azért?

*

Fölvívott Radnóti Zsuzsa azzal, hogy a darabot, amit Baranyai Laci írt az *Asszony a frontból*, azért adták vissza, mert a közönség nem tudja elviselni, olyan nehéz. Valóban nehéz. Kell valami katarzis, feloldás. Én is azt gondolom, hogy kell, de nem amiatt, hogy a közönség mit érez. (Aki többnyire szórakozni akar.) Én is csak utólag ismertem föl, mit jelentett nekem a történetek elviselése, mit jelentett a fejlődésemben, az emberré válásomban. Úgy éreztem, hogy nemcsak ezt a szakaszt kell kiemelni az életemből – hanem amivé tett.

Halász Péter darabja élmény volt. Radnóti Zsuzsa nem akarja megnézni, nincs ideje. Mondom neki: „Tedd meg a kedvemért, nézd meg.” Ez valami más, mint ami ma van a színházakban: hangos, pergő jelenetek, szikrázó kosztümök, fények, minden vibrál, mozog, akció és akció, és mindent kigúnyolunk, mindennek a színe és visszája –, mélység nélkül. Szüntelenül ordítóznak. Halász Péter *A portugál apáca levelei* című darabjában (éppen írni is akarok neki, vagy fölvívni telefonon) az apácák például felöltöztetnek egy csontvázat. Gyönyörű, ékes koronával, földíszítik, azt hiszem, húsvétra. A mozdulatok szépsége, nyugodt ritmusa. Amit valamikor úgy hozunk létre, ha elmerülten csinálunk valamit. Uramisten, hova jutottam én is a mozgásban? Megint az öregség. Az ember megfontoltan mozog, mert vigyáznia kell, mert ügyetlen, mert lelassult a ritmusa. De ez egészen más, mint mikor egy egészséges fiatal a mozdulat szépségével, elmerültségével, mélységével nyúl valami felé. Ma, ha tudja is, nem érzi, nem éli át, amit csinál. Elveszett a tevékenység önmagában rejlő öröme.

*

Mi végre a nagy rohanás? Végigrohanjuk az életet, körül se nézve. Megyünk az életen át, sietve. Milyen jó, hogy nekem gyermekkoromban nem kellett rohanni. Egy-egy este, délután milyen végtelen volt. Igaz, nem is voltak feladatok, nem gondolt az ember a jövőre. Élte az életét, nem volt telefon, és senki sem sietett. Be tudtunk lépni a kairoszba. Csöndesen, anélkül, hogy észrevettük volna, bent voltunk a kairoszban. A végtelen időben.

*

Hogy vergődnek, küszködnek Pozsonyban az emberek. Nagyon kedves volt, hogy az író-olvasó találkozó után odajöttek a barátok, a felületesen és alig ismertek is, és hoztak ezt-azt ajándékba. Csokoládét, áfonyabefőttet, paprikafűszert, amit maguk termel-

tek és daráltak: a vidékiek kedvessége. Aztán Mária meghatottsága és öröme, hogy valakivel beszélhetett az unokája gyászáról. Az emberek még mindig nem tudnak semmit a gyermekkori gyászról. Már könyvet is írtam róla, és most lesz konferenciánk. Hogy mit kellene tenni.

Odajött a rádiótól valaki, megint egy interjú. Elég jó és elég nehéz kérdéseket tett föl. És elmondja, hogy olvasta az összes könyvemet, hogy mennyit segítettek: így tudott az apja meg az anyja mellett lenni betegségükben, így tudta elviselni halálukat. Aztán odajött valaki, hogy: „Csak annyit akarok mondani, hogy segített élni, segített abban, hogy lássam, mi az élet és mi a halál. Úgy örülök, hogy olvasva a könyveit, most egyszer itt láttam személyesen, és nem tudom megköszönni, hogy milyen gazdagságot adott.” Az ember nem tudja, hogy melyik mondata kin segít. De mindenesetre azt gondolom ilyenkor, hogy érdemes írni. Erről jut eszembe, hogy Annácska is írja a Baranyai Lacinak küldött levelében, hogy energiát kap tőlem. Azt mondja Szigeti Laci is itt, a nyilvános beszélgetés alatt, hogy „úgy tűnik, nincs vége Alaine erejének és energiájának”. Hogy is van ez? Milyen esett és fáradt is tudok lenni. Szoktam lenni. Úgy érzem, ahhoz is kevés az erőm, hogy a székről fölálljak. A nincseket jobban megéli az ember, ha öregszik. Bocsánat, már öreg. Mi látszik kívülről?

*

Visszatérve Pozsonyra: Szigeti Laci. Érdekes volt, azt hittem, teljesen elszakadtunk, hogy a régi barátság összeomlott, eltűnt. Először pár percet beszélünk a lila akáccal befuttatott függőfolyosón. Persze az most száraz, minden száraz. Hirtelen jött a tavasz, még nem is rügyezik. Elmondta, hogy küszködik a betegséggel, úgy szédül, hogy nem tud autót vezetni. Te jó ég, milyen gyorsan vezetett! Már ott is voltunk, ahol valaha, s ugyanúgy tudunk beszélgetni. Ültünk egymás mellett a dobogón, pontosan tudta, érezte, hogy mi van bennem – tudott kérdezni. Na persze, ő profi kérdező és profi gondolkodó.

Mondja, hogy többször hívtak, és én nem mentem. Én pedig úgy gondoltam, hogy ahányszor Pesten jár, elkerül. Nem jön a családja sem. Mindig keresztbe-kasul rohangál, mondták, hogy politizál. Állítólag írták az újságok, hogy ha nem tudom, ki lesz az elnök, ő lesz a tanácsadója. Laci sohasem akart hatalmat, hanem valami jobb, emberibb politikát. Úgy állt Havel mellett és vett részt a bársonyos forradalomban, hogy alig beszélt róla. Pincér is volt, vállalkozó, lapkiadó, folyóirat-szerkesztő. Itt is. Miklóssal ő írta a *Párbeszédkísérletet*. Erről is szót ejtettünk. A székelyföldi közös nyaralás, az utazások vele, Ágival meg a gyerekekkel. Gergő volt a kispajtásom. Sokszor vele aludtam egy szobában, mind a ketten korán kelők voltunk. Aztán a többiek felébredtek hajnali beszélgetéseinkre. Most érettségizik. Hova lett a kispajtásom? Én megőszültem, ő felnőtt. Találunk-e hangot egymáshoz? Ez a generációs eltolódás hányszor lép fel az élet során? Hogy lehet kezelni? Mindenesetre Gergőnek küldtem egy albán, kézzel készített törökkávé-főzöt, amit Miklóssal együtt vettünk annak idején. Minek az idején?

*

Kezdek rájönni, hogy az emlékek hogyan alakulnak és foszlanak. Mi az, amire emlékszik az ember? Mikor jutott el hozzám az az inger, én abból mit fogtam föl, mit őriztem meg akkor, és utólag mit mivel kapcsoltam össze, most miről mi jut eszembe. Hol csúsznak be a hibák? Mit téveszték össze mivel? Ha ez történik saját emlékeimmel, akkor a másikéiról mit tudok, mit tudhatok? Ő mit élt meg, mit rakott össze? Milyen lá-

tőszögből mit látott? Mit felejtett el? Te jóisten! Ki tud itt eligazodni? Én meg pszichológus vagyok. Ez már a vicc határán jár.

*

Becsapott a szél egy ajtót. Igen, nyitottnak maradni, szeretni az életet és az embereket. Az emberek az élet részei, de a kutyák és a macskák és a virágok és a napfény is – minden. De semmiből se túlzóan. Elaprózódik az ember, minél öregebb, annál kevesebbet bír. Minduntalan visszaköszön egy gondolat, egy vers. (Már megint az irodalom. Lehet, hogy rosszul emlékszem a Reményik Sándor-versre. Pedig sokszor mondom magamban ezt a pár sort. Folyamatosan ferdíték – vagy már az elején tévedtem, aztán megszoktam?) „*Megtépem bírói köntösöm; / Elmegyek haza. / Itt mindenkinek vagy senkinek / Sincs igaza.*”

*

Van egy nagy tükör az előszobában, és döbenten nézem magam: egy kövérkés nő vagyok. Ráadásul a fejem. Lassan szokja meg az ember a fejét. Fiatalon dús, magától hullámos barna haj omlott a vállamra. Most pedig – jó, hogy ősz, én akartam, élvezem is, hogy rövid, könnyebb kezelni, de – a héten elkezdett ritkulni. Alig van valami a fejem. Lapos és kevés, amellet kétoldalt úgy kiáll egy tincs, mint két kis számfül vagy lobogó, ahogy Pilinszky János írja: „*Anyám fehér haja, békét esdő kis lobogó.*”

Lassan megszokja az ember az arcát, a ráncait. Persze nehéz átváltani a megszokott-ról, arról, hogy nagyra nyitott, barna szemed van, ami kíváncsian néz a világba, s aztán folyton kisebb lesz, és nem ragyog. És valahogy az arc is más, élettelenebb. A bal szememmel már nem látok, nincs centrális látás. Az orvos mondta, hogy kezd kívülről is látszani. (Kár tudni – de fontos: nézz folyamatosan a tükörbe! Vagy bele se nézz? A kettő ugyanaz. A végeredményt illetően.)

Én mindig azt hittem és úgy tudtam, és az is voltam: nádszálkarcsú, magas nő. S borzasztó nehéz megszokni, hogy alacsony és kövér vagyok. Az történt, hogy közben az átlagmagasság változott. A fiatalok lettek egyre magasabbak. Meglátogatott minket Margit barátnőm lánya, Gyöngyvér, és mikor átölel, látom, hogy fejfel magasabb, mint én. A férje, András – boldog házasok, virulnak, tanulnak, dolgoznak – két fejjel magasabb. Most magasabbak az emberek, s én relatíve alacsonyabb lettem. Az még hagyján, hogy a nádszálkarcsúság kövérségre változott, de kis pocak s szoptatósdajka-mell. Lassan a magasságából is centinként veszít az ember. Tegnap mértek itt, a soproni szanatóriumban – három centivel lettem alacsonyabb. Egy év alatt. Régebben a menopausában kezdtek hízni a nők, s aztán az én koromra már jött a fogyás. Nekem meg nyolcvan fölött jön a kövérség. Meglepő, és nehéz megszokni. Annál is inkább, mert lomhább az eszem, lomhább a járásom. S minden szorít az égvilágon. Le kellene cserélni a ruháimat, még a fehéreneműt is, de kinek van ehhez ideje, pénze és kedve?

Emlékszem, mikor anyósom az összes rövid ruháját és az öveit elajándékozta, mert többé már nem viselhetette azokat. Én se viselhetem, kivéve, ha bő és egyenes vonalú. A láb is jobb, ha takarva van. Mindig hosszú derekam volt, no, valami legalább megmaradt. De a pocak! Nem tudom megszokni. Ámbár nem biztos, hogy meg kell szokni, hiszen előbb-utóbb jön a fogyás. A fogyás vagy a halál. Más megoldás nincs. Egy csodát megoldás. Ez folyamat, természetes. Ez a világ rendje. Ez a természet rendje. Csak az ember nem tudja megszokni, hogy folyton változik.

*

Megint a lábam jut eszembe. Már írtam, hogy nagyobb lett. Aztán kisebb, majd megint nagyobb. 37–39 között ingadozom. Ez még csak rendben volna. De most az egyik lábam pontosan egy számmal nagyobb, mint a másik. Világos, tudom, hogy egy kis különbség mindenkinél van, de mikor méretet vettek a gyógycipőhöz, figyelmeztettek, hogy vigyázzak, ha boltban veszek cipőt, mert kerek egy szám különbség van a két lábfejem között. Az hagyján, hogy a hosszúság, de a szélesség is változik! Meg bütyök, kalapácsujj, csontdaganat, sarkantyú, lúdtalp, harántsüllyedés, és az embernek a szép lábából – ha valaha tényleg szép volt, csak akkor nem tudtam – lesz egy formátlan, nagyobb valami, ami a tetejébe még fáj is. De ezt a fájdalmat hamar megszokja az ember. Persze némely rossz cipő nagyon meg tud gyötörni. Az olyan kínos tud lenni, hogy le kell ülnie az embernek, s kicsit pihentetnie a lábát, és kihúznia a cipőből, mert úgy érzi, nem tud továbbmenni. Vagy megindulna boldogan mezítláb, füttyülve az egész világra, ha nem volna hideg és jeges vagy vizes az aszfalt. Nyáron meg forró és piszkos. És kinn, a szabad földön hogy tudnak szúrni a kavicsok, tüskék, ágak – minden szúr, nyom, kínoz. De reggel a nedves pázsiton vagy a házban mezítláb szaladni egyet még mindig jó. Meg úszni, úszni!

*

Gábor bácsi, aki kilencvenéves kora körül halt meg, minden tizedik évben, ugyanabban a pózban odaállt a centiméter mellé, és oldalról lefényképeztette magát. Így lát-szott, eleinte hogy nő, aztán hogy megy össze, hogy görbül, hogy változik még a fejformája is. Így a régiek. Apám nem. Apám derűsen és könnyedén élt, szórva a pénzt a nőkre, s nem adva haza a háztartáshoz. Mikor már vezettük, két oldalról támogatva kellett vezetni, egyszer szembe találta magát a földig érő tükörrel a fürdőszobában. Megállt, nézte a tükörképét, aztán meglepetve mondta: „Mi lett belőlem?”

Mi lesz belőlem? Azt gondolom, hogy ha az ember fölkeszül rá, akkor könnyebb. Igen ám, csak hogy ezt a testet nem elég megszokni, öltöztetni is kell. Minden melltartó szorít. Egy éve akarok elmenni és új melltartót venni. Csakhogy ahhoz le kell vetkőzni, kettőt-hármat fölpróbálni. Nem is szólva, hogy a szépek méregdrágák. Van valami vicces is abban, hogy a melltartóm szorít – nagyobb lett a mellem. És így tovább. Minden nadrágot ki kell engedni, és meg kell szokni, hogy a harisnyanadrágnak új száma van. Eddig se tudtam, most végleg nem tudom, hányas. Eddig az volt, hogy közép méret. Kész. Kissé föl vagyok háborodva. Az a ruha, amelyik tavaly rendkívül jól állt, és kissé bő volt, most is jól áll ugyan, de nem annyira. Mennyit kell foglalkozni ezzel a múltó testtel? De hát az enyém. Vagy csak annak érzem? A tested nem te vagy. Hiszen csak anyag. Folyton változik. Ki vagy te?

*

Nem múlik a hiúság soha? Küszködöm vele. Hiú is vagyok meg nem is. Fodrászhoz, kozmetikushoz nagyon ritkán megyek, fél év is eltelik, amíg elszánom magam. Fodrászhoz gyakrabban, amikor vágni kell, egyébként nem. Bármilyen szereplés legyen is. Legfennebb megmosom, aztán vagy beáll magától, jókedvűen, vagy komiszkodik. Nem szeretem, ha komiszkodik. Most mondta valaki, hogy nyállal jól oda lehet ragasztani, ha eláll egy-két tincs. Hajlakkot nem szeretek használni, se fixálót, annál hamarabb piszkolódik, és úgy érzem, hogy idegen vegyszerek.

*

Margittal remekül megvagyunk a szanatóriumban. Hallgat, amikor kell, érdekes beszélgetések hitről, olvasmányainkról. S tanít öltözködni. Elképesztőnek tartja a felületességemet, az oda nem figyelésemet. Tényleg, nem törődöm azzal, hogy lefutott a harisnyámon a szem, hogy kócos vagyok, hogy nem illik a blúzom színe a nadrághoz. „Elképesztő – mondja –, hogy mindig a mackónadrágodban jársz, azonnal tedd félre! Dobb el! Ilyet már nem lehet viselni.” De olyan meleg, olyan jó, kedves nekem. Kívülről loncsos – belülről nem. Miklós is szerette a sokat viselt holmiját. Az enyém, megszoktuk egymást. Vagy eldobom? Ahogy engem az élet? Miért ragaszkodom az agyonviselt holmikhoz? Mint általában az öregek.

Margit elvisz, és gyönyörű, nyári, nyers színű, pamut nadrágkosztümöt veszünk. Blúzt is, és valami kardigánszerűt, amire régóta vágytam, de nem volt időm, nem volt kedvem bibelődni vele. És melltartót is, amit már egy éve akarok venni. Na, itt melltartót, fűrdőruhát, mindent megvettünk, és meglepően olcsón. Ő biztos szemmel kiválasztja, mondja a nagyságot, én próbálok, ő mondja, hogyan áll, kész. Még egy cipőt is fogunk venni.

*

A meditálás nagyon nehezen megy. Az igazi, a tibeti meg amit az egyház a középkorban gyakorolt. Margit azt mondja, az is meditálás, ha egy virág szépségében elmerülünk. No, az megy magától, sőt nehéz visszafogni magam. Szerinte, ha csak a légzésemre figyelek, és egy mantrát mondok, az már meditálás. Egy fenét. Sokkal nehezebb, tovább kell lépni.

*

Feri bátyánk meghalt tegnap éjjel. Este mondom Margitnak, hogy azt hiszem, most küszködik a halállal, gondoljunk rá. Rettenetes nehezen küszködött egy-két évig, csak csuklott, depressziós volt, befordult a falnak, se imádkozni, se olvasni nem tudott. Fárasztották a látogatók. Ki is mondta: „depressziós vagyok”. Egy csövet dugott le a torlán, hogy a csuklást megállítsa. Ezzel aztán belső vérzést indított el, kisebesedett a gyomorszája. Próbálták rendbe hozni. Iszonyú az öregek papi otthona. Elfekvő. Feri bátyám karizmatikus volt. Cölibátusban élte le az életét, ellenálló katolikus pap. És nem tudott meghalni. Mert az aszkézissel megtagadta az életét, a szerelmet? Nem gyűjtött. Mindig csak adott. Mindig másokkal törődött.

*

Bele kell nyugodni, ha az ember elfekvőbe kerül, de remélem, én mégis a hospice-ba kerülök. Annak idején eszembe se jutott, hogy a hospice-ra nekem szükségem lehet. Az ember bolond, mikor fiatal. Hetvenévesen indítottam a hospice-t. Most ünnepelték a tizenharmadik születésnapját. Thália Színház, Rost Andrea énekelt, nagyszerű színészek szerepeltek. A múltkor a Zeneakadémián volt egy ünnepség, amit még én nyitottam meg, nagy nehezen vállaltam el. Ide már elmenni sem akartam. Egyrészt, mert jöttem a szanatóriumba, másrészt elég volt mindenféle szereplésből.

Marival beszéltem telefonon, és mondja: „Téged hallgatlak a Petőfi rádióban, a zene varázsáról beszélsz.” Nem emlékszem. Szeretném meghallgatni, de lusta vagyok. Annyira nem érdekel. Valamit másként kell csinálni. Aztán Szilárd Gabriella hív, hogy a *Népszavában* megjelent egy interjúm, Miklósról beszélek. Azt mondja, hogy „jó”. Nem emlékszem. Kezdődik a feledékenység is? A kettő együtt van jelen. Vagy átmenet? Depresszió vagy belső érés – a halálra?

*

Álom. Többnapos konferencián vagyok barátokkal, munkatársakkal. Iszapos és sötét terület. Nem hallgatom meg a saját előadásomat. Van egy kis rossz érzésem, büntudatom, de nyugodtan folytatom az írást. Következő nap, megyek a munkatársakkal valahova, elfelejtettem az utcát és a házszámot. Azért valahogy odaérünk. Nem kínálnak ennivalóval, noha éhesek vagyunk, és föl kell menni még a magasba. Ott fennebb van egy másik épület, épp fölöttünk. De olyan meredek a hegyoldal, hogy csak kötélletrán lehet fölmászni, mint nálunk a tűzoltólétra, félkör alakúak a fokok. Nagy nehezen fölmászunk, ott is iszapos és sötét a terület. Házigazdáink is vannak, de nem tudom, kik, és nem jutunk előbbre a munkával. Egy darab kolbász is fekszik a földön. Fölvehetnénk és megehetnénk. Nagyon kedvesek, nehezen is búcsúznak, összevisszaság. S akkor le ugyanezen a kötélletrá-hágcsószerű valamin, alulról a második fok el van szakadva. Azért csak átjutok rajta. De Farkas Ibolyának eltörött a karja. Nagyon bánt. Most mi is legyen? Hova vitessem? Hogy jutunk mentőkocsihoz vagy valamilyen kocsizhoz? Végre indulnánk haza, de melyik kocsiz visz, melyik busz? Végre beülök egy buszba, mellettem ül egy öreg férfi, s azt mondja, hogy ő a sofőr. Indulunk is, ott ül mellettem. Te jóisten, hogy fogunk így hazaérni! Vagy mellettem ül, vagy vezet.

Eszembe jut, hogy amikor Törökországban voltunk, felállt a buszsofőr, és úgy énekel nekünk egy török éneket, ami Nándorfehérvár elvesztését siratta. Ők megbecsülték a méltó harcos ellenfelet. Ami nekünk öröm volt, az nekik a sirató, de természetesen tartja, hogy éneklj nekünk. De hogy fölálljon, és elengedje a kormányt!? Nevetett, és azt mondta (a tolmács fordította), hogy semmi baj, érzi, hogyan megy a busz, s a busz is érzi, merre kell mennie. Különben Törökországban a forgalmat, mint Egyiptomban is, nem a piros lámpák meg a rendőrök irányítják, hanem Allah.

*

A soproni szanatóriumból egy alkalommal fölutaztam Pestre a József Attila-film miatt. Akkor öntötte el a konyhát a víz. És persze egyéb problémák is voltak a vállalkozókkal – most folyik a terasz felújítása. Meg a lakás felújítása. Éva gyönyörű muskátlit küldött föl, óriási cserépben, a szomszédasszony adta mindkettőnknek. A kerti bútorát is föl küldte, jöttek-mentek az emberek. Az asztalos, a burkoló, a vállalkozó, jöttek a telefonok, szóval zir-zúr, ez-az-amaz. Éjszaka kettőkor oltottam villanyt. Indulás előtt reggel még ki kellett rohannom a Keletibe, hogy megvegyem a helyjegyet. No, délután ébreszt Gábor kedvesen, hogy ébredés, indulás, de még egy kicsit beszélgettünk. Hívom a taxit, azt mondják, sajnos, nincs benn kocsiz, csak egy negyedóra múlva tudnak indítani. „Kijutok akkor addig a Keletibe?” Hm, azt mondják, el van dugulva nem tudom, melyik híd, a legokosabb lesz, „merem ajánlani”, mondja udvariasan, kedvesen, aki fölveszi a kagylót a megszokott vállalatnál, „a földalattival könnyebb lesz”. Igen ám, de a csomagjaim. Akkor beleszól hirtelen, hogy „van kocsiz, küldöm”. Kiderül, hogy az a sofőr, aki a kolbászt és a szalonnát hozta a múltkor, hazamenet nem kapcsolta ki a telefonját, meghallotta ezt a hívást, és szólt, hogy visszalép a munkába. Nagy örömmel várt a kapunál, megbeszéltük útközben a szalonnát, ami kitűnő volt, a kolbász viszont nem elég jó. Mondta, hogy becsüli az őszinteséget, megbeszéltük, hogy legközelebb hogyan kell csinálni a kolbászt. Ki is érek idejében, mutatja, hol szálljak ki az indulórészhez a pályaudvaron. (Ő hozott nekem maga készítette kolbászt, én adtam neki szakácskönyvet.)

Kiszállok, de eszembe jut, hogy nem vettem kiegészítőt a másod- és első osztály között, tehát jó nagy büntetést kell fizetnem a vonaton. Első osztályra váltottam a hely-

jegyet. Talán van annyi időm, és ha a pályaudvaron fenn is van pénztár, nem kell lemennem az aluljáróba. Meg is szólítok egy uzsonnázó munkást, állomáséprőnek nézett ki: „Van pénztár a közelben?” Rám néz kábult szemmel, látszik, hogy alkoholista, talán nem is aludt: „Csak lenn a föld alatt”, válaszolja meggyőződéssel. Megyek tovább sietve, látom kiírva: Pénztár, bemegyek. Mondom a pénztárosnőnek: „Nyolcvanöt éves vagyok, illetőleg jut eszembe, nyolcvanhárom, de ez nem is tartozik ide, a lényeg, hogy nekem már nem kell a vasúti jegyért fizetni a másodosztályon, de a differenciadíjat elfelejtettem megváltani az elsőre.” Azt kérdi udvariasan: „Megpróbáljuk megoldani, asszonyom, hova utazik?” Nem jutott eszembe. Állok a pénztárnál elképedten, és mondom: „Valahová a határ mellé.” „Sok határ van, asszonyom, körben határ van”, de mind ezt nagyon kedvesen, nagyon emberien mondja. Nem érezteti velem, hogy ez hülye, azt sem tudja, hány éves, azt sem, hova akar utazni, hogy fog odajutni? Azt ajánlja: „Adja ide a helyjegyet, asszonyom, azon rajta van, hova utazik.” Megtaláljuk. „Sopron”, állapítja meg örömmel.

Nemcsak az öltözködésre, hanem arra is megtanított Margit, hogy különböző rekeszekbe tegyem a különböző papírpénzt a tárcámban, mert akkor sokkal könnyebben fizetek – nem kell küszködnöm annyit a szemüveggel. Persze így is összekevertem, de a pénztárosnő továbbra is ugyanolyan nyugodt és kedves. Odaadom a megfelelő összeget, át akarom forgatni az én oldalamba – nem fordul a kis tárcsa. Persze, mert csak ő forgathatja. Elindulok, de már annyira mulattatónak találok a helyzetemet, hogy nem tudom visszafogni a kacagásomat, valóságos kacagóroham fog el. Megálltam hát, a falhoz fordultam, és nevettem, nevettem. (Gondoltam, elmebetegnek néznek.) Odajött valaki, és figyelmesen megkérdezte: „Rosszul van? Segíthetek?”

Aztán valahogy, csöndes kuncogásokkal elértem a vonatot, nem volt már sok időm. A vonat iszonyatos hosszú, a 401-es vagon az enyém. S mind olyan számok, hogy 54–55, 56. Seholy ilyen magas szám. Te jóisten, megnézem megint, 401, 80-as ülőhely. Na végre megtalálom, eléggé kinyíftam. Legelő volt, a mozdony után az első kocsi, egyetlen első osztály. Fölszállok az utolsó percben, keresem a 80-as helyet, nincs. Föláll valaki, ő is keresi, nincs. Az egész kupé keresi, de hiába, 80-as ülőhely nincs. A szisztéma, aminek alapján beszámolták az üléseket, követhetetlen. Ezek után azt javasolják, hogy üljek le valahová, úgyse számít, elindult a vonat. Kitűnő helyre ülök, élvezem az utazást, elmerülten olvasok. No de Győrben fölszáll egy férfi és egy nő, kiderül, hogy ez az ő helyük, határozottan állítják. A férfi odajön, nagyon udvarias, azt mondja, hogy segít megkeresni a helyemet. Mondom, hogy sajnos nem találjuk, de megpróbálunk valamit tenni, kéri a csomagjaimat. Javaslom, hogy előbb helyezkedjenek el (idősebb nővel van, nálam húsz évvel fiatalabb). De látszik, hogy fáradt, megtört. No, elmegyünk a helyemet keresni, nem találjuk. Azt mondja, továbbra is ugyanolyan tapintatosan: „Olyan rosszul, olvashatatlanul vannak írva a számok, talán nézzük meg megint a helyszámot.” Megnézzük: 82. No de ott ül egy fiatalember. „Nem baj, mondom, én átülök az ő helyére.” Azám, de az ő helyén is ül valaki. „Nem baj, mondom, átülök bármelyik szabad helyre.” És ha jön valaki? Azt mondja a férfi, hogy ő majd segít újból költözködnöm. (A fiatalember meg se mozdul.)

Végre megérkezünk Sopronba, iszonyatos sokan szállnak le, péntek délután, este hét óra körül járunk. Örülök, hogy hamar jön a busz, fölszállok, indulunk, élvezem Sopront. Nyugodt ritmus, virágok, fák. Egyszer csak idegen tájon járunk. Elvitt valahová messze, a külvárosba s onnan az erdőkön át egy gyönyörű kis falusi településre.

Macskák, kutyák szaladgálnak, orgonák hajolnak ki az út szélére, nagyon kedves, igazi házak. Nem falusi, nem városi, de nem is csicsás, hanem igazi otthonok. Csicseregnek a madarak, a kerítésen kihajló viruló orgonán ragyognak az esőcseppek. Éreztem, hogy ez az igazi élet. Sejtettem, hogy Margit vár, telefonáltam, hogy ne izguljon, rossz buszra ültem. Vissza a belvárosba, onnan ki ide, a szanatóriumba. Röpke újabb óra alatt hazáértem. Itt eddig csodálatosnak tűnt minden, körben erdő, de a kis település után most elegáns, hűvös, művi. Ott végtelenül egyszerű és természetes volt minden. Ott volt az igazi élet.

Ez az út maga az öregség. Az volt a jó, hogy sehol nem éreztették, hogy gyagya vagyok, türelmetlenek sem voltak, mindvégig udvariasak, segítőkészek, kedvesek maradtak. Talán a derűm és a humorom segített át. Mindenesetre jó, ha az ember nevetni tud ezeken. Egyetlen megoldás. Persze ezt nem lehet erőszakolni, ez csak belülről jöhet, de azt gondolom, jó, ha utat enged az ember magának erre. Mennyivel jobb az, ha bosszankodom, és megalázottnak érzem magam? (Pedig azt is szoktam.) Eszembe jutott, amikor Déry és Örkény szenilitásversenyben volt, és Déry fölényesen nyert. Hosszasan beszélt valakivel telefonon, aztán egyszer csak leengedte a kagylót, és azt kérdezte a feleségétől: „Böbe, kivel beszélek?” Úgy éreztem, hogy ma önmagammal vagyok szenilitásversenyben, s háromszor fölényesen nyertem önmagammal szemben. Tényleg szép teljesítmény volt. Hogy lesz ezután, meddig tudok nevetni? Versenytárs kellene nekem is?

*

Azt hiszem, csak egy kis szünet van az életben, az életdelelőn. Téli napfényes délelőtt mentünk Ágnessel a Déli pályaudvar mellett. Ott még füves domboldal volt akkor, csillogott a hó. Megállt Ágnes, nézte:

„O, Lebens Mittag!
Feierliche Zeit!”

„Ó életdelelő
ünnepidő” – fordította nekem.

*

A mai fiatalok negyven év fölött már sóhajtoznak: öregszem, vége az életnek, Igyekszem tudatosítani bennük, hogy épp fordítva van. Most nyitunk a szellemi felé. Lásd Jung: *életdelelő*. Egyébként, mikor az ember gyermek, folyton nő, aztán a kamaszkorról ne is beszéljünk. Fiatalasszonyból asszonnyá válsz. Aztán jön egy kis pauza, amikor nem kell megszokni mást, csak az életet. Ha az ember nagyon figyel magát, harmincévesen már jönnek a hajszálráncok a szem alatt. Szerencsére nekem nem volt időm a ráncaimmal törődni. Valahogy átröppentem az életen a testemet illetően. Annyi minden baj volt vele, egyik rák, másik rák, tüdőbaj, aztán nagyvérkői szórás, vesetébé. Ami hol itt, hol ott jött elő. Hashártya-, mellhártyagyulladások, hm, és a kontaktvérzések. És közben a munka, amit úgy szerettem. Az a sok minden, amit csináltam. Ki törődött a hajszálráncokkal? Ki látta, vette észre az öregedést? Pedig az szüntelen folyamat. „Tízennyolc éves korában kezd öregedni az ember, fiam, és soha jobban.” Nem tudtam. Ma már tudom. De hol, mikor volt az „ünnepidő”?

*

Beszállunk a szanatórium harmadik emeletén a liftbe. Illetőleg hívjuk a liftet. Megérkezik, de annyira tele van, hogy mi már nem férünk be. Morgolódik közülünk valaki, hogy „mi hívtuk a liftet, de a másodikon lefoglalták, s akkor most miattuk maradtunk le”. Amikor kiszállunk az ebédlő előtt, találkozunk azokkal, akikkel tele volt a lift, s azt mondják: „Beszálltunk a második emeleten, s eltérítettek minket, fölvitt a harmadikra. Mi értelme volt, hogy eltérítsenek, mikor már senkit sem tudtunk fölvenni?” Senkinek sem jut eszébe, hogy a lift programozva működik. Olyan sokszor tűnődöm, hogy nem így vagyunk-e az életben? Nem tudjuk felismerni a rendszert, amiben élünk?

*

A lifthasonlatról B. Lacival is beszélgettem, aki azt kérdezte, hogy ezen fatalizmust értek-e. Nem, a legkevésbé sem. Csak annyit, hogy a természet törvényeit nem lehet megkerülni. „És hol van a szabad akarat?” – kérdezi. „Ha öt perccel hamarabb indulok, amikor még nincs csúcsforgalom; ha lemegyek a második emeletre, és ott lépek be a liftbe; ha lemegyek gyalog a földszintre. Ha a törvényeket nem látom át, bosszankodom, panaszt teszek (másokat vádolok, ez megrögzött szokásunk), vagy fölrobbantom a liftet: itt volna a szabad akarat.”

De ez számomra bonyolultabb kérdés, amit magamnak így teszek fel: és ha olyan helyen születek, ahol nincs lift? Onnan elmehetek, és kereshetek másik helyet, ahol van, vagy éppen véletlenül elmegyek mellette. (Véletlenek pedig nincsenek, vagy fogjuk fel esélynek a véletlent?) Számomra az a lényeg, hogy föl ismerem az esélyt vagy sem. Ez megint a szabad akarat esélye. Az élet lényege: föl ismerem-e a lehetőségeimet – s aztán hogyan élek velük?

*

Jager írja: a teremtés – mindegy, hogy minek nevezzük – szabályokon és rendszereken keresztül működik. S amit ezekből a rendszerekből felismerünk, az a sors. Dretlefséin *A sors mint esély* című könyve erről szól. S hogy bosszankodunk, amíg fel nem ismerjük, hogy ez egy programozott lift. Programozva vannak a történések az életben, a fizikában, a matematikában, a fiziológiában, a kozmológiában. S mi azt hisszük, hogy nekünk van ez előírva, minket bosszant ez vagy az, az időjárás vagy a szomszédos ország. De ki tud eligazodni ebben a rendszerben? Vagy abban a rendszerben?

*

Egyik fiatal barátom az édesanyjáról mesélt, hogy nagyon jól főz, de kezdi elveszíteni az ízeit. Akkor csodálkoztam. Most magam is megélem. A mennyiségeket sem érzem úgy, mint régen. Azt mondja Margit – akivel annyit főzünk ágyban, parkban, mindennütt –, hogy ő nem is kóstolja az ételeket, mindig tudja, miből mennyit kell tenni, mivel kell ízesíteni. Pontosan erről van szó, hogy már nem érzed pontosan, sőt el is véted. Elvéted a mozdulatot, elvéted a távolságot, elvéted a mennyiséget, elvéted a közelségét. A kézbiztonságodtól kezdve az idő megítéléséig minden romlik. Ahogy a közmondás tartja: nagyobb lesz a gomb és kisebb a gomblyuk. Bizony, a melltartómat is alig tudom bekapcsolni. Azt mondja Margit nevetve: „Húzd előre, kapcsold be elől, fordítsd meg, aztán bújj bele a vállpántba.”

Mellesleg a nyelv ízelebimbói öregkorra vagy eltompulnak, vagy – éppen fordítva – túlérzékenyek lesznek. Mennyi vitára ad ez alkalmat a fiatalok és öregek között. Miklósnaak egyszer csak minden étel, amit főztem, túl sós lett; nekem pedig ugyanaz az étel

sótlan. Szerencsére tudtam az okát. Megfordítottam a melltartó gombját. Az egyensúly kedvéért vele együtt ettem a kicsit sótlan ételt. Ma már nincs Miklós, úgy szólok, ahogy tetszik. A vendégeim mondják: „Nem sótlan egy kicsit ez a hús?”

*

Igen, vannak trükkök az öregséghez. Csak az a baj, hogy az ember kevésbé találja meg őket. A találékonysága is csökken. Rosszabb lesz a járása, a hallása, a mozgása, a biztonsága, a gondolatai. De tanulhat másoktól. Azt hiszem, az öregedést is tanulni kell. Testileg, lelkileg, mozgásban, mindenben. A pszichomotoros tempót szintén, mert ha nem igazodsz hozzá a változáshoz, hamar bajba keveredhetsz. Ha bajba keveredtél, akkor meg félni kezdesz, még bizonytalanabb leszel. Jobb, ha alkalmazkodsz saját magadhoz. A lelked a testedhez. Ha olvasgatsz, frissebb marad az agyad. Mérei Ferenc mondta: „Nagyon vigyázok az intelligenciámra. Mindennap megtanulok egy verset, s azt másnap fölmondom.” Gondoltam, én is elkezdem. Másnap még arra sem emlékeztem, miről szólt a vers. Ez nem megy, gondoltam. Mérei ragyogóan megtartotta az intelligenciáját. A második agyvérzés után nyelni, beszélni sem tudott. „Úgy tanítottak meg a lányaim és a feleségem újból élni.” Újraépítették, de közel sem a régi formájában. (Mégis, megőrzött valamit a személyiségéből, a tartásából.)

*

Mennyi minden kiül az öregek arcára: az öröm, a bánat, a keserűség, az elkeseredés, a bezárkózás, a szemrehányás, a ridegség, a depresszió, az elesettség, az alázat, a félelem, a könyörgés, a kétségbeesés, az aggodalom. Minden, amit hosszú ideig csinálunk. S azt gondolom, hogy ha az ember szeret örülni és nevetni, akkor talán az is kiül.

*

Képeslap az élet. Itt Sopronban is megvannak a kedvenc virágaim, hihetetlen dúsán nyíltak az idén. Egy tamariszkuszbokor, olyan, mintha hullámmazana a szín önmagában. Vagy a mezei boglárka és egy narancssárga, óriási cserje. Mindennap odamentem, néztem a parkban. Egyetlen óriási virághalom volt. És van egy orgonabokrom is. Fiatal, karcsú, szép, dús, sötétlila. Minden ága olyan, mint egy fiatal lány, aki nyújtózkodik, és táncol a fényben. S aztán lassan, finoman – csak én látom a hervadás kezdetét, mivel naponta figyelem – változik esőben, napfényben, délben, este. Először csak egy picit halványodnak a szirmok, aztán rozsdássá válnak, egyre több, a nagy, zárt fürtök ritkulva nagyobbakká lesznek. Aztán hullani kezdenek, és vége. De így szép.

*

Gizi hív föl telefonon, és mondja: „Úgy látom, elvesztettem az életkedvemet. Pedig jól élek, szeretem is az életemet. Leköltöztem a földszintre a nyugdíjasházban, és csak kilépek az ajtón, már ott van a kert. Igaz, hogy közös a kert, de majdnem senki sem használja. Mégis, ha kilépek, ott a nap, ott van a fű, kiteszem a három cserép virágot, kiteszek egy fekvőszékszerűt, és kifekszem. Ez nekem aranyat ér. Kedves és szép a lakásom, élvezem, kicsi és olcsó, azt is megértem, ha ritkán jönnek a gyermekeim.” (Gizi nagy, kertés házban lakott, szép szobák, télikert, levendula, rózsák, hatalmas kutya.)

A fiataloknak csak azért elmenni az öregekhez, hogy beszélgessenek velük, nem nagyon van idejük. Persze, ha végiggondoljuk azt, hogy ha egy háztartásban élünk, mint régen a nagycsalád, ők mennyit voltak együtt és mennyit beszélgettek? Annyit, amenny-

nyit a mindennapi élet problémái adtak. Közben elhangzott egy-egy kérdés vagy tréfa, vagy elmondhatta valaki, hogy valami gondja és baja van. De általában arról volt szó az étkezéseknél, a munkamegbeszéléseknél, hogy mi legyen az ebéd, hogy ízlett. A mai rohanó élettől atomizálódott a család. Gizi bölcsen mondja: a fia, menyé nem tartanak tévét, elvből. „Ha van valami jó műsor, lejönnék hozzám, hoznak süteményeket (az asszony nagyon süteményes) a cukrászdából, megnézik a filmet, a végén kiértékelik, együtt beszélgetnek, esznek egy kis süteményt.” Vagy Gizi készít sült almát: szúr bele szegfűszeget, vagy megszórja fahéjjal, egy kicsi mézet tesz a kifúrt közepébe, és ott süti meg a szobában, egy kis cserépedényben, amelyben meggyújt egy kis gyertyát, és így illatosan sül az alma. Ezt adja a gyerekeinek. Gyerekeinek? Ötven évhez közeledik a fia. „Mégis miért vesztettem el az életkedvemet? Nincs semmi célom, csak élek?” – kérdi tőlem, magától.

Gizinél láttam, hogy az öregek látogatását úgy lehet jól megoldani, ha valamihez kötődik az élet természetes menetében. Ha közben erről-arról lehet beszélgetni. Úgy találkozni, hogy ne kelljen mindenáron beszélgetni. Mert akkor úgy érzik a fiatalok, hogy na most el kell menni és meghallgatni az öregek panaszát, a problémáikat, hogy mi volt, mi történt. Így nem az élet természetes keretébe illeszkedik bele. S mikor nincs intenzív kapcsolat – ami egyébként nagy ritkaság – szülő és gyermek között, akkor a látogatás kötelességgé és unalmassá válik. És az öregek sokszor nem merik mondani, sem önmaguknak bevallani, hogy ezt a gyermekeik kényszerből teszik. Szeretetből is, de mégis kényszerből. Hiszen annyi mindent teszünk szeretetből és kényszerből. Melyik szülő imád a gyermek feladataival foglalkozni? De mégis megteszi. Melyik szülő szeret korábban fölkelni, hogy reggelit készítsen, de mégis megteszi. Nehezemre esik, mégis úgy engedem el őket, nem üres gyomorral, vagy ami ma divat, pénzt adok, vegyetek magatoknak valamit. Persze kényelmesebb, de épp az együttlét, a gondoskodás hiányzik, az, hogy modellt nyújtsak, élményt, hogy majd a saját gyermekeit tudja nevelni. Hiszen az elidegenedésnek, ami kezd elterjedni az egész világon, rengeteg oka van. Az egyik az, hogy az étkezésnél nem tartjuk meg az ősi szokásokat-szabályokat: az unió misztikát, a misztikus együttlétet. Hogy is lehetne pontosabban mondani? Az unió az, amikor több dolog összefűződik, összetartozik, egyezség, szolidaritás, szabály, törvény. Mint például a nagy uniók államokban. Az alap a család, de az új életformával kezd szétesni. Legalább azt a kicsit tartjuk meg, amit lehet. A közös étkezést, az unió misztikát. Krisztus testét is magunkhoz vesszük. És régebben az egyházi és polgári jog is úgy fogalmazott: ágytól és asztaltól különváltak. Ez volt a válás feltétele. De nem csak az étkezés, a főzés is megtartó erő. Az „ételed az életed”, mondja Hippokratész. Igen ám, de mikor beteltünk az étellel, akkor mit kezdünk az étellel? Gizi most azt kezdte, hogy a kedves szomszédasszonyának főz. Kiszámítja, mennyibe került, és elosztják. Örömmel főz, és leülnek együtt enni. De bármelyik percben mondhatja egyik vagy a másik, hogy ma nem. Vagy ezt nem. Tehát nem kötelezettség, hanem öröm. És ez ad egy kis tartalmat. Közben beszélgetnek mindenféléről.

*

Gizi azt is mondja: „Mi a csodának csináltassam meg a fogaimat? Az a sok bonyodalom a »karbantartással«, miért?” Ez az öregség elfogadása, készülődés a halálra. „Szeretem az életet, de hát minden megtörtént, minden elég volt. Éppen gondolkodtam rajta, hogy régebb hogy tudtam olyan könnyen vállalni a fájdalmat, a műtétet, min-

dent. Mert tudtam, hogy a fiúkért, a családért helyt kell állni. Most miért csináltassak műtétet? Amúgy is érzékenyebb lettem a fájdalomra. Csökkent a toleranciám. Kezdem utálni a kórházat. Régebb se szerettem, de tudtam, hogy szükségszerű. Most mi a csudának menjek be?”

*

Tulajdonképpen az öregedésről tanfolyamokat kellene tartani. Tanfolyamok és könyvek kellenének. És csoportok. Olyan csoportok, amelyek nem olyanok, mint az ÖTYE (Öreg Tyúkok Egyesületének nevezik, mikor az idősebb asszonyok összejönnek), hanem olyanok, ahol ismertetünk irodalmat, ahol meg tudjuk beszélni és mélyebben meg tudjuk világítani a kérdéseinket. És nem csak feketézünk, kávézunk, beszélgetünk a betegségeinkről. Egy vicc jut eszembe: két öreg beszélget, és az egyik azt kérdezi: „Reumatikus fájdalmaid vannak mostanában? Nincsenek. Gyomorpanaszaid vannak? Nincsenek. Tudsz aludni? Tudok. Te jóisten, akkor miről fogunk beszélgetni?”

*

Azt mondja Gizi: „Ha nincs mit csinálni másokért az életben, valamit, ami lényeges, ami alkotás, akkor lassan föladja az ember: miért éljek? Csak azért, hogy éljek?” Ezzel szemben azt mondja nekem tegnap Margó, aki olyan csodálatosan helytállt évekig beteg, majd haldokló férje mellett: „Én szeretem az életet. De nehéz itt hagyni: be kell vallanom, hogy félek a haláltól. Eddig nem féltem tőle, teljesen Istenre bíztam magam. De most, hogy gyengül az erőm, érzékenyebb vagyok, félek tőle. Nehéz ezt bevallanom. Kérem az Istent, hogy adjon nekem hitet, hogy ne féljek a haláltól.” Eszembe jut, hogy nemrégén még azt mondta nekem: „Mindennap készen vagyok. Uram, amikor Te akarod.” (Így változik az ember halálfélelme – öregen is?)

*

Azon tűnődöm, hogy az anyósom, Joci mama, akinek annyi büntudata, annyi problémája volt – milyen szépen tudott meghalni. Mosolyogva mondta: „Minden este azzal alszom el, hogy ha ma éjjel, akkor ma éjjel. Nincs bennem más, csak a szeretet. Mindnyájatokat szeretlek.” A MÁV-kórházban feküdt, ott, ahol az orvos fia, Dini dolgozott (külön szobában, mindennel ellátva). Forró vasárnap délután volt. Közben az én anyám folyton azzal zsarolt, hogy „most halok meg, most halok meg”. De éreztem, hogy ki kell mennem Joci mamához. Mondtam: „Anyácskám, most egy kicsit magadra hagyalak, ki kell mennem Joci mamához.” Fájdalmas hangon mondta: „Menj csak nyugodtan, megleszek én egyedül.”

Joci mamával bizalmasan elbeszélgettünk. Mikor az ajtóból visszafordultam, rám mosolygott, és intett: „Ha ma, akkor ma.” Reggelre holtan találták. Márta sógornóm mondta most, Dini halála után: „Jó volt, hogy tudtál vele beszélgetni, szépen és könnyen tudott meghalni.” Tulajdonképpen nem volt lényeges a beszélgetés: mert őt hallgattam meg, őt, aki annyira nem tudott engem elfogadni. Mikor Miklós feleségül vett, mindig mosolygott, és kedves volt velem. De ha egy tárgyra azt mondtam, hogy mennyire szeretem, abban a pillanatban kiejtette a kezéből. A kínai porcelánt is elejtette, mikor mondtam neki, hogy „nagyon kedves, János hozta a frontról”. Utána sírt és kétségbeesett. De aztán nagyon jó lett a kapcsolatunk. Talán azért is hálás volt, hogy a szerelmével, Jóska bácsival kibékítettem Miklóst. Miklós szólni sem akart hozzá, átment a túloldalra, ha látta az utcán. Dini haláláig gyűlölte. Jóska bácsi nagyon, meg-

hatottan szerette Miklóst. Joci mamának is Miklós volt a kedvence. Ez közel hozott bennünket, volt valaki, akivel az életéről őszintén tudott beszélgetni.

Azt tapasztaltam, hogy az tud nyugodtabban meghalni, aki teljes életet élt. Mintha nagy igazság volna abban, hogy jobban örülnek az égben egy megtérő bűnösnek, mint száz igaznak. Mert aki megjárta a bűnök útját, az többet tanult, többet szenvedett, jobban megért másokat. Erről Teréz anya imája jut eszembe. Fantasztikus, hogy ez a nagyon szelíd apáca, aki az utcán szedett föl haldoklókat, aki teljes szegénységben és igénytelenségben élte le az életét, ezt az imát tudta írni.

*„Az Élet egyetlen esély – vedd komolyan,
az Élet szépség – csodáld meg,
az Élet boldogság – ízeleld meg,
az Élet álmom – tedd valósággá,
az Élet kihívás – fogadd el,
az Élet játék – játszd,
az Élet érték – vigyázz rá,
az Élet vagyon – használd fel,
az Élet szeretet – add át magad,
az Élet titok – fejtsd meg,
az Élet ígéret – teljesítsd,
az Élet szomorúság – győzd le,
az Élet dal – énekeld,
az Élet küzdelem – harcold meg,
az Élet kaland – vállald,
az Élet jutalom – érdemeld ki,
az Élet élet – éljed!”*

*

Nagyon szép Teréz anya imája: ez az Élet kihívása. De mikor az öregedés után, közben jön, közeledik a halál – az lesz a legnagyobb kihívás. Akkor mit csinálsz, barátom? (Mármint én.) Tanatológus vagy. Ez a foglalkozásod! Gyerünk, nézz vele szembe, mi történik a halál előtt, közben és után.

Horváth Elemér

ARANYSZARV

nem tudom tisztában volt-e vele
hogy milyen hatalmas világpolitika
szürke kis statisztája volt csupán
s talán a nagyságos fejedelem
se sokkal több mint mellékszereplő
a történelem zsúfolt színpadán

azzal tisztában volt hogy nincs tovább
az élet elfogyott s ő maradt egyedül
az érthetetlen kulisszák mögött
tenger távolság és magány
föl-főllapozta a gyerekkorát
a fehérén fénylő havasokat
onnan indult el s ide érkezett
nincsen semmi értelme semminek

MORS FIDEI

most az istenre is rájár a rúd
mint a komcsikra világi és szabad
nihil az éltünk elvadult akarat
s az értelem a tiszta értelem
csak türelmetlen tüskéket terem
hová lett a hajdani szerelem
a két iker ámor és karitás
hogy én nem vagyok nélküled és nélkülem te sem?
nincs más jövő tudom de nem hiszem

NYUGTALAN TELEVÉNY

se honfibú se grotiusi dac
akinek nem kellek nekem se kell
hazámról van szó természetesen
ahol ma sem változott semmi sem
a hajdani gyerekkori vidék
magával kötve mint a kéve még
nyugodj bele nincsen számodra hely
félíg bennszülött félíg idegen
nézz túl rajta józanul hidegen
s menjél amíg bírják az inaid
a nagyvilág tündéri tájait
amíg végül is egy leszel vele
amint voltál a kezdet kezdetén
egy marék por nyugtalan televény

AZ EREDETISÉG WINCKELMANN-NÁL

1. Utánzás vagy eredetiség

„Az egyetlen út számunkra, hogy nagygyá, sőt, ha lehetséges, utánozhatatlanná váljunk: a régiek utánzása...”¹ – hangzik Winckelmann híres paradoxona 1755-ből. „Minél kevésbé másoljuk a nagy hírű régieket, annál inkább hasonlítunk majd rájuk”² – hangzik Edward Young paradoxona 1759-ből. Young mintha egyenesen Winckelmann-nak válaszolna. De valójában nem így van. A két írás bőven merít a művészetelméleti irodalomból, s kielezi a diskurzus két ellentétes lehetőségét. Az ellentét kulcsszavait – utánzás vagy eredetiség – már a címek is tartalmazzák. Ezt az ellentétpárt ki lehet egészíteni: művészeti hagyomány vagy természet, régi vagy új, szépség vagy teremtő fantázia, példaszzerűség vagy újítás. Mindkét mű gyors világsikere és hatása arra mutat, hogy a bennük foglalt eszmékre megérett az idő. Ám nyilván nem azért, mert beléptek a hagyományos diskurzusba, s fölmelegítettek egy több mint fél évszázados vitát, a *Querelle des Anciens et des Modernes*-t (Fontenelle, Perrault versus Boileau), hanem inkább azért, mert az ellentétek kiélézése mögött feltűnt újraértelmezésük és ezzel relativizálásuk perspektívája: egy új diskurzus megnyitása. Ezt már a két idézett paradoxon is jelzi, hiszen Winckelmann-nál értékként, a nagyság jeleként az utánozhatatlanság tűnik fel, Youngnál viszont a régiekhez való hasonlóság.

A relativizálás fő eszköze Youngnál az újat hozó eredetiség entuziasztikus felfokozása a zseni fogalma által. Ebben sem a tartalom új (Addison *Spectator*-cikke a géniuszról,³ amely közvetlenül hatott rá, negyvennégy évvel előzte meg, nem beszélve Shaftesbury munkásságáról, amely alapvetően járult hozzá a zseni modern fogalmának kialakulásához), hanem a rajongás mértéke és hőfoka. Ez hozza létre a modern állásponttól a régihez való visszanyúlás lehetőségét, hiszen egyenrangú, testvéri helyet foglal el a panteonban Pindarosz és Shakespeare. A tudásban való gyarapodás, a történelmi haladás érve, melyet a régi vitában a modernnek a művészetekre is kiterjesztettek, nem szerepel Young készletében. A zseniális képesség dehistorizál; időtlen érvényessége szünteti meg a régi és az új vitáját. A történelmi idő csak annyiban játszik szerepet a teremtő potencia mellett, hogy az „első” régiek csakis originálisak lehetnek (mert nem volt kit utánozni), a modernnek választásában viszont érdem rejlik. A géniusz tipológiája tovább relativizálja az alternatívát. Young megkülönbözteti a felnőtt és a gyermeki géniuszt, s csak az előbbire áll, hogy nem kell semmit sem tanulnia, mert tudása vesztületett és saját. (Példája Shakespeare és Swift.) Továbbá az utánzási tilalom alá a művészet technikája, kompozíciója, anyaga kerül, de az ember, aki zseni, utánozható. „Az mondod, nem szabad utánoznunk az antik szerzőket? Utánozd minden eszközzel, de utánozd helyesen. Aki az isteni Iliászt utánozza, nem utánozza Homéroszt... Lépj a nyomába a Hal-

¹ Winckelmann: GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL A FESTÉSZETBEN ÉS A SZOBRAZATBAN. In: Winckelmann: MŰVÉSZETI ÍRÁSOK. Budapest: Magyar Helikon, 1978. 8.

² Edward Young: CONJECTURES ON ORIGINAL COMPOSITION. London: Printed for A. Millar. In: The Strand; and R. and J. Dodsley, in: Pall-Mall, 1759. 21. 76. §.

³ Joseph Addison: No. 160, ON GENIUS. In: *Spectator*, 1711. szeptember 3.

*hatatlanság egyedüli forrásához; igyál, ahol ő ivott – az igazi Helikonnál, azaz a Természet keblén. Utánozd, de ne a kompozíciót, hanem az embert.*⁴ Ez megfelel annak a meghatározásnak, hogy az eredetiség a természet utánzása, és a voltaképpeni utánzás szerzők utánzása.⁵ Ha nem a szerzőt és nem a formát utánozzuk, hanem az embert, az utánzás versengéssé válik, az *imitatio emulatió*vá. „*Szophoklész Aiszkhiülosznak köszönhetjük, Zeuxiszt Parrhasziosznak; mindkettőt az emulatió*nak.”⁶ „*Ha az ilyen természetű nézetek általánossá válnak, ha a régieket és a moderneket nem tekintik immár mesternek és tanítványnak, hanem kemény és egyenrangú vetélytársaknak a hírnév versenyében, akkor a modernek hosszú életű munkáik révén egykor maguk is régiekké válhatnak...*”⁷

Young előlegezi a zsenikornak és a romantikának (amelynek oly sokat hivatkozott szerzője) mind a zseniális eredetiséget a művészi tevékenység általános ismérvévé változtató és azt megkövetelő magatartását, tehát a zsenialitás utánzásának gyakorlatát, mind pedig azt a felfogását, hogy a zseni nemcsak utánozza a természetet, hanem ő maga is természet (még hozzá kifejlő, kibomló, organikus növényi természet, míg az utánzás a mechanikus munkával való elkészítésre hasonlít).

Mindazonáltal műve korántsem lép arra a földre, amelyet megpillantott. Nemcsak arról van szó, hogy az eredetiség himnusza minden, csak nem eredeti, hanem jó fél évszázada forgalomban lévő gondolatok szenvedélyes összegzése – ha tetszik, utánzása. Hanem arról is, hogy miközben szavakban elveti a nagy példákat és tekintélyeket, lépten-nyomon hivatkozik rájuk, s a kor szokása szerint állításait antik auktorok autoritásával támasztja alá.

Winckelmann – megfordítva – éppen azért relativizálja az utánzás és az eredetiség ellentétét, hogy egy lényeges kérdésben megváltoztatja a régiek és a modernek *querelle*-jének egyik kiindulópontját, és a régiek örök érvényességét történelmileg alapozza meg. A görög antikvitás művészete „*legjobb korszakaiban*” nem a szépség racionális természetörvényeit fedezte fel, hanem klimatikus feltételek és a szabadság következményeképpen létrehozta a szépséget, először a természetben, majd a művészetben. (A szépség letéteményese az emberi test.) Ezt kevésbé metafizikai, inkább civilizációkritikai okokból kell ma is utánozni, ugyanis a természet zordabb, a társadalom elpuhultabb és kevésbé szabad körülményei között a szépségnek nincs megfelelő természeti mintája, csak művészeti mintája van – a fennmaradt antik alkotásokban. Az utánzás tehát nem szabályok elsajátítását szolgálja – Winckelmann semmivel sem áll közelebb egy Boileau típusú racionális szabályesztétikához, mint Young. Később az utánzást a másolással állítja szembe (*nachahmen* ↔ *nachmachen*): „*Másoláson a szolgálai követést értem, az utánzásban azonban – ha értelemmel teszik – az utánzat mintegy másik természetet kap, és valami sajátossá válik.*”⁸

A művész eredetiségének letéteményese ez az utánzás révén létrejövő másik természet és sajátosság. Ugyanakkor a szépség normatív középpontba állítása csökkenti az új, individuális változatoknak, a fantáziának, a meglepetésnek, tehát az eredetiség fontos összetevőinek lehetőségét. Winckelmann ezzel kapcsolatos teoretikus megfontolása még Hegel klasszikafelfogásában is visszacseng: „*A régiek műveiket tökéletesen szépen akarták elkészíteni, s ezért nem nagyon variálhatták. Mert a szépség: extrém, és az extrém*

⁴ Young: i. m. 20. k. 72–75. §.

⁵ Vö. i. m. 9. 36. §.

⁶ I. m. 66. 259. §.

⁷ I. m. 71. k. 277. §.

⁸ Winckelmann: MEGJEGYZÉSEK A MŰALKOTÁSOK SZEMLÉLÉSÉRŐL. In: Winckelmann: MŰVÉSZETI ÍRÁSOK. 65.

már nincs változatosság.”⁹ Az ideális szépség az individuális ábrázolásnak is ellenfele – Winckelmann kritikus az individualizáló-portretizáló megformálással szemben.

Ám az eredetiségnek nem az individuális variabilitás az egyedüli forrása. Young kora neoklasszikus irodalma ellen irányította nyilait, a fő ellenségnek Alexander Pope-ot (1688–1744) tekintette. Winckelmann is egy uralkodó ízlés ellen írta tanulmányát, a barokk, illetve rokokó művészet ellen. Olyasfajta eredetiséget várt a művészektől, amely szakít ezzel a művészeti nyelvvvel, s megeremti a görög antikvitás új reneszánszát. Találón mondja tehát a kezdetben idézett híres maximáról a tanulmány modern kiadásának kommentárja, hogy „*ebben a fordulatban paradox módon egyesül a klasszicista visszairányulás és a modern öntudat*”.¹⁰ Ez kétségtelenül ellentmondás, amely például a jelentős művészettörténész, Michael Friedet arra indította, hogy szakítson azzal a közkeletű s mind ez idáig abszolút elfogadott nézettel, hogy Winckelmann a régi és az új vitájában a régiek pártját képviselte. Úgy véli, hogy ő valójában nem a görögök utánzására buzdított, hanem a közvetítőkére, a nagy reneszánsz művészekére (Raffaello, Michelangelo stb.), akik egyrészt maguk már modernek, másrészt a régiek sikeres utánzóí. Ilyen módon Winckelmann kezdeményezte volna azt, amit Philippe Lacoue-Labarthe nyomán Fried gigantikus történelmi *double bind*nak nevez, s osztozott az antik és modern szétválasztása közben létrejövő benső megosztottságban. Ez az elmélet konkrét következtetésében túl messzire megy, mert nem veszi figyelembe, hogy a reneszánsz közvetítő szerepének csak ott volt jelentősége Winckelmann-nál, ahol ókori mintát nem ismert, vagyis a festészetben. De hogy a modern megosztottság csírájában már nála is jelen volt, az alighanem igaz, s ennek oka, hogy „*az originalitás és az ismétlés úgy egymásba fonódik, hogy azzal fenyeget: kisiklik – s valóban jelentősen irányt változtat – az az állítólagos érv, amelytől a megújítás vágyának sikeres megvalósítása függ*”.¹¹

Ezt az egymásba fonódást két példával szeretném megvilágítani. Az első saját tudományos eszménye, amely nagymértékben megfelel az eredetiség szinte naiv kora modern követelményének. Elutasítja a tudós kompilációt, gúnyolódik azokon a tévedéseken, amelyeket az egymást követő nemzedékek ismételnek, gyökeresen újat akar mondani, amely teljesen a sajátja. Ezért kell mindent, amiről ír, saját szemével látnia. Amikor egy korai római levelében tervezett munkáját hozza szóba, azt mondja: „*azon fáradozom, hogy eredeti művet [ein Original] készítssek, amelyben minden az enyém*”.¹²

Másodszor Winckelmann teljes mértékben tisztában volt az ellenkező oldal érveivel, amint ez kitetszik saját UTÁNZÁS-tanulmánya ellen névtelenül írt fiktív vitairatából.¹³ Nem kerülhette el a figyelmét, hogy ezekkel az argumentumokkal is felépíthető egy olyan művészi világ, amely növekvő autonómiájában, a (képző)művészet eszté-

⁹ Levél Oesernek 1756. április első feléből. In: Johann Joachim Winckelmann: BRIEFE. In Verbindung mit Hans Diepolder herausgegeben von Walther Rehm. Bd. I. Berlin W: Walter de Gruyter & Co., 1952. 219.

¹⁰ H. Pfotenhauer & alii (Hrsg.): FRÜHKLASSIZISMUS. POSITION UND OPPOSITION: WINCKELMANN, MENGES, HEINSE. Frankfurt/M.: Deutscher Klassiker Verlag, 1995. 377.

¹¹ Michael Fried: ANTIQUITY NOW: READING WINCKELMANN ON IMITATION. *October* 37 (1986). 87. A hivatkozott Lacoue-Labarthe-írás: HÖLDERLIN ET LES GRECS. *Poétique* 40 (1979). 465.

¹² Levél Walternek 1756. március 20-ról. In: Winckelmann: BRIEFE. I. 216.

¹³ Az előbb Youngtól idézett gondolatot ő például a következőképpen veti fel (s ahogy gyakran Youngnál, nála is föltűnik, hogy a tekintélyektől való megszabadulás tanácsát tekintéllyel támasztja alá). „*Magát a természetet kell utánozni, nem pedig a művészt*» – mondta Lüszipposz, a nagy szobrász, amikor megkérdezték tőle, hogy melyik elődjét követte.” SENDSCHREIBEN ÜBER DIE GEDANKEN VON DER NACHAHMUNG DER GRIECHISCHEN WERKE IN DER MALEREY UND BILDHAUERKUNST. In: FRÜHKLASSIZISMUS. 71.

tikai és poétikai vonatkozásának nyomatékos hangsúlyozásában találkozunk az általa szorgalmazott művészi világképpel. Néha egyenesen az lehet az olvasó érzése, hogy a modern kreativitásnak ez a fiktív védelme szintézist kínál a régiek és a régít imitáló újak híveinek. Nehezen volna elképzelhető, hogy egyik legjelentősebb műelemzését, a flamand Gérard de Lairese (1640–1711) SZTRATONIKÉ című festményéről¹⁴ úgy készítette volna el, hogy a mű ne felelt volna meg az ízlésének. (Igaz, választása a Rubens-, illetve Poussin-hívők régi vitájában az utóbbira, a klasszicizáló barokk képviselőjére esett.) Winckelmann-nak, amikor egy gondolatkísérlet erejéig a modernet védi, hangsúlyoznia kell az innováció, a pszichológiai megközelítés és nem utolsósorban „*a legnagyobb eredetik*” („*die größten Originale*”)¹⁵ jelentőségét.

Ez a kísérlet azonban epizód maradt Winckelmann életében. A nyugalom, a nagyság és az egyszerűség eszménye, az ideális monumentalitás felülkerekedett a pszichológiailag gazdagon árnyalt, nyugtalan, mozgalmas, naturalisztikus, individualizáló elbeszélés vonzásán, mivel az utóbbi azzal fenyegetett, hogy a történeti festészet elsőbbségét átveszi az életkép (ami a holland festészetben, majd Chardinnél be is következett) – azzal fenyegetett, hogy a művészet praxisa „*belevész a mindennapi életbe*”.¹⁶ A mindennapi életből kiemelkedő művészet eszményének a monumentális görög szobor felelt meg.

Ezzel azonban a művész-mű-befogadó hermeneutikus viszonyában jelentős elmozdulások következtek be. Winckelmann UTÁNZÁS-tanulmányának közvetlen címzettje a modern művész, aki a régiek utánzása révén közelítheti meg azok nagyságát. Ugyanígy Young művének címzettje is a művész, akit eltanácsol az utánzástól, imitáció helyett radikális eredetiségre, kreációra, zseniális teremtésre serkent. Ez a két ellentétes beállítottság a műhöz való ellentétes viszonyt is maga után vonja. Az imitációelmélet tanulást, tanulmányozást, alázatos fűrkedést kíván; zárt és elszigetelt egészként tekint a művekre. Föltételezi létük megváltoztathatatlanágát, időtlenné vált jelenvalóságukat. Előkészíti a modern, *múzeumi* szemléletüket. A kreációelmélet példaként tekint a művekre, a zseniális szellem emanációinak tartja őket. Az időtlen jelenvalóságot a mindig újra testet öltő zseniális képesség számlájára írja. E szubsztanciális tulajdonságnak a mű csak jelensége. Ezzel sarkalatosan járul hozzá a művész fogalmának modern felértékeléséhez.¹⁷ További következménye, hogy maga a művész nemcsak növényi természetté, hanem bizonyos mértékig művé is válik, és a valóságos mű a nagy organikus egész jelenségévé. Ez a mű oldaláról nézve nyilvánvalóan felszínre tör a romantika töredékkultuszában, de az élet művé stilizálásának eszméjét Young már előlegezi, amikor elbeszéli Addison szép, méltóságteljes halálát. Szemmel láthatólag többre

¹⁴ SZELEUKOSZ KIRÁLY ÁTADJA FIÁNAK, ANTIOKHOSZNAK KIRÁLYSÁGÁT ÉS MÁSODIK FELESÉGÉT, SZTRATONIKÉT. Egy Appianosz által elbeszélte történet feldolgozása.

¹⁵ SENDSCHREIBEN... 72.

¹⁶ Helmut Pfotenbauer: WINKELMANN UND HEINSE. DIE TYPEN DER BESCHREIBUNGSKUNST IM 18. JAHRHUNDERT ODER DIE GEBURT DER NEUEREN KUNSTGESCHICHTE. In: Gottfried Boehm, Helmut Pfotenbauer (Hrsg.): BESCHREIBUNGSKUNST – KUNSTBESCHREIBUNG. EKPHRASIS VON DER ANTIKE BIS GEGENWART. München: Wilhelm Fink, 1995. 324.

¹⁷ A fogalom modern – elsősorban német – történetének kitűnő leírását adja Jochen Schmidt: DIE GESCHICHTE DES GENIE-GEDANKENS IN DER DEUTSCHEN LITERATUR, PHILOSOPHIE UND POLITIK 1750–1945. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988. Vö. továbbá Penelope Murray (Ed.): GENIUS: THE HISTORY OF AN IDEA, Oxford: Basil Blackwell, 1989, ill. John Hope Mason: THINKING ABOUT GENIUS IN THE EIGHTEENTH CENTURY. In: Paul Mattick, Jr. (Ed.): EIGHTEENTH-CENTURY RECONSTRUCTION AND THE RECONSTRUCTION OF ART. Cambridge University Press, 1993. 210–239.

tartja CATO HALÁLÁ-nál (Addison 1713-as darabjának tárgyánál). „*Neve akkor is megérdemelte volna a halhatatlanságot, ha soha nem írt volna semmit.*”¹⁸ Young éppúgy a régi (pre-modern) és a modern küszöbén áll, mint más tekintetben Winckelmann: Addison halálának „műve” előremutat a zseniális élet műalkotásként való felfogására a romantikában, miközben voltaképpen nem más, mint egy példázatos plutarkhoszi életrajzi elbeszélés.

Az utánzás ezzel szemben a zárt, teljesnek és egésznek – tökéletesnek – tekintett mű fölértékeléséhez vezet, s ezzel a modern műfogalom kialakításához. A művészet historizálása mellett ez nyitotta meg az utat a műalkotások rendszeres, majd intézményes tudományos tárgyakká változtatásához is. Winckelmann művészettörténetében a művész maga a peremre kerül (stílustörténete voltaképpen a „*nevek nélküli művészettörténet*” első kísérlete). Amikor a műhöz tökélye révén csatolja hozzá egy művésznevét tradícióját (például az irodalomból ismert Praxitelész-mű – a GYÍKÖLŐ APOLLÓN – különböző általa ismert változatairól azt mondja, hogy „...*az egyik a Borghese-féle figurák közül méltó volna arra, hogy az eredeti legyen*”),¹⁹ akkor világos, hogy az irodalmi hagyományozás iránti minden tisztelete ellenére a művész a mű epifenoménjává válik. Ezért az eredetiség fogalma is módosuláson megy keresztül. Ahogy a szépség, úgy a tökéletesség sem hagy sok teret az individuális eredetiségnek, rendkívüli jelentősége támad viszont a tárgyi eredetiségnek, a mű hitelességének.

Az individuális eredetiségnek is megmarad azonban a maga területe – a recepcióban. Winckelmann UTÁNZÁS-tanulmányának a művész mellett a másik címzettje a befogadó. Az ő ízlését akarja megreformálni, belépve abba a folyamatba, amelybe egy új és jó ízlés hordozójaként „*a művészeteket, mint valami idegen kolóniát, Szászországba behozták*”.²⁰ A „*Colonie*” a XVIII. századi német nyelvben még nem gyarmatot, meghódított és birtokba vett idegen államot jelentett, hanem a most tárgyalt problémával csak távolabbról érintkező, ma is érvényes jelentés – idegen helyen meglepedett azonos nemzetiségűek csoportja (például a római német kolónia) – mellett olyan embereket, „*akik egy puszta vagy lakatlan területet megművelnek*”, illetve olyan helyet – elsősorban ültetvényt –, melyet „*külföldbeliek művelnek*”.²¹ A kultúrához hasonlóan e szó latin eredete is a mezőgazdasághoz – a természetet megváltoztató tevékenységhez – kötődik. A *colonus* első jelentése földműves. A művészeteket el kell ültetni az idegen földben, honosítani kell. Szászországban – mondja Winckelmann – nem volt a jó ízlésnek megfelelő művészet, hanem be kellett vezetni. Erős Ágost vezette be, képeinek elkülönítésével, nagyszabású múkincsvásárlásaival, a drezdai képtár és antik gyűjtemény megalapításával és gyarapításával. III. Ágost folytatta, akinek már teljes érdeklődése a festményekre irányult.²² XVI–XVII. századi klasszicista vagy klasszicistaként értelmezett olasz képek alkották a gyűjtemény gerincét, s ott voltak, noha rendezetlenül, a „*görög mesterek igazi, hiteles [untrüglich] művei*” – ahogy Winckelmann írja.²³ Ez a gyűjtemény

¹⁸ Young: i. m. 99. 386. §.

¹⁹ Winckelmann: GESCHICHTE DER KUNST DES ALTERTUMS. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. 321.

²⁰ GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL... 8.

²¹ Így tudja ezt Zedler 1732-es UNIVERSALLEXIKON-ja (VI. köt. 716.), illetve Adelung GRAMMATISCH-KRITISCHES WÖRTERBUCH-ja (1808-as bécsi kiadás, I. köt. 1341.).

²² Vö. Gerald Heres: DIE DRESDNER SAMMLUNGEN IN DER AUGUSTEISCHEN ZEIT. In: DIE DRESDNER KUNSTSAMMLUNGEN IN FÜNF JAHRHUNDERTEN. *Dresdner Hefte*, Sonderausgabe, 2004. 23. kk.

²³ GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL... 8. Vö. FRÜHKLASSIZISMUS. 350. kk.

az idegen kolónia, amelynek recepciója és utánzása műveli az ízlést, és létrehozza az új kultúrát. Idegen és nem törzsökös – az utánzás nem hosszú, öröklött tradíció folytatása, hanem éppenséggel a hagyomány megszakítása és új hagyomány választása. Ebben a folyamatban a mű és a közönség játszik meghatározó szerepet. A művekben megjelenő régi, de nem hagyományos ízlésmintát követő új művész maga is a befogadásához kínál mintát, a gyűjtőhöz és a művészeti íróhoz hasonlóan.

Ezzel azonban alapvetően megváltozik a művekhez való viszony. Funkcióváltás következik be; a műalkotásoknak azok a közvetlen funkciói, amelyek használatukat, illetve fogyasztásukat meghatározták, fokozatosan átadják a helyüket egy olyan általános funkciónak – és ezt a konkrét funkciók (reprezentáció, kultusz stb.) szempontjából nevezhetjük funkcióvesztésnek is –, amely a műalkotásokban mindenekelőtt magát a művészetet szemléli. A műalkotások használata átadja helyét az esztétikai befogadásnak. Amikor Erős Ágost átszervezte a másfél évszázados „Kunstammer” jellegű választófejedelmi gyűjteményt, és más gyűjteményrészek (naturáliák, érmek, modellek, rézkarcok, kéziratok, porcelánok, gépek) mellett elkülönítette a képtárat és az antik plasztikát is, akkor ez önmagában még nem jelentette, csak lehetővé tette a műtárgyak esztétizálódását. Azok továbbra is a reprezentáció funkcióját töltötték be, levonva a tanulságot a megelőző század változásaiból, a festmények és antik szobrok presztízsnövekedéséből, a fejedelmi képtárak – például Lipót Vilmos nagyherceg, németalföldi helytartó (1614–1662) az ifjabb David Teniers (1610–1690) által szervezett és megörökített brüsszeli galériájának – kialakulásából.²⁴ A Winckelmann által látott és elemzett SIXTUSI MADONNA 1753-as megvásárlása és áthelyezése a piacenzai oltárképből drezdai képtári tárggyá viszont a funkcióváltás egyik legnevezetesebb esete. „*Ritkán hajtották végre ilyen drámaian a templomi kultuszkép szerepváltását múzeumi műalkotássá*” – írta Hans Belting.²⁵

A műalkotások gyakorlati használata – példáuliban a hatalom bemutatása vagy a vallásos áhítat – semmilyen szerepet nem játszott Winckelmann elméletében. A műalkotások „múzeumi” jellegű befogadása individuális, de a felfokozott individualitás nem a szubjektív, hanem az objektív ízlésre irányul. Ez magyarázza, hogy miképpen integrálódhattak erőteljesen objektív igényű művészettörténetébe emfaticusan ömlengő műleírásai – melyek közül a leghíresebb a belvederei Apollónról szól. Éppen az emfázis mutatja, hogy az ízlésítélet nem a személyes ízlés esetlegességeibe van lehorgonyozva. Az objektív ízlés *Sollen*je a műalkotás esztétikai tárggyá válásával függ össze – olyan esztétika áll mögötte, amely normatív igénnyel lép fel. A személyiség mélyebb rétegeibe hatoló, definitív meggyőződést kell érvényesíteni, melyet az érzelmek vihárra készít elő. Az ízlésítélet nem valamifajta kínálatból való választás, hanem egzisztenciális döntés, amely rendkívüli érzelmi intenzitást föltételez. A művészet nem dísz vagy ráadás immár; amelyhez szemlélője némileg felülről – mintegy a megrendelő helyzetéből – viszonyul, hanem olyan képződmény, amely érzések tömegét váltja ki, s a befogadó ezeknek alárendeli magát. Ám aki megalázkodik, felmagasztosul, hiszen miközben kiszolgáltatja magát a mű által kiváltott hatásoknak, saját, eredeti érzéseit moz-

²⁴ Vö. Jonathan Brown: *KINGS & CONNOISSEURS. COLLECTING ART IN SEVENTEENTH CENTURY EUROPE*. Princeton University Press, 1995. Ez a gyűjtemény volt a bécsi képtár alapja.

²⁵ Hans Belting: *DAS UNSICHTBARE MEISTERWERK. DIE MODERNEN MYTHEN DER KUNST*. München: C. H. Beck, 1998. 83.

gósítja. A befogadás tudatosítása nem más, mint az ezekről az érzésekről való számot adás. A szentimentális befogadónak vagy – ahogy Oskar Bätschmann nevezte – az „*enthuziaszta szemlélőnek*”²⁶ ez a modellje nem gyakorolt kevésbé jelentékeny hatást az elkövetkező évtizedekre, mint a zseniális alkotó modellje. Ugyanúgy új nyelvet teremtett, s ha ott a művész eredetiségének, itt a befogadó eredetiségének fölértékeléséhez vezetett. A befogadó és a mű között nem következett be az a szerepcseré, amelyet alkotó és mű között a zseniesztétika implikál, de mindenesetre a mű értékét az általa kiváltott érzelmi hatás nagysága határozta meg.

Pontosabban: kétfajta skálán mozog az érzelmi hatás, a műén és a befogadóén. „*A képesség – mondja Winckelmann –, hogy megérezzük a művészetben a szépet, oly fogalom, mely mind a személyt, mind a tárgyat, a tartalmazót és a tartalmat egyaránt magába foglalja...*”²⁷ A tárgyat a kiváltott érzések minősítik, a személyt pedig az érzésekre való képesség. Noha Winckelmann a kor eszmei hangulatának megfelelően elismerte, hogy „*a szép iránti érzék tehetségét minden értelmes teremtménynek megadta az ég*”, de sietett hozzátenni: „*nagyon különböző mértékben*”,²⁸ sőt, fejtegetései során mihamar eljutott addig a lehetőségig, hogy valaki teljesen érzéketlen lehet, s megállapította, hogy a valóságos szépérzék „*az ég ritka adománya*”.²⁹ S bár a szépre való rávezetésnek, a befogadás oktatásának Winckelmann nagy jelentőséget tulajdonított, ennek föltétele a fejleszhető képesség megléte. Végcélja pedig a szép önmagáért való, tiszta, érdek nélküli, céltalan esztétikai szemlélete: „*Az igazi szépérzék a folyékony gipszhez hasonlatos, melyet az Apollón-fejre öntenek, s azt minden ízében érinti és körülveszi. Ennek az érzésnek a tárgya nem az, amit ösztön, barátság és szívesség feldicsér, hanem amit az a belső, kifinomultabb érzék, amelynek minden szándékosságtól makulátlannak kell lennie, magának a szépnek kedvéért érez.*”³⁰ A befogadó eredetisége – mint a gipszminta szép példája mutatja – kevésbé ragadható meg az innovációban, sokkal inkább az eredethez, Apollónhoz való visszatérésben és az ehhez való individuális elkötelezettségben.

2. Az eredetiség fogalmának kiterjesztése

A XVII. század végén és a XVIII. században kristályosodott ki bizonyos vezérfogalmak egyesítése alapján az eredetiség kategóriája a francia, angol, majd a német etikai és esztétikai irodalomban. Ezek a fogalmak az unikalitás, az individualitás, az újdonság és a történetiség.³¹ Mindegyik vonatkozhat személyre is, tárgyra is. Ugyanúgy lehetnek egyedi, egy személy kéznyomát magukon viselő, új és történeti tanúságot tevő tárgyak, mint erős identitású (saját egyszerűségükkel tisztában levő), individualitásukat kidolgozó, az újítás képességével és történeti tudattal rendelkező emberek. Az eredetiség fogalma is kétféle vág: lehet eredeti ember és eredeti mű. Sőt, csak az ember és alkotása lehet eredeti. Ez a kategoriális innováció annak a nagy változásnak az egyik reflexe, amelynek során az ember és aktivitása – az emberi munka és az emberi mű – került a filozófia középpontjába. Ebből a szempontból nem érdektelen adalék, hogy a

²⁶ Vö. Bätschmann: PYGMALION ALS BETRACHTER. DIE REZEPTION VON PLASTIK UND MALEREI IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS. In: Wolfgang Kemp (Hrsg.): DER BETRACHTER IST IM BILD. KUNSTWISSENSCHAFT UND REZEPTIONSÄSTHETIK. Berlin: Reimer, 1992. 238. k.

²⁷ ÉRTEKEZÉS A MŰVÉSZI SZÉPÉRZÉK KÉPESSÉGÉRŐL ÉS OKTATÁSÁRÓL. In: Winckelmann: MŰVÉSZETI ÍRÁSOK. 198.

²⁸ I. m. 199.

²⁹ I. m. 212.

³⁰ I. m. 206. Enyhén módosított fordítás.

³¹ Vö. saját kísérlettemmel, HAMISÍTÁS című könyvem az eredetiségről szóló fejezetével. Budapest: Magvető, 1995. 55. kk.

szó számos modern nyelvben – már a XIV. században – az eredendő bűn latin alakjának (*peccatum originale*) honosításával kezdte meg karrierjét (*péché originel, original sin, originale Sünde* [a németben a *peccatum hereditarium* formulát követő *Erbsünde* mellett]). Az eredetiség szó filológiai eredete tehát teológiai értelemben összefügg Ádám bűnével, azzal, hogy kezébe vette sorsát, és mindennek mértékévé az embert tette, valamint büntetésével, a halállal (az idővel) és a munkával. A XVIII. században az originálishoz szorosan hozzátapadó *zensiális*, *zensi* szó értelemváltozásában közvetlenül is látható a filozófiai fordulat, hiszen az ókori latin *genius* az ember (vagy a nép, a hely stb.) védőszelleme, felsőbb, isteni hatalom, nemtő, nem pedig maga az ember vagy az ember „*veleszületett elméleti diszpozíciója*”.³²

Az eredetiség személyre alkalmazva éppúgy vonatkozhat képességre, mint tulajdonságra, az eredeti jelzővel ugyanis meghatározhatjuk valakinek a tehetségét vagy éppen zsenialitását, de jellemezhetjük vele az egész embert is. Ennyiben az eredetiség fogalma nem hagyja el filozófiai megszilárdulásának eredetvidékét. Mintegy bele van kódolva az az átmeneti korszak, amelyben az esztétikai gondolkodás még nem korlátozódott a művészetre, illetve a művészetbölcseletre, hanem kiterjeszkedett az érzésekre, vonzalmakra, az erkölcsre, a társaságra és a társadalomra, a természetre, valamint a politikára, illetve az ezeknek megfelelő filozófiákra, ahogy ez például Shaftesbury-nél, e korszak reprezentatív bölcselelőjénél olyan világosan látható. Az ember helyét a társadalomban éppen az lazította fel, hogy olyan fogalmakkal írták körül, melyek a szilárdabb tartalmi meghatározásokkal (például származási vagy vallási jellegűekkel) szemben „esztétikai” jellegűek, mint az ízlés, a *sensus communis*, az *esprit* (a *Witz*), a *sensiment*, az *imagination*, a *delicatesse*, a *politesse* és a *politeness* stb., valamint az eredetiség. Ezt őrizi az eredetiség mint magatartás, mint az egész ember jellemzője, miközben az, hogy képesség értelmében az eredeti géniusz – az „*Original-Genie*” – fogalmát egyre inkább csak a művészre alkalmazzák, s egyre kevésbé a filozófusra vagy a tudósra, épenséggel a művészet autonóm elkülönülésének, sajátosságai kidomborodásának irányába mutat.

Ha viszont tárgyra alkalmazzuk a fogalmat, akkor az eredetiségben benne rejlő eredet (az originalitásban benne rejlő *origo*) jelentésmódosuláson megy keresztül. Az eredetiség mindkét esetben a keletkezéssel, a kezdettel függ össze, de míg egy ember eredetisége veleszületett természetére megy vissza (ezért is kapcsolódott össze a szintén a természetre visszavezetett zsenielméletekkel), egy tárgy eredetisége megalkotására, illetve szellemére s mindkét esetben annak hitelességére.³³

Ugyanakkor azt is világosan kell látnunk, hogy az eredetiség épp azért vált a modernitás konstitutív fogalmává, mert a benne rejlő eredethez való viszony immár nem

³² Immanuel Kant: Az ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA. 46. §. [Pécs:] Ictus. 233.

³³ Úgy tűnik, hogy az originalitással sok tekintetben párhuzamos pályán futó autenticitás (ezt a görög-latin eredetű szót Winckelmann még nem használta) éppen itt tér el. Egy tárgy (szöveg) autenticitása, vagyis hitelessége megegyezik azzal, amit az eredeti jelzővel fejezünk ki. (Egy előadás autenticitása már bonyolultabb dolog: eredeti hangszerekkel is el lehet érni inautentikus hangzást.) De visszazármaztatva az emberre már nem teljesen azonosítható az eredetivel. Némileg igen, hiszen ha valakit hamisítatlannak nevezünk, akkor az illető eredeti és/vagy autentikus. Ám az autenticitás nem tartalmazza az eredetiségben benne rejlő szubverzív energiát, a zsenialitás hamar észrevett extravaganciáját, tartalmazza viszont a sajtószertőség olyan megbízhatóságát, szilárdságát, szavahihetőségét, hitelt érdemlő voltát, amelyet az eredetiség nem föl-tétlenül. Ilyen módon – nem függetlenül a szó történetétől – érintkezik az *autoritás* fogalmával, sőt alkal-massá válik arra, hogy éppen ebben a fogalomban modernizálódjék.

adott, magától értetődő. Az arisztokrata, aki eredetét évszázadokra visszamenőleg le tudja olvasni családfájáról, nem eredeti. A SZENTÍRÁS-hoz mint isteni kinyilatkoztatás-hoz vagy a tradíció megszentelte kultusképhez nem illik az eredeti jelző, s csak a profán olvasat, befogadás teremti meg az ilyen értelmezés – ahogy Kierkegaard helyesen mondja, esztétikai³⁴ – lehetőségét. Az eredetiség éppen az a teljesítmény, amely nem áll szilárd, adott, a hagyomány által legitimált kapcsolatban az eredettel, hanem újra megtalálta, létrehozta, megalkotta az utat az eredethez. Ha az előbb úgy láttuk, hogy az eredeti ember a természethez vezet vissza eredetét, az eredeti mű esetében pedig ezt az eredetet megalkotásában, illetve szellemében véljük fölfedezni, akkor mind a természetnek, mind a munkának, mind pedig a szellemnek új, modern fogalma konstituálja az eredet fogalmát, nem pedig a tradíció láncolatán vezetjük le.

Az elemzés eddigi menete megmutatta, hogy az eredetiség (a XVIII. század második felétől) olyan alapfogalomná vált, hogy immár nem írható le úgy, mint az imitáció-kreáció vita egyik oldalához tartozó szereplő. Bármely oldalon vett is valaki részt a modernitás kultúráját kialakító vitákban, integrálta e fogalmat. Young és Winckelmann összehasonlítása ezt dokumentálta. Winckelmann, az utánzás híve korántsem abban a reneszánsz hagyományban helyezkedett el, mely formálisan valami hasonlót mondott, mint ő, hogy ugyanis az esztétikai tökély záloga az antik mintaképek imitációja. A fölületes látszat ellenére nem tradicionalista, konzervatív nézetet képviselt, nem a kontinuum hagyományra épített, hanem megszakította a hagyományt, amennyiben egyszerre historizálta, idealizálta és individualizálta. A reneszánsz eszményi antikvitásával és a racionalista klasszika a régiségben természettörvényeket fölfedező szabályrendszerével szemben ő történelmileg tagolta az ókort. Az esztétikai képződményeket viszont új értelemben idealizálta, hasznosságuk gyökeres megszüntetésével, heteronómiájuk leépítésével. A befogadást olyan személyes – korábbi századokban elképzelhetetlen individualitásfokú – döntésként fogta fel, amely rendkívüli érzelmi energiákat szabadít fel, ugyanakkor a kultúra abszolút, objektívnek tekintett s bizonyos értelemben végső értékeihez vezet. A keletkező modern kultúra alapvető jellegzetessége, hogy „*kit művészet és tudomány / éltet*”, az végcélként és öncélként tekint ezekre a kulturális tevékenységekre.

3. A művész és a befogadó eredetisége

A művészet eredetiségének tartalmát alapvetően befolyásolja, hogy a fogalom az alkotóra, a műre vagy a befogadóra van-e vonatkoztatva. Az alkotó eredetisége legszélsőségesebb potenciális lehetőségével, a zsenivel fonódott össze, és legfőbb jellegzetessége sokáig a radikális újítás, a kvázi-teológiai teremtés volt. A teremtő művész analógiája a teremtő Istennel persze régi *toposz*,³⁵ de új az analógia individuális és nem kozmikus felfogása. A művészi kreatitásnak ezt a XVIII. században megszilárduló leírását szisztematikusan csak a XX. században vonták kétségbe, amivel megrendült a közhelyé váló és a művészeti kultúrát megalapozó meggyőződés, hogy „*a szép művészet a zseni művészete*”. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy amiként korábban elgondolták Isten nemlétét, most el kellett gondolni az alkotó művész, a szerző nemlétét. Az

³⁴ Søren Kierkegaard: ÜBER DEN UNTERSCHIED ZWISCHEN EINEM APOSTEL UND EINEM GENIE. In: Kierkegaard: DER BEGRIFF DER AUERWÄHLTEN. Hellerau: Jakob Hegner, 1917. 314.

³⁵ Ernst Robert Curtius szerint késő antik újplatonikus körben keletkezett. Vö. Curtius: EUROPÄISCHE LITERATUR UND LATEINISCHES MITTELALTER. Tübingen und Basel: Francke, 1993¹¹ [1948]. 400. kk., 441. k.

intertextuális irodalomelméletekben, a stiláris szekvenciák vagy tárgysorozatok formájában felfogott képzőművészet elméleteiben a művész sokkal inkább közvetítő, mint zseni, sokkal inkább találó, mint alkotó. Ha tetszik, a másfél évszázados vitában az utánzás, a mintakövetés – amely mindig is jelen volt, s a művészeti kultúra *másik*, árnyékban maradó oldalát konstituálta – visszavágott.

Winckelmann művészetvallása, entuziazmusa, szentimentalizmusa természetesen maga is a zsenikor előkészítője volt, sokkal inkább, hogysen az ő utánzáselmélete – amely amúgy is csak a modernekre vonatkozott – aktualizálódhatott volna. De ahogy az előbb említett kései modern fejleményekkel párhuzamosan a művész jellemzésére az originalitás helyett egyre inkább az autenticitás rokon fogalmát kezdték alkalmazni, úgy a modernség kezdetén Winckelmann modern művészfogalmára – aki a régiek utánzása révén naggyá, sőt, ha lehetséges, utánozhatatlanná válik – jóval inkább jellemző az általa nem használt autenticitás, mint az originalitás. Ebben azonban megmutatkozik Winckelmann küszöbhelyzete a premodern és modern között. Az az autenticitás, hitelesség, amelyet a modern művészekről várt (amelynek érdekében művészettörténetével nem összeegyeztethető módon a hagyományos régiségbúvárlathoz kapcsolódó allegóriát is írt), és amelyet Mengs művészetében ünnepelet, közelebb áll a *pictor doctus* barokk eszményéhez, mint valami *Eigentlichkeit*hez.

A régiket utánzó nagy modern művész képzeletében Rómában azonban már valóban csak Mengs alakjában öltött testet Winckelmann számára; kevésbé foglalkoztatta egy mintakövető, antikizáló modern művészet kialakulása, és kevésbé is bízott benne. (Ami ironikus módon halála után David, Canova és mások munkássága révén mégiscsak megszületett.) Winckelmann életében megfigyelhető az eltávolodás a művész problémájától. Ennek életrajzi okai is vannak: veszélyes német korszakában a filológus elvételt nagy művészeknek tekintette magát, Rómában viszont megtalálta élete feladatát. Történeti okai is vannak, főképp az, hogy a megmaradt antik művek és a hagyományozott művésznevek jelentős része összeegyeztethetetlen. De teoretikus okai is vannak. Ennek felel meg, hogy nem a művészek ízléstörténetének formájában írta meg antik művészettörténetét, ahogy kezdetben Mengsszel együtt tervezte,³⁶ hanem a művészeteken átívelő, illetve azoktól elszakadó immanens stílusfejlődés formájában. Noha művészettörténetének előszavában megfogalmazta azt a normát, hogy a műalkotásokat „egy bölcs művész szemével” kell látni,³⁷ de a római korszakban már nem korának művészeti gyakorlata, hanem művészeti kultúrája foglalkoztatta, amelynek középpontjába már nem a régi művek utánzását, hanem befogadását állította. Éppen mert régi művek általános felértékelődéséről, muzealizálódásáról volt szó az összkultúrán belül – a múzeumi kultúra kezdeteiről –, a művész és a mű elszakadhatott egymástól.

Mindez nem jelenti, hogy Az ÓKORI MŰVÉSZET TÖRTÉNETÉ-ben ne találnánk filológiai exkurzusokat műalkotások művésznevekkel való összeillesztése céljából. De a szemlélő jelentősége megnőtt, elkezdődött az esztétikai befogadás elkülönülésének folyamata, s ezzel a befogadás eredetisége – mint láttuk – problémává és feladattá vált. Olyan folyamat nyitánya volt ez, amelyben a befogadó az alkotóval együttjátésként, illetve

³⁶ A VON DEM GESCHMACK DER GRIECHISCHEN KÜNSTLER tevért először Willének írott 1756. január 27-i levelében említi. Vö. BRIEFE I. 201.

³⁷ Winckelmann: GESCHICHTE DER KUNST DES ALTERTUMS. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. 10.

ellenjátékosként alkotói tulajdonságokat és képességeket öltött magára. Ezt annál is inkább megtehetette, mert egyre kevésbé választotta el a művészt/művészetet és közönységét a társadalmilag előre elrendezett s gyakran hierarchizált szerep. Amiképpen a művész-mesterember alkotóművésszé esztétizálódott, olyképpen esztétizálódott a befogadó is, akinek ízlésitélete éppúgy, mint egzaltációja, eredetiségének fémjelévé vált, s mintegy osztozott a művész vagy a műalkotás géniuszában. Az esztétikai befogadás életformává vagy legalábbis egy modern életforma konstituensévé vált.

A befogadás, a műértelmezés kreativizálódásának következményeképp jelent meg a zseniális kritikus típusa, aki nemritkán versengett is az alkotóval. (Friedrich Schlegel a maga valóban zseniális WILHELM MEISTER-kritikáját „Über-Meister”-nek nevezte.) A kreativizálódás folyamatának ahhoz is köze volt, hogy műalkotások – zeneművek, színművek – kreatív előadását (először csak virtuozitása, utóbb azonban interpretációja révén) elkezdtek önálló művészetnek tekinteni. Az esztétikai vallás széplélek recipiensétől mindenesetre hosszú út vezet addig, hogy az alkotói kreativitást kiváltsa a befogadói kreativitás, ahogy ez Valéry híres elméletében vagy egyes avantgardista mozgalmak anarchista hermeneutikájában megfogalmazódott. De Winckelmann szoborleírásainak hősi, monumentális pózt öltő szemléelőjében megjelenik a recepció kreatív eredetiségének igénybejelentése. „Menj szellemeddel a testetlen szépség birodalmába, és kísérelj meg, hogy égi természet teremtője légy, hogy a szellemet a természet fölé emelkedő szépséggel töltsd el...”³⁸ – mondja Winckelmann a BELVEDEREI APOLLÓN képzeletbeli ideális szemléelőjének.

Ám mi felel meg az ideális szemléelő modelljének Winckelmann magányos álmodozásain kívül? Az ő korában a befogadás két modern formája jelent meg: az új típusú társaság és a piac. Mindkettő egyenlősít, de míg a szalonok, klubok, kávéházak face-to-face kommunikációs viszonyai individuálisak, addig a piaci szereplők anonimok. Itt két irányba vezetne az út. Az egyik a kongeniális befogadó, illetve a művészetről együtt filozofáló befogadó közösség iránya lenne, ahogyan majd a korai romantikusok stilizálják a maguk körét. Ezzel rendkívüli módon összeszűkül a befogadó elit; bizonyos mértékig a befogadónak is művésznek kell lennie. „Magatok is voltatok költők” – mondja Schelling-Ludoviko Friedrich Schlegel szümpózionjában.³⁹ A másik viszont a befogadó kör rendkívüli kitágítása, amikor is csak számítani lehet az adekvát befogadásra, de nehéz meggyőződni róla. A modern befogadó ugyanis a piacon megjelenő művész és műalkotás felől nézve az ismeretlen közönség formájában jelenik meg.

Winckelmann küszöbhelyzetére utal, hogy egyrészt könyveiben ismeretlen közönységet szólít meg, és ki van téve a piac viszontagságainak, másrészt viszont *grandseigneur*-öket kalauzol Rómában. Hatalmas levelezése mutatja, hogy ambíciózusan végzett római műemlékvezetései lélekvezetői becsvággal párosultak. De valójában ez kevésbé a modern nevelő, mint inkább a magasan kvalifikált szolga rendies, barokk helyzete. Winckelmann, miközben kimenekült a német udvari kultúrából – valójában be sem jutott oda –, Rómában az egyházi-udvari kultúra serény részesévé vált. Ahogy Nöthnitzben egy főnemes megbecsült szolgája volt, úgy állt bíborosok szolgálatába Rómában, aki gazdáit vendégeinek, illetve a római utazóknak idegenvezetője volt. Alárendelt helyzetét pedagógiai-erotikus pátosszal kompenzálta, s az arra méltó szép ifjakra

³⁸ A BELVEDEREI APOLLÓN LEÍRÁSA. In: Winckelmann: MŰVÉSZETI ÍRÁSOK. 101.

³⁹ Friedrich Schlegel: BESZÉLGETÉS A KÖLTÉSZETRŐL [„Beszéd a mitológiáról”]. In: A. W. és F. Schlegel: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK. Budapest: Gondolat, 1980. 357.

gondolt, például Von Berg báróra, amikor létrehozta esztétikai befogadásmodelljét. Ez a bonyolult helyzet is hozzájárulhatott a befogadás szubjektívizálásához, a műalkotás személyes jelentésének és jelentőségének nyomatékosításához. Annál is inkább, mert a konfliktushelyzet állandósult, a legtöbb utazó eleve nem mutatta a megkívánt érdeklődést, s aki kezdetben reményt keltett, végül csalódást okozott. Winckelmann számára egyre terhesebbé vált a ciceronefeladat, s szabadulni igyekezett tőle. Az a szüntelenül megisméltődő félreértés, feszültség, amely kevés kivételtől eltekintve jellemezte Winckelmann és látogatói viszonyát, jól illusztrálja az esztétikai befogadás rendies, *divertissement* jellegű típusának ellentétét a polgári, patetikus, az ember egész létét át-*eredeti* befogadással.

A befogadó eredetisége nála nem a művész, hanem a műalkotás génuszával párhuzamban jelent meg, mintegy azt a szellemet előlegezve meg, amelynek nevében hamarosan a múzeumokban oltárokat szceníroznak a főművek elhelyezésére, s minden ihletett múzeumlátogató nem is a remekmű hívének, hanem egyenesen papjának érezheti magát. Azt a szellemet, amelynek nevében a következő nemzedék számára Winckelmann „szentté” vált. „Az első közöttünk, kiben a morál intellektuális szemlélete élt, és aki a művészet és az ókor alakjaiban felismerte és az istenségtől lelkesen hirdette a tökéletes emberiség ősképlet, a szent Winckelmann volt” – írta Friedrich Schlegel.⁴⁰ Ez a leírás gyönyörű példa az eredet ama konstrukciójára – „a tökéletes emberiség ősképe” –, amely a befogadót eredetivé, sőt zseniálissá teszi.

4. A műalkotás eredetisége/autenticitása

A felismerés a befogadói, a hirdetés az értelmezői, de a – történelmileg változó – tartalom magáé a műalkotásé. Fölmerül tehát a kérdés, hogy a művész, valamint a befogadó eredetisége mellett miben rejlik a műalkotás eredetisége, autenticitása. Úgy tűnik számomra, hogy ez a fogalom a műalkotás vonatkozásában két különböző értelemben nyer jelentést. Ez a kettő – mint ahogy utaltam már rá – a műalkotás szelleme és a műalkotás megalkotottsága: a mű mint dematerializálódott szellemi képződmény és mint materiális artefaktum.

A szellem általános fogalma a műalkotásokkal kapcsolatban a funkció konkrét fogalmának helyére lép. Winckelmann keveset foglalkozott az antik műalkotásoknak még azokkal a történelmi funkcióival is, amelyekről sejtelve lehetett. Az antikváriusi hagyománnyal szembefordulva abban az értelemben dekontextualizálta a műveket, hogy első renden a művészet funkcióját tulajdonította nekik. A formálás szabadságát pusztán a műalkotások témája korlátozta. Ám ez a téma a mitológia volt, amelyet Winckelmann ugyancsak szabad művészetnek fogott fel. Ezzel vetette meg aztán több mint egy évszázadra a „*Kunstarchäologie*” és a „*Kunstmythologie*” alapjait.⁴¹

Hozzájárult továbbá annak a beállítottságnak a kialakulásához, amelyet múzeumi kultúrának neveztem. A műalkotások dekontextualizálása annak az új kontextusnak a

⁴⁰ Friedrich Schlegel: ESZMÉK [1800]. 102. In: A. W. és F. Schlegel: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK. 505. Módosított fordítás.

⁴¹ Vö. Nikolaus Himmelmann úttörő tanulmányával, WINCKELMANN'S HERMENEUTIK. In: *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen des geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse*. Mainz, 1971. Nr. 12. 14., illetve a téma összefoglaló monográfiájával, Stephanie Gerrit-Bruer: DIE WIRKUNG WINCKELMANN IN DER DEUTSCHEN KLASSISCHEN ARCHÄOLOGIE DES 19. JAHRHUNDERTS. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Mainz-Stuttgart: Steiner, 1994.

lehetőségét teremtette meg, illetve erősítette fel, amelyben a fő művek elszigetelődtek, önmaguknak, különböző „szellemeknek” (például a görögység szellemének), illetve a művész szellemének emlékművei lettek. Ebben a szellemben, a fő művek individualizálódó géniusában rejlik ezentúl a műalkotás eredetisége.

Ezt a folyamatot Hans Belting beszélte el nagyszerű könyvében. „...a reneszánsz és a barokk műveket csak 1800 után avatták örök mesterművekké, és fogták fel magának a művészetnek a megtestesüléseiként, ahelyett, hogy híres művészek híres műveiként tekintették volna őket. Csak a múzeumban, új kultuszuk helyén, és csak a polgári társadalomban, amelyben a művészetnek a művészetén kívül immár nem volt feladata, született meg az az utópisztikus művészeteszmény, amelynek látható tanúiként használták őket. Visszatekintve, a művészet régi reprezentánsai éppenséggel azt igazolták, hogy megismételhetetlenek és utánózatatlanok, röviden a maguk módján már lehetetlenné váltak, noha léteztek.”⁴² Az antik szobrok kanonizálódásának más és régebbi keletű története van (ezt a történetet Francis Haskell és Nicholas Penny írta meg), de beletorkolt a nyilvános művészeti múzeum történetébe. A Musée Napoléoná átkeresztelt Louvre Apollón-termében a szolgáló és hódoló műalkotásoktól környezve a terem apszisában felállított BELVEDEREI APOLLÓN három különböző szellemet is megtestesített: a görögység szellemét, a francia nemzeti *gloire* szellemét (a császárság új szellemi központot hozott létre, és – ahogy valaha Róma tette Görögországgal – ezt elrabolt műalkotásokkal is reprezentálta), valamint a művészet szellemét. A szellemek és eredetek e koncentrációjában már egyre kevésbé lehetett szó utánózatóságról. Annak a híres paradoxonnak, amellyel fejtegetéseimet kezdtem, a hatása is paradox: a görög szobrok tökéletessége, amelyet Winckelmann nem győzött hangsúlyozni, a múzeum új kontextusában éppenséggel ezeknek is megismételhetetlenségét és utánózatatlanságát – lehetetlenségét – domborította ki. Erről az új beállítottságról más is tanúskodik. A jórészt Winckelmann halála után – hatásától nem függetlenül – színre lépő neoklasszicista szobrászat és festészet energiáinak és divatjának gyors kimerülése, a XIX. század elejétől erősödő meggyőződés hidegségéről, merevségéről, élettelenységéről. A restaurálás iránti növekvő XIX. századi ellenérzés⁴³ és a töredék, a torzó még Rilkenél is visszacsengő kultusza. „Világos, ha a görög szobrokat nem lehet utánózni, akkor restaurálni sem lehet. Ahogy növekedett a tisztelet a görögök iránt, úgy növekedett tőlük való távolságunk tudata.”⁴⁴ S ha mindez – párhuzamosan az eredeti görög szobrok megismerésével – az antikvitás tekintetében is ízlésváltozással járt a Winckelmann által preferált „praxitelészi” szépségtől a „pheidiaszi” fenség – vagyis a valójában kései görög-római adaptációktól a klasszikus művek – irányába, a winckelmanni

⁴² Hans Belting: DAS UNSICHTBARE MEISTERWERK. 19.

⁴³ Sajátos módon a neoklasszicizmus két vezető szobrása, Antonio Canova (1757–1822) és John Flaxman (1755–1826) is visszautasította az Elgin-márványoknak, a Parthenón szobordíszének restaurálását. Igaz, a harmadik winckelmannianus szobrász, Bertel Thorwaldsen (1770–1844) restaurálta az aiginai oromcsoportot. Maga Winckelmann még nem volt a kiegészítő restaurálás radikális ellenzője, de tudományos kritikáját és feltételeinek kidolgozását kezdeményezte. Vö. a restaurálásról szóló tervezett művének jegyzeteit. „VON DER RESTAURATION DER ANTIQUEN” – EINE UNVOLLENDETE SCHRIFT WINCKELMANN'S. Bearbeitet von Max Kunze. Hrsg. von Stephanie Gerrit-Bruer und Max Kunze. SCHRIFTEN UND NACHLAB, Bd. 1. Mainz: Philipp von Zabern, 1996. Vö. továbbá Inga Gesche: BEMERKUNGEN ZUM PROBLEM DER ANTIKENERGÄNZUNGEN UND SEINER BEDEUTUNG BEI JOHANN JOACHIM WINCKELMANN. In: Herbert Beck und Peter C. Bol (Hrsg.): FORSCHUNGEN ZUR VILLA ALBANI. ANTIKE KUNST UND DIE ÉPOCHE DER AUFKLÄRUNG. Berlin: Mann, 1982. 436–460.

⁴⁴ Francis Haskell & Nicholas Penny: TASTE AND THE ANTIQUE. THE LURE OF CLASSICAL SCULPTURE 1500–1900. New Haven & London: Yale University Press, 1994⁴ [1981]. 104.

elmélet feszültségei is már az utánozhatatlanságra mutattak. „...újragondolta a klasszikus eszmény univerzális modelljének addig kétségbe nem vont státusát, és ez kezdeti kételyeket tárt fel annak lehetőségével kapcsolatban, hogy a jelenben teljes mértékben követhető-e” – írta Alex Potts.⁴⁵

Azt látjuk tehát, hogy az utánzásnak vagy az eredetiségnek a XVIII. század második felében lefolytatott újabb vitájában már nem az eredetiség legitimitása volt a vita tárgya, hanem – a sok tekintetben ellentétes kulturális perspektívákon, sőt e perspektívákból következően különböző kulturális anyagokon keresztül szűrve – fölsejlett az a kérdés, hogy az alkotót (és a befogadót), vagy a művet (és a befogadót) illeti-e meg ez a tulajdonság. Az alkotó eredetisége a jövő felé nyitott, ezért kerül itt a hangsúly az innovációra, melynek eredete a természet adta képesség mint potencia, lehetőség. Az alkotás eredetisége, autenticitása a maga elkészült, tökéletes voltában a jövő felé zárt, a múlt emléke és tanúja, ezért kerül itt a hangsúly magára az eredetre, a művészet, a történelem, egy történelmi nép szellemére. A múzeumi szemléletben és a múzeumokban a műalkotások szellemi tartalmak individuális testet öltött vizuális reprezentációivá válnak, a fő műveknek géniuszuk van, sőt azonosulnak ezzel a géniusszal.

A szellemi értelemben vett eredetiség/autenticitás mellett közkeletű a művekkel kapcsolatban egy másik – látszólag technikai – értelemben is eredetiségről/autenticitásról beszélni; a tárgy kivitelezésének eredettörténete értelmében. Ez a kérdés egy ágon visszavezethet az alkotóhoz („eredeti, hiteles Rembrandt”), s akkor részben az autográfia valóban technikai problémái merülnek fel, másfelől viszont újraegyesül a szellemi hitelességgel (vajon készülhetett-e Rembrandt szellemében olyan mű, amely egy aranyisak csodás ornamentikájának és pazar fényviszonyainak az arcnál nagyobb jelentőséget tulajdonít?). De ebben az értelemben az *attribúció* csak a művészettörténet ama néhány évszázadára alkalmazható, amelyben a művek provenienciája más forrásokból és más művek révén is ismert mesterekhez vezet. A tárgyi eredetiség/autenticitás kérdése azonban fölvehető a kor, a hely vagy a stílus értelmében is.

Az ebben az értelemben vett eredetiség/autenticitás történetének Winckelmann az egyik kulcsszereplője. A műalkotás keletkezését történelmi folyamatban látta, amelyben kibontakozás és hanyatlás között változtak a stílusok. Ezzel elvileg létrejött egy olyan raszter, amely stílusjegyek, formálásmódok alapján rámutatott a művek eredetére. Fáradhatatlanul azonosította a Rómában és másutt Itáliában föllelhető műalkotásokat, „leleplezte” és helyesbítette elődei tévedéseit. Bemutatta azt a *circulus vitiosus*t, hogy gyakran a kései kiegészítések látják el olyan attribútumokkal a szobrokat, amelyek aztán az attribúció alapját képezik.⁴⁶ S persze maga is tévedett, sőt hamisításoknak is beugrott.⁴⁷ Köztudott, hogy paradigmaticus műalkotásai zömmel nem jutnak el a saját maga által kitűzött eredethez, tehát nem az i. e. 5–4. század alkotásai, hanem

⁴⁵ Alex Potts: FLESH AND THE IDEAL. WINCKELMANN AND THE ORIGINS OF ART HISTORY. New Haven: Yale University Press, 1994. 23.

⁴⁶ „Szarkasztikusan dicséri a kiegészítések megrendelőinek korlátozott forrass ismeretét, mivel a »legrégebbi időkben« az istenképmások attribútumainak sokkal gazdagabb volt a kínálata, mint amit a barokkban rögzítettek.” Max Kunze: „VON DER RESTAURATION DER ANTIQUEN” – EIN UNVOLLENDETES PUBLIKATIONSProjekt WINCKELMANN'S. In: Winckelmann: SCHRIFTEN UND NACHLAB. Bd. 1. 22.

⁴⁷ A híres történetnek (Mengs GANÜMÉDÉSZ ÉS JUPITER című képéről elhitetik Winckelmann-nal, hogy antik, herculeumei lelet) legjobb összefoglalását még mindig Steffi Röttgen adja: STORIA DI UN FALSO: IL GANIMEDE DI MENGES. In: *Arte Illustrata* 54 (1973). 256–270. Vö. Winckelmann: GESCHICHTE DER KUNST DES ALTERTUMS. 263.

császárkori görög-római másolatok, illetve adaptációk. Vagyis a klasszikus görög művészet elsőbbségét olyan műveken bizonyította, melyek éppen az ő elmélete szerint nem voltak „eredetiek”, hanem már az ókor művészetének hanyatló periódusába tartoztak. De ez nem jelenti azt, hogy ne mérlegelte volna a kérdést. Prototípusok nagyszámú másolatával és variációjával találkozott, s mindennapi feladata volt ezek közül az eredetit elkülöníteni. Nem követte közvetlen elődei, a művészeti író Richardsonok (apa és fia) intuícióját, akik szerint egyáltalában nem maradtak fenn a prototípusok, s az első bizonyítékokat a klasszikusként tisztelt művek kései voltáról csak halála után tette közzé Mengs. Az archaikus és klasszikus görög szobrok pedig még nem álltak rendelkezésre; ezek nagyobb számban csak egy nemzedékkel később váltak ismeretessé, vagy kerültek elő a földből. Mindenesetre éppenséggel Winckelmann tette az első jelentős lépéseket a görög és a görög-római művészet, az eredeti és a másolat, az autentikus és a túlzottan kiegészített szisztematikus elkülönítése érdekében.⁴⁸

Ha a műalkotások szellemi eredetiségének/authenticitásának egyik paradigmikus intézménye a múzeum, akkor az artefaktumok tárgyi eredetiségének/authenticitásának paradigmikus intézménye az ásatás mint régészeti vállalkozás. A fiatal Michelangelótól Mengsig és tovább ugyan rendszeresen előfordul rosszindulatú vagy beugrató megtévesztés (egy-egy modern tárgy betemetése, hogy aztán megtalálják, vagy ilyen legenda költése), de még ez is arra vall, hogy a földből való kiásásnak szimbolikus jelentősége van a régiség eredetiségének és hitelességének szempontjából, noha persze az archeológia további feladata meghatározni, hogy *milyen* eredetiségről és *milyen* hitelességről van szó.

Winckelmann-nak és nemzedékének nagy várakozása irányult azokra a hiteles régiségekre, amelyeket a föld mélye rejt. Már Drezdában írt arról „*a három isteni darab-ról*”, mely „*csupán első nyoma Herculanenum város föld alatti kincsei eztán következő felfedezésének... Napvilágra kerültek, amikor már az emléküik is csaknem a feledés homályába vesztett, ahogy maga a város is saját romjai alatt elásva és betemetve fekszik; akkor, amikor a szomorú sors, mely ezt a helyet érte, szinte kizárólag csak az ifjabb Pliniusnak nagybátyja haláláról szóló híradása révén volt ismeretes...*”⁴⁹ Rómából ilyen leveleket írt: „*Mennyi pompás dolgot fedeztek fel csak az Ön elutazása óta, és mennyit találnak mindennap! Az, amit az újonnan fölfedezett műemlékek megpillantásakor érzek, az általam ismert legmagasabb és legtisztább gyönyör; és a világon semmi sem pótolhatná.*”⁵⁰

Winckelmann korában már viszonylag rendszeresen és többé-kevésbé szabályozott körülmények között folytak ásatások, ha azokat szigorú értelemben még nem is lehet régészeti feltárásoknak nevezni. Ezek közül különös figyelemmel kísérte a Villa d’Este és a Villa Hadriana lelőhelyét Tivoliban s természetesen a század legnagyobb régészeti szenzációját, a campaniai városok ásatásait. Az ásatások növekvő szakszerűsége azonban – legalábbis Itáliában – nem terjedt ki a lelőhely egységben való szemléletére, sokkal inkább olyan kincsesbányának tekintették, amelyben viszont már nem bar-

⁴⁸ Így a HALDOKLÓ SENECA néven ismert szoborról bebizonyította az utóbbi cím alaptalan voltát, de római műnek vélte, és egy Terentius-komédia illusztrációjának tartotta, fölvetette továbbá azt a lehetőséget is, hogy másolat. A FARNESE BIKA esetében pedig a hozzá nem értő pótlásokat kárhoztatta. (Vö. Winckelmann: DENKMALE DER KUNST DES ALTERTUMS [MONUMENTI ANTICHI INEDITI, 1767]. In: Winckelmanns SÄMTLICHE WERKE. Von Joseph Eiselein. Bd. VIII. Donauöschingen: Verlag deutscher Klassiker, 1825. 409. k.; GESCHICHTE DER KUNST DES ALTERTUMS. In: Winckelmanns SÄMTLICHE WERKE. Von Joseph Eiselein. Bd. VI. 54. k.)

⁴⁹ GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL... 27. Az ún. három VESTA-SZŰZ-ről (ma DÉMÉTÉR és két kőréről) van szó, amely a drezdai gyűjteménybe került.

⁵⁰ Levél Wiedeweltnek, 1767. június 3. In: BRIEFE III. 1956. 269.

bár kincseket, hanem műkincseket kerestek. A tárgyak kontextusával és egy ennek megfelelő tárgytörténeti szemlélettel szemben elsőbbséget élvezett a szép vagy jelentős tárgy önértéke. A terep egységét nem, de a művek egységét már figyelembe vették. A kincs a múkincs formájában esztétizálódott. Ebben az értelemben is művészeti régészetről, *Kunstarchäologie*-ről volt szó.

A gyűjtés története és a régészet története egy ideig párhuzamos pályán haladt. (Ez később a régészet tudományának önfejlődése szempontjából egyre problematikusabbnak tűnt, a kontextust megbontó gyűjtő – és műkereskedő – a régész ellenségévé vált, s ma „a múzeumi tárgyak elszigetelt megjelenése és megelőző kontextusuk közötti hasadékról”⁵¹ beszélnek. A másik oldalról, ha a magángyűjtemény nem is, de a nyilvános múzeum állandóan és régóta reflektál erre a problémára.) A tivolibeli villák kincsei Winckelmann gazdájának, Albani bíborosnak a gyűjteményét gazdagították, Herculaneum és Pompeji kincsei pedig a nápolyi király porticibeli kastélyának *museóját*. „A falfestményeket kivágták, bekeretezték és a porticibeli palota falára akasztották, az edényeket pedig úgy tekintették, mint sèvres-i vagy meissenai darabokat.”⁵²

A campaniai ásatásokat sok nemzetközi bíráló érte. A helyzet úgy áll, hogy a műkincsekben szegény északi országokban – Skandináviában, Nagy-Britanniában és részben már Franciaországban is – az ásatási módszerek fejlettebbek voltak, mert ott a helytörténeti és a nép eredettörténetére, a múlt életformáira irányuló érdeklődés sokkal inkább a leletek kontextusára terelte a figyelmet. A kritikákhoz Winckelmann is csatlakozott, de ő nem a feltárás módját kárhóztatta, mint amazok, hanem lassúságát, valamint a művészettörténeti hozzáértés hiányát s mindenekelőtt azt a féltékeny titkolózást, amely miatt sok mindenhez nem férhetett hozzá, s amihez igen, arról sem készíthetett följegyzéseket.

Mi vezette Winckelmann érdeklődését? Ezúttal is a művészettörténet mint *művészet*-történet, tehát az az esztétikai szemlélet, amely eleve dekontextualizálta a tárgyakat. A felbukkanó műtárgyak érdekelték, azok kora, görög, illetve római volta, a festmények, amelyek alapvetően új ismeretekkel szolgáltak, hiszen antik festészetet alig lehetett korábban látni. A stílári tipológia kontextusa érdekelte, amely egy fejlődésselmelet segítségével kijelölheti a műalkotás időbeli helyét, s ezzel létrejöhet a művek stílustörténete.

Nem érdekelte viszont a tárgyak nem művészeti kontextusa. Erre mutat a felfedezésekről való beszámolójának elrendezése, amely pragmatikus szempont alapján megkülönböztette a mobiliát és az immobiliát – az ingatlant és az ingóságot –, tehát a mozgathatatlan felfedezéseket, vagyis az épületeket, illetve a múzeumban őrzött tárgyakat. Az ingóságokat megint csak szétválasztotta művészi dolgokra és eszközökre. Az eszközök lehetnek szükségesek, illetve „olyan eszközök, melyeket a fölösleg és a bőség hoz be”.⁵³ Az utóbbiak közé sorolta – talán a felvilágosodás korai luxuselméleteinek hatására – a

⁵¹ Wolfgang Ernst: ARCHI(VE)TEXTURES OF MUSEOLOGY. In: Susan A. Crane (Ed.): MUSEUMS AND MEMORY. Stanford, Cal.: Stanford University Press, 2000. 34.

⁵² Alain Schnapp: THE DISCOVERY OF THE PAST. THE ORIGINS OF ARCHAEOLOGY. London: British Museum Press, 1999. 246. Vö. továbbá Helke Krammerer-Grothaus: DIE ERSTE AUFSTELLUNG DER ANTIKEN AUS DEN VESUVSTÄDTEN IN PORTICI. In: H. Beck, P. C. Bol, W. Prinz, H. v. Steuben: ANTIKENSAMMLUNGEN IM 18. JAHRHUNDERT. Berlin: Gebr. Mann, 1981. 11. kk.

⁵³ Winckelmann: SENDSCHREIBEN VON DEN HERCULANISCHEN ENTDECKUNGEN [1762]. Bearbeitet von Marianne Gross, Max Kunze, Wolfram Maharam, Axel Rügler. Hrsg. von Stephanie-Gerrit Bruer u. Max Kunze. SCHRIFTEN UND NACHLÄß. Bd. 2. HERKULANISCHE SCHRIFTEN WINCKELMANN'S. Teil 1. Mainz: Philipp von Zabern, 1997. 97.

szent cselekményre szolgálókat is, például áldozati amforákat. Igaz, két évvel később már másképpen osztályozott, akkor a szent és közönséges használatra való tárgyakat különböztette meg, és az utóbbiak esetében differenciált azok között, amelyek I. elengedhetetlenül szükségesek az élethez, 2. játéokra és díszítésre szolgálnak, valamint 3. íróeszközök, illetve régi iratok.⁵⁴

Az ingóságok e rendszerezései tulajdonképpen gyűjteményi osztályozásnak felelnek meg. De az elrendezésnek már nem az volt az ambíciója – ami a *Kunst- und Wunderkammerekre, curiosity cabinetekre* jellemző –, hogy a gyűjtemény együttese mikrokozmosz legyen, amelyben a szakrális és a szekuláris, a *naturalia*, az *artificiosa*, a *moralia* megtalálja a maga helyét a makrokozmosz analógiájaként, s ezzel kizárja magából az egyedi tárgyak eredetiségét. Ott az egész gyűjtemény, mint olyan, meditációs tárgy, itt a racionális, varázstalanított osztályozások mögött az a cél állt, hogy a műalkotásokat, illetve megformálási stílusokat, típusokat defunkcionalizálva, esztétikai kontextusban lehessen szemügyre venni. (Az epigráfiai leletek azért foglalkoztatták Winckelmannnt, mert stíluskritikai alapon való datálásainak megerősítését várta tőlük.) A tárgyak a műtárgyaknak alárendelt szerepe azt is mutatja, hogy nem az antik görög életformát akarta rekonstruálni, amelyben a műalkotások elnyerik történelmi helyüket, hanem megfordítva, az egész antik kultúrát magukból az egyedi műalkotásokból akarta kibontani. Éppen ezért támad azok eredetiségének rendkívüli jelentősége.

Az előbukkant városoknak a kontextusa is csak abban a negatív értelemben érdekelt, amit a következő idézet fejez ki a pompeji úgynevezett Cicero-villa freskóiról: „*A legszebbek a fekete alapon egyarasznyi táncosnők és a kentaurok alakjai, amelyek nagy mesterről tanúskodnak. Olyan illanók, mint a gondolat, és olyan szépek, mintha a gráciák keze művei volnának... Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ha egy olyan helyen, mint Herculanéum, a házak falain ilyen rendkívüli darabok voltak, akkor milyen tökéleteseknek kellett lenniük a nagy és híres görög festők műveinek a legjobb korokban?*”⁵⁵

A kérdés retorikája mögött az is meghúzódik, hogy provinciális és viszonylag kései darabokból kell olyan művekre következtetni, amelyeknek tökéleteseknek kellett lenniük, de egyetlen hátulütőjük, hogy (már vagy esetleg még) nem láthatók, csak irodalmi források adnak hírt róluk. Ez a kérdés visszavezet ahhoz az alaplilemmához, mely éppúgy érvényes volt a korai archeológiára, mint a keletkező antik művészettörténetre. A hagyomány alapján létrejövő történelmi elbeszélés és a fennmaradt, illetve felbukkanó tárgyak közötti hézagról – olykor, például a Biblia teremtéstörténelmi kronológiája és az őstörténelmi leletek esetében, szakadékról – van szó, ahol az egyik oldalon a tradíció tekintélye, a másik oldalon a tárgyak materiális eredetisége áll. Vajon képesek-e a tárgyak dokumentálni a történetet, vagy új történetre van szükség? Winckelmann szakítása az erudita antikváriusi szemlélettel és az immanens stílustörténet megalapítása válasznak is felfogható erre a kérdésre.

A földből előkerült művek eredetiségélményét párhuzamba lehet állítani Winckelmann-nak az autopszia mellett kifejtett kultúrtörténelmi jelentőségű propagandájával. Soha korábban nem hangoztatták ilyen nyomatékkal, hogy a műalkotásokat saját

⁵⁴ Vö. Winckelmann: NACHRICHTEN VON DEN NEUESTEN HERCULANISCHEN ENTDECKUNGEN [1764]. Bearbeitet von Marianne Gross, Max Kunze, Wolfram Maharam, Axel Rügler. Hrsg. von Stephanie-Gerrit Bruer u. Max Kunze. SCHRIFTEN UND NACHLASS. Bd. 2. HERCULANISCHE SCHRIFTEN WINCKELMANN'S. Teil 2. Mainz: Philipp von Zabern, 1997. 30. k.

⁵⁵ SENDSCHREIBEN... 86.

szemmel kell látni, s nem szabad megelégedni a másolatokkal, reprodukciókkal. Ez maga is az eredetiség/autenticitás jelentőségének tudatosítására vall. A mégoly kiváló gipszmásolatokkal vagy metszetekkel szemben az eredeti mű materiális jelenlétének többletértéke van – ez a XVIII. század kulturális öntudatában még nem evidencia.

A párhuzam korlátozott, hiszen a fölkeresett, saját szemmel látott művek nemcsak materiális, hanem szellemi eredetiséget is sugallnak. Rendelkeznek valamivel, ami a megtalált művek esetében még csak feladat. Részai a kulturális emlékezetnek. A maguk materiális eredetiségében a föld alatt vagy ismeretlen helyen lappangó műveket vissza kell kapcsolni a kulturális emlékezetbe. Rekonstruálni, publikálni, kiállítani kell őket. S ez – már a reneszánsz óta – magával hozta a történelemtől vagy a művészetről alkotott emlékezet megváltozásának a lehetőségét. A kiásott művek „idegensége és kihantolásuk töredékes jellege a művészet új színterét hozza létre, amely független a világos jelöléstől, a művészi konvencióktól, a fogalmi jelentéstől és a szociológiai funkciótól”.⁵⁶

A műtárgyak szellemi és a materiális értelemben vett eredetisége nem szakítható el egymástól. Az eredetiség nem statikus, hanem viszonyfogalom, amely nemcsak a másolattal, az utánzattal vagy a hamisítvánnyal áll relatív ellentétben, hanem az eredetiség különböző értelmezései is szembekerülhetnek egymással. Ami bizonyos értelemben eredeti, más értelemben nem eredeti lehet. Az eredetiségnek története van, amelyben drámai változások következhetnek be. Illúzióknak bizonyul a műalkotások létének megváltoztathatatlansága, jelenlétük intenzitásának időtlensége.

A történelmi ízlésváltozásnak, amely radikálisan megváltoztatja az eredetiség fogalmát, egyik legjelentősebb példája az a fordulat, amely Winckelmann görög plasztikájával egy-két nemzedék múltán bekövetkezett. Hegel azt írta a XIX. század húszas éveiben, hogy Winckelmann kora óta „megismerkedtünk mélyebb kifejezésű, elevenebb és alaposabban kidolgozott formájú műalkotásokkal, [s] e művek [a BELVEDEREI APOLLÓN ÉS A MEDICI VENUS] értéke valamivel lejjebb szállt, s egy későbbi korbá helyezik őket, amikor a kidolgozás simasága már a tetszetőst és kellemest tartotta szem előtt, s nem tartott ki többé a valódi szigorú stílus mellett. Sőt egy angol utazó a Belvederei Apollónt éppenséggel színpadias piperkőcnek nevezi, Vénusnak pedig nagy szelídséget, édességet, szimmetriát és félnék gráciát tulajdonít ugyan, de csak hibátlan szellemtelenséget, negatív tökéletességet és egy jó adag laposságot”.⁵⁷

Az utazó, akit Hegel a híres angol napilap, a *Morning Chronicle* névtelenül közölt folytatásos útinaplójából idéz, William Hazlitt volt (1778–1830), s nem érdektelen részletebben citálni. „...egy teremben, közel a középponthez (Tribunának nevezik), áll a Medici Vénus, más szobrokkal és képekkel, melyek nem méltatlanok arra, hogy hódoljanak neki. Nem tudom, mit mondjak a Vénusról; nem is szükséges sokat mondani róla, mivel a világ már megalakította a maga véleményét. Meglehet, ez a nézet, amely a legegységesebbnek tűnik, a legkevésbé az, és a világ véleménye azt jelenti, hogy senki emberfiáé. A kritika célja inkább az, hogy a figyelmet az ízlés tárgyaira irányítsa, ne pedig odaparancsolja. Ráadásul a Vénust oly gyakran és oly sokféle alakban láttuk, hogy a megszokástól vakok lettünk mind érdemei, mind hibái iránt. Ahe-lyett, hogy véleményt mondanánk, hajlamosak vagyunk megfordulni és megkérdezni: »Ön mit gondol róla?« Olyan ez, mint egy passzus az »Elegant Extracts«-ból [Választékos kivonatok: Vicesimus Knox sok kiadást megért és számos követőre talált népszerű vers- és próza-

⁵⁶ Leonard Barkan: *UNEARTHING THE PAST: ARCHAEOLOGY AND AESTHETICS IN THE MAKING OF RENAISSANCE CULTURE*. New Haven and London: Yale University Press, 1999. XXXII.

⁵⁷ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *ESZTÉTIKA II*. Budapest: Akadémiai, 1955. 335.

antológiái az 1780-as évekből], amelyet olvastunk és csodáltunk, csak aztán nem tudtuk, hogy mit tegyünk vele, vagy miképpen csatoljunk bármínő értelmet a szavakhoz: szépség és édesség mi-csoda üres közhelyként végzi! Mindazonáltal ha megkockáztathatom a hiperkritícizmust, azt mondanám, hogy a *Venus* egy kicsit túlzottan hasonlít egy elragadó márványbabára. Fölteszem (hiszen ez csak föltevés, amelyben a bizalmasság semlegesíti az ítélet erejét), hogy hiányzik belőle az érzés, a karakter, a törekvések és a magatartás kiegyensúlyozottsága. Van benne viszont jó adag izetlenség és túlzó finomkodás. Nem mutat szellemi kifinomultságot, sem érzéki vonzerőt. Lágy-ság, édesség, szimmetria, félénk grácia – hibátlan szelídség, negatív tökéletesség. A *Belvederei Apollón* kifejezetten rossz – színpadias piperkőc, hitvány munka, ha összevetem a *Thészeusszal*.⁵⁸

Három évvel később Stendhal is hasonlóképpen kárhoztatta az APOLLÓN isteni fenségének teatralitását, hasonlóképpen az Elgin-márványok Thészeuszának magasabbrendűsége jutott eszébe, s ezenközben Winckelmann leírását a leglaposabb német da-gálynak (*phébus allemand*) nevezte.⁵⁹ (Holott frói neve talán Winckelmann szülővárosát idézi.)

A gyorsan terjedő tudás, miszerint a neoklasszicizmus paradigmatis műve, az APOLLÓN (amiképpen a *MEDICI VENUS*) nem „eredeti”, amennyiben nem a klasszikus korból, hanem a császárkorból való, és egy-egy eredeti bronzmű márványmásolata, mintegy háttérül szolgált a művek szellemi eredetiségének kiüresedéséhez. A több száz éves tekintély visszájára fordult ezekben a szövegekben és befogadásokban. A művek olyan ismerősek lettek, hogy újdonságuk megsemmisült, individualitásuk póznak tűnt, unikalitásuk a felfokozott várakozást csalódássá konvertálta, s félezer éves történelmi régiségdeficitjük éppen Winckelmann szellemében – bár aligha ízlése szerint – értékelte fel az időközben megjelenő „eredetibb” eredetiket. Az APOLLÓN kedvezőtlen ki-menetelű összehasonlítása az Elgin-márványok Thészeuszával nem csak Hazlittnál vagy Stendhalnál jelent meg. A német archeológus, Friedrich Gottlieb Welcker a század kö-zepén így írt az APOLLÓN-ról: „Amikor a világhírű szobor becse *Pheidiasz műveinek ismertté válásával süllyedni kezdett, mindenki, aki érezte csekélyebb fenségét, némi színpadiasságot vetett a szemére.*”⁶⁰

Az új érzület, ha nem is Winckelmann-féle teória, de a Winckelmann-féle szobormű-zeum eredetiségének és autenticitásának gyökerére helyezte a fejszét.

⁵⁸ NOTES OF A JOURNEY THROUGH FRANCE AND ITALY. No. XVIII. In: *The Morning Chronicle*, 1825. júl. 26. Vö. eny-he változtatásokkal William Hazlitt: NOTES OF A JOURNEY THROUGH FRANCE AND ITALY [1826]. In: THE COMPLETE WORKS OF WILLIAM HAZLITT. Vol. X. Edited R. Howe after the edition of A. R. Waller and Arnold Glover, Centenary Edition, London: Dent, 1930. 222.

⁵⁹ Vö. Stendhal: PROMENADES DANS ROMÉ. In: VOYAGES EN ITALIE. Paris: Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1973. 702., 779. k. Vö. továbbá Hans Belting: DAS UNSICHTBARE MEISTERWERK APOLL IM MUSEUM című alfejeze-tével, 75–82.; Haskell & Penny: TASTE AND THE ANTIQUE. 148. kk.

⁶⁰ ALTE DENKMÄLER. Göttingen, 1849–1864. Idézi Stephanie-Gerrit Bruer: DIE WIRKUNG WINCKELMANN IN DER DEUTSCHEN KLASSISCHEN ARCHÄOLOGIE DES 19. JAHRHUNDERTS. I. h.

• Fővárosi térzene •

Vojnits Imre

BIZONYOS HELY

A pilléren a víz fölé
 kiugró bástyát megkerülve
 Budára érsz, és oldalt, le a lépcsőn
 a kovácsoltvas korláthoz, ahonnan
 el, csikorgó kerekein
 fordul a villamos, kicsit
 lefelé, a cé vagy es vagy fél-es
 alakú rejtekútba,
 és fölbukkan a túlsó oldalon,
 gyorsul a villamos.

A tekintet még hosszan áll,
 magába szívja a bizonyosságot:
 ez az annak előtte poshadt,
 homályos tájék most
 – a szolgálatkész kocsiutak, járdák,
 a rézsútosan elnyúló sétalépcső,
 a vidám csuszkapár, a Sikló
 tapintatos pályáival és
 a hallgatag földöntnöki sárgaházzal –
 meg van teremtvé.

Nyíló látásom sarokköveként
 állt elém s úgy áll még ma is, noha
 például középtűt az a körvirágágy... Egy púp.
 Meghitt púp, meghiszem, de mégis!
 Csak az utak meg a büszke hídkapu,
 csak az alagút, a nagy meg a kicsi:
 rajtuk futnak hosszában-keresztben
 a percek, évek, századok,
 ők itt a végeláthatatlan létezésünk
 jelfái, jelbeszéde.

Darányi Sándor

GWEN JOHN*

Ó, hogy
Szerette ezt az embert! Kétezer
Levelet írt neki az újdonat
Királyság nyelvén, úgy dadogta el:
Hol Gaius az, ő Gaia lesz, a Föld!

S kívánt ő is téged, vénen, mohón,
Ahogy a tűzvész füstöt fuldokolva
Beront és felborít, a műterem
Padlóján rád borul s bömbölve szaggat.
Modellt álltál neki: a pénztelen
Tesz így. Ám te gazdaggá tetted őt,
Mert adtál számolatlan kincseidből.
Rohanvást küldött érted, hárfacombú,
Ha izgalmában tölgyként reszketett,
S egy más modell előtt ölébe vont,
Majd felizzítva téged, mintafát
Ragadott, kettőtökre hagyva a
Befejezést. A bronz izgatta már.
S te annyit írtál furcsa félmosollyal
Neki, hogy későn ébresztett magadra,
De semmit nem bánsz, amit ő akar.

Kinek a márban megvillan a még,
A csonkaság a kezdet, nem a vég,
És játszótér a kiteljesedés,
Mert akkora, melyet ütött, a rés
A tér falán, s most részeg angyalok
Sereglenek oda és ki-be jár
Örvendező és kissé tétova
Haduk, hogy megszűnt minden szemhatár;
S szoborrá haltak, mind feltámadunk
Márványba, szóba, ércbe, dalba fogva –
A mátkaság többé már nem vigasztalt.
A hős mint áldozat. Ez volt neked.

* Angol festőnő (1876–1939), Rodin „kicsi múzsája”.

Mi jó a rothadásban? Mért szeretnéd?
 A cefrebűz, a must, az erjedő
 Tavasz megannyi méltó tévedése,
 Miért kínozna kallódó zamat,
 Hol eltűnik szellemből az anyag?

Túrted húsa falánk hóbortjait.
 Tizenhat évig ostromoltad őt,
 Ki menekült előled, nyugtot és
 Hatalmi szóval feledést remélt,
 S hogy rádunt, arra fogta: már heved
 Szétette, porló káposztásfazék.
 Követted eszelősen, mint az árny.
 Sövénye tövén töltött éjszakáid
 Nevette más, szégyellte ő. Holott
 Csak az elillanót szenvedted így.

A Notre-Dame-ba vázlatfüzetet
 Vittél magaddal, míg imádkozott.
 A hátsó padból készült skicceid
 Kevesen értették, de nem zavart.
 Így teltek a vasárnapok, hetek,
 Esztendők, végig társas egymagadban,
 S tizenhat év után, mikor kihűlt,
 S a maszkja mint egy rém, gipsz Istené,
 Azt mondtad: *vége*. Most következel!
 Felszabadultál! Nem köt semmi sem!
 Vidékre költöztél, de csakhamar
 Macskáid rabja lettél, csak ne kelljen
 Kimozdulni, meghódolni a szépnek,
 Bejárni a világot, számot vetni
 A tévhittel, mely meghatározott.
 Mindenkit szerettél, míg hallgatott.

Árral szemben. Hát tudtad, mire kell
 Magányod? Nyúlni lénytől nem zavartan,
 Csak egyetlen érintésre ügyelve,
 Mely belülről nővel. Érlelt a csend,
 Az érett lélek édes rémuralma:
 Bizonytalan és vaksi félhomály,
 Mely vattacukra csömörével is
 Terelt a köd, a fellegek fölé.
 E belső tudta jól, mi kell neked,
 Míg festettél halvány, majd tört színekkel.
 S elfogadott, mint annyi végletet.

Beszélni vágytál, tartozni akár
Élőhöz is, csak hallgassa kezéd
Járását! Stigmád volt e néma kín.
Felelni szólítatlan, írni semmit,
Majd megtanulván, a tollat letenni...
Hullámverésben élted egyszerű
Vágyaid. Véget ért az is hamar.
S most olvaslak, s akrétán túli ember
Átinteget dőlt kézírásodon,
Zokog, nevet, és itt van legbelül.

Ijjas Tamás

FIGYELMEZTETÉS

Beszéljünk a veszélyekről is, Kedves,
a kényszerről, hogy egy
névmással eltüntesselek. Vagy hogy lyukasra
nézzem egyszer a tested, és ölembe
zuhanjon helyetted az éj.
Beszéljünk az unalomról is, hogy
a szagom nem lehet egy életen át
afrodiziákum, és nem kellemes
meló örökké hajad szőke
búzáját aratni. Beszéljünk
az emlékezésről is, tudod,
a temetőről, ahol közös sírhelyet
bérünk magunknak. Hogy minden egyes
fényképen egyre laposabbra
szorítja melled a memória. Vagy ahogy
magad elé rakosgatod az
első randevút, ezt a foghíjas puzzle-t.
Beszéljünk a homokóráról
is, amit magunknak vettünk. Nem ártana
időnként megfordítani.

SZAKÍTÁS ELŐTT KÉT NAPPAL

Egyre fenem a horgokat – a vágy
csillan így a szemben, ahogy
fényesednek. (Előre kijelented, hogy nem
szeretsz halat pucolni. Kávét szürcsölsz. Arcod,
mint a napra kitett margarin, rácsöpög
a pirítóásra.) Én szeretek pikkelyezni
– ezt a csorbát is kiköszörülöm.
Csodálatos, ahogy villan a kés, mint a pizstráng.
(Érdekes, a csontiktól sose undorodtál,
csak úgy tűzted csokorba a férgeket.
Mintha egy ikebanát hoztál volna össze,
úgy tudsz gyönyörködni a kocsonyásan
remegő perisztaltikában.) *De miért pont a csalik?*
Engem a zsákmány mindig jobban érdekelt.
Vegyük először a keszegeket – halfejek a halászlébe,
a többi sóba, lisztbe, paprikába hemperegjen.
Majd a két potyka mehet szintén
a levesbe. Az angolnákat füstölteni fogjuk.
A fogast mélyhűtőbe (ahogy
Téged zárójelek közé). Jár a pikkelyező,
mint fogkefe a szájban.
Egy gyilkos mosolyt fényezek.
Horgászidény. Kora nyár van.

Gömöri György

„BARÁTOK ALBUMA” – JEGYZETEK EGY MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

1

Mikor keletkezett az *album amicorum*, vagyis a „barátok albuma” néven ismert műfaj? A legelső ilyen albummal kapcsolatban, amelyet németül *Stammbuch*-nak, magyarul emlékkönyvnek is neveznek, megoszlanak a vélemények, de egy biztos: a műfaj a reformáció talaján keletkezett, s összefügg a reformáció idejében meginduló új európai

peregrinációval. A legelső albumok Philip Melanchthon környezetéből, Wittenbergből maradtak fenn; egy utazást pártoló írásában ajánlotta a vándor tudós ifjakkak, vigyenek magukkal könyvet, amelybe beleíráthatják, hol és mikor jártak, s milyen kiváló emberekkel találkoztak.¹ Így kettős szerepe lehet az albumnak: egyrészt emlékül szolgál a peregrinációból, megőrökíti a külföldi egyetemeken töltött időt s az ott megismert embereket, másrészt sajátos tanúságlevél-gyűjteményül is szolgálhat, amelyet a vándortudós mindig elővehet és felmutathat, ha új országba érkezik, és új kapcsolatokat keres. Ez a melanchthoni ajánlás az oka annak, hogy a XVI–XVII. századból fennmaradt albumok túlnyomó többsége *protestáns* tulajdonosok birtokában volt, ezek között is túlsúlyban vannak a német kultúrkörbe tartozó országok peregrinusai. A műfaj eszerint Európa északi részén keletkezett, és főként protestáns országokban virágzott, bár persze már a XVI. században az utazók magukkal vitték nemcsak Padovába, de néha még Konstantinápolyba is. Van, aki kizárólag egy vagy két egyetemen tett látogatását örökíti meg, tehát az időtartam csak pár évre korlátozódik, de vannak teljes életutat átfogó albumok, sőt akad olyan eset is, amikor a tulajdonos fia folytatja apja emlékkönyvét, részben ellátogatva ugyanazokra a helyekre, ahol az korábban járt – ebben az esetben az album átfoghat akár fél évszázadot.²

Érdekes különbségek vannak a német, skandináv, holland, cseh, lengyel és magyar peregrinációs szokások és az angolok szokásai között. Az angol utazók például, ha Bazelben vagy Strassburgban jártak, gyakran beírtak más nemzetiségű tanuló társaik vagy ismerőseik albumába, ám ilyet maguk csak nagyon ritkán vezettek. A British Library impozáns albumgyűjteményében az angolok szinte egyáltalán nincsenek képviselve. „*Baráti album*” helyett az utazgató britek szívesebben vittek magukkal *omniumariumot*, vagyis olyan jegyzőkönyvet, amelybe jeles mondásokat, idézeteket jegyeztek, könyvecskéjüket néha rajzokkal és helyleírásokkal is gazdagítva. Ilyen „mindenes” könyvecskét néha magyaroknál is találunk, az Angliát járt Kaposi Sámuel, későbbi gyulafehérvári professzoréból sok mindent megtudhatunk a XVII. század végének Hollandiájáról és Londonáról.³

A műfaj kezdeteit vizsgálva Margaret A. E. Nickson arra a megállapításra jutott, hogy az *album amicorum* alighanem egyszerű autográfgyűjteménnyel kezdődött, s abból fejlődött tovább.⁴ Volt arra is példa, hogy ugyanaz a tulajdonos nem egy, hanem több emlékkönyvvvel rendelkezett – az egyikbe inkább a tanárokkal, a másikba inkább diáktársaival íratott. A nürnbergi Johan Klarner két albuma példa erre: szerencsés módon mindkét album megmaradt a British Libraryben (Egerton MS 1181 és 1182). Ezek közül az egyik egy oktáv formátumú, üres lapokból álló kis könyv, amit Klarner 1559-től vezetett, 247 beírással, a második pedig Melanchthon egy nyomtatott teológiai műve, amit a tulajdonos 1560-ban kapott Hieronimus Wernla nevű barátjától, s amelynek csak üres oldalaira írtak be az erre felkért válogatott barátok és ismerősök.⁵

A legrégebbi album egyesek szerint 1542-ből származik. Ismeretlen wittenbergi diáké volt; fakszimiléjét még 1927-ben kiadták,⁶ de mivel ez inkább autográfalbum, többnyire nem tekintik „rendes” *Stammbuch*nak. (Az utóbbiban az ajánlások rendszerint említik a possesszor nevét.) Wolfgang Klose úgy véli, a műfaj első valódi darabja 1545-ből való, egy Claude de Senarclens nevű nemesé volt, jöllehet fennmaradt egy bizonytalan adat a nürnbergi Hans Oelhafen albumáról, amit birtokosa állítólag már 1541-ben elkezdett vezetni.⁷ Néhány évtizeddel később az albumokban megjelennek a nemesi címerek is, különösen a külföldön tanuló német diákok festik vagy festetik be nagy előszeretettel címereiket a nagyobb alakú albumokba, ahol az évszám rendsze-

rint a címer fölött látható, alatta pedig az illető latin mottója olvasható. Más szóval a *Stambuch* mellett megjelenik a *Wappenbuch*, illetve a kettő keveréke.

Nem minden peregrinus vásárolt magának üres könyvet, a XVI. században különösen gyakoriak az emblémás könyvek, amelyek üres lapjait használják beírásra, bár előfordul, hogy a bejegyző közvetlenül az embléma alá ír valamit. Alciati és Sambucus-Zsámboki kiadványai különösen megfelelnek erre a célra, de népszerű a Reusner-féle ikonográfiagyűjtemény is, ahol a vándortudósok gyakran a még élő nagy humanisták képe mellé vagy alá írhatják be nevüket, különösen, ha az illetővel személyes ismeretségben vannak. Ez a szokás a XVII. században kezd eltűnni, részben azért, mert az albumtulajdonosok több helyet, egy-egy két teljes lapot szánnak egy-egy bejegyzőre, ami azt jelenti, hogy a bibliai idézeteken, személyes mottón és a személyre szóló jókívánásokon túl néha még arra is jut hely, hogy valaki valamit (nem címet) berajzoljon. Ez az alkalmi rajz ábrázolhat várostromot, helyi divatot vagy akár mulatozásjeleket – kinek mihez van kedve.

2

Az első magyar *album amicorum* tulajdonosa wittenbergi magyar diák, Albai Csirke György volt, Miksa császár későbbi portai követe. Latin bibliájába írtak be a protestáns egyetemen a híresebb tanárok és ismerősök, így röviddel halála előtt (1560) maga Philip Melanchthon is.⁸ Ebben az alkalmi albumban mindössze hat bejegyzés szerepel, tehát nem lehet egy napon említeni azzal a különlegesen becses és bejegyzésekben rendkívül gazdag emlékkönyvvel, amelyet Szilvásujfalvi Anderko Imre vezetett külföldi peregrinációja során. Egy 1589-ban kiadott Nicholas Reusner-kötetet (*ICONES SIVE IMAGINES VIVAE LITERIS CLARISSIMUM VIRORUM*) használt Ujfalvi albumként; felvonul benne Európa egész protestáns késő humanista elitje Bézától Dasypodiuson és Arminiuson át az angol Camdenig és Whitakerig. Erről a művelődéstörténeti szempontból igen fontos albumról először Keserű Bálint számolt be még a hatvanas években,⁹ majd e sorok írója elemezte részletesen Ujfalvi angliai kapcsolatait.¹⁰ Az Ujfalvi-album már tulajdonosa nagyfokú felkészültségére vall – nemcsak a kor protestáns tudós hírességeinek felkeresésére készül, hanem használja is az albumot mint ajánlásgyűjteményt. Más kérdés, hogy Magyarországra való visszatérése után Ujfalvi Imre bajba került, mert az akkori református egyház gyanakvással kezelte a világot járt lelkész presbiterianus nézeteit.

Ami magyarországiak bejegyzéseit illeti, a jelenleg ismert legkorábbi „Hungarus” a kolozsvári (német anyanyelvű) Jordan Tamás, aki 1558 januárjában Wittenbergben három nyelven ír be Johannes Spon albumába – görögül, latinul és németül.¹¹ Jordan sok német és svájci tudóst ismert, néhány évvel később, itáliai látogatása előtt bejegyzett abba az albumba is, amit Konrad Gessner, a híres zürichi polihisztor vezetett – e parányi emlékfűzet érdekessége, hogy abban maradt fenn az első *magyar nyelvű* albumszöveg, Szikszai Lukács tollából. Az ugyancsak wittenbergi diák és Európa-utazó Szikszai dátum nélkül, de 1560 táján ezt a hitvalló mondatot írja be latin nyelvű bibliai idézete alá: „*Christus Jesus meg valto, kozbe iaro es udvöztyö*”, amit a lap alján Gessner így kommentál: „*ungarice*”.¹² Ami más magyarok vagy Hungarusok bejegyzéseit illeti, azok ettől kezdve gyakran feltűnnek idegen tulajdonosok albumaiban – Wittenberg mellett Padovában, Strassburgban, Lengyelországban, de néha Bécsben, Marburgban, sőt Párizsban is. Néha mulatságos dolgokra derül fény – például arra, hogy Báthori István,

későbbi lengyel király merre járt 1558-ban: a toruni Johannes Cujavius albumában maradt fenn a következő, 1582-es bejegyzés egy Sziráki András nevű ember tollából, Likava várából: „*Bathori Istvan idtth wollth Anno 1558 – haec scripta sunt in Arce Lykeawa, ante stubas Magnorum duorum manu propria Regiae Ma[jesta]tis Poloniae.*”¹³ Magyarán mondva az akkor még huszonéves Báthori bevétse nevét a vár egyik ajtajának szemöldökfájába. De az ilyen teljesen személyes adalék még kivétel a többnyire kegyes motók és bibliai idézetek, illetve klasszikus auktorok bölcs mondásai mellett – ez utóbbiak képezik a XVI. századi beírások többségét.

Ebben a században a művelt magyarok főleg latinul írnak be, nemcsak idegenek, de még honfitársaik albumába is. A szabály alól kivétel, ha a más nyelvű albumgazda az egzotikum kedvéért ragaszkodik a magyar nyelvű bejegyzéshez (is), illetve, amikor a beírásra felkért személy valamilyen oknál fogva bizonyítani akarja, hogy magyarul is tud. Ilyen a flamand Arnold Manlius albumába 1571 májusában Konstantinápolyban bejegyző, Nagybányáról elszármazott török–magyar tolmács („*hatalmas tewrewk cza-szarnak tolmacza magyar orszagba rigen: somlyay balas nagy banyay*”), aki a török és latin szöveg mellett magyarul is beírja ezt a mondatot: „*Sokkal jobb az ellenség az olyan barátodnál akhi te veled nem egyet eres.*”¹⁴ De már a pozsonyi jegyző György Imre, alias Georgius Emericus csak görög és latin sorokra hajlandó ugyanabban az albumban.¹⁵ Az olyan főrangú magyarok, mint Pálffy Miklós, Forgács Mihály vagy Thököly István ragaszkodnak a latinhoz, de még a kor legnagyobb magyar költőjétől, Balassi Bálinttól fennmaradt, hazaszeretetre buzdító két emlékkönyvi bejegyzés (ma Koppenhágában, illetve Boroszlóban) is latinul van: „*Vita, quae fato debetur, patriae salutis solvatur*” („*Életünket, amellyel adósai vagyunk a sorsnak, fordítsuk a haza üdvére*”).¹⁶ Tegyük hozzá, hogy a Cicerónak tulajdonított mottó¹⁷ mellett Balassi mindkét alkalommal berajzolta (vagy rajzoltatta) az illető albuma bikafejéj címerét. A magyar albumbejegyzők „latinossága” csak valamikor a XVII. század elején kezd megváltozni, amikor a Bocskai-felkeléssel és II. Mátyás magyar királlyá választásával hirtelen megnő a magyar nemzeti öntudat. A Heidelbergben vagy Marburgban tanuló magyarok ekkor már nemcsak latinul, hanem magyarul is idéznek a bibliából, vagy vállalkoznak egy-egy latin versszak alkalmi megmagyarázására. Onadi Szűcs György például 1621 februárjában így fordít két sor Ovidiust Christoph Oelhafen nürnbergi születésű altdorfi diák albumában (mai helyesírással adjuk vissza):

*„A jóságos cselekedet.
Hidd, meg nemesít tégedet,
Kít, ha ki tőle elkerget,
Csak számkivetésre mehet.”*¹⁸

Balassi Bálintnak, úgy hisszük, még nem volt saját albuma, de kortársai közül egyeseknek (mint például a már említett Ujfalvi Imrének) volt, s lehetett a sokat utazó Forgách Mihálynak is, amelynek elveszését azért is fájlatthatjuk, mert ha fennmaradt volna, benne talán Giordano Bruno vagy Galilei bejegyzését is olvashatnánk. A Nyugat-Európát bejáró főrangú magyarok közül Stansith Horváth Gergelynek volt emlékkönyve, amely ugyan a második világháborúban elveszett, de fennmaradt róla egy másolat, amiből kitűnik, hogy a Strassburgban tanuló magyar a többi közt a fiatal Robert Sidneyvel, a híres költő, Philip öccsével is találkozott 1580 márciusában.¹⁹ Mivel a bejegyzés hangja elég meleg, elképzelhető, hogy ugyanaz év telén, amikor Bécsben járt, és Magyarországra készült, Robert Sidney Horváth Gergely biztatására akarta meglátogatni Pozsonyt vagy éppen a felvidéki Horváth-birtokot.

A XVII. században már szinte minden kíváncsibb természetű protestáns magyar tartoperegrinációja során baráti albumot. Tudjuk, hogy Szenci Molnár Albertnek is volt, de sajnos elveszett, NAPLÓ-jában a sok fontos nyugati kapcsolattal rendelkező tudós több alkalommal hivatkozik rá.²⁰ De *album amicorum*mal a tarisznyájában járta a világot Szepesi Csombor Márton, az *EUROPICA VARIETAS*, az első magyar útleírás szerzője, Haller Gábor, aki büszkén említi, hogy „*az cseh király írt az albumomban*”,²¹ a *FLORUS HUNGARICUS*-szerző Nadányi János és a London városát latin költeményben dicsőítő erdélyi Adami János is. Nem véletlen, hogy Frölich Dávid 1643–44-ben Ulmban kiadott *UTAZÓK KÖNYVTÁRA VAGY VEZÉRFONALA (BIBLIOTHECA SEU CYNOSURA PEREGRINATIUM, HOC EST VIATORUM)* című könyvében a peregrinációra induló ifjaknak a többi közt ajánlja, készítsenek maguknak „*két nem nagy, hanem kicsi, hordozható albumot, amelyet tudósok képmásai díszítenek... egyiket a közönséges barátok, iskola- és útítársak számára, másikat az előkelő és híres embereknek*”, majd fordítsanak gondot arra, hogy ezeket személyesen vigyék a híres férfiak elé, „*ne szolgálják vagy közbenjárók révén*” juttassák hozzájuk.²² Ezt a tanácsot nem mindig fogadták meg a peregrináló magyarok, mert Teleki József (igaz, már a XVIII. század közepén) Leydenben jártában egyszer átküldte albumát Hágába egy ottani professzornak, majd azt a megfelelő beírással visszakapván még elküldte Leydenben is „*egynehány helyre*”.²³

Az albumtörténeten belül külön fejezet illeti meg az úgynevezett „*gályarabalbum*”-at. Mint ismeretes, a pozsonyi véstörvényszék 1675-ben negyvenkét protestáns lelkészt, akik nem voltak hajlandók hitük és tisztségük megtagadására, gályarabságra ítélte. Ezek közül harminckettőt Nápolyba hurcoltak, ahonnan az addigra életben maradt huszonhat prédikátor De Ruyter holland admirális segítségével szabadult ki 1676 februárjában.²⁴ További négy magyar gályarab szabadult Buccariból és három Triesztből. A kiszabadult prédikátorokat holland hajón vitték a Tírrén-tengeren át Velencébe, majd onnan többségük Svájcba tartott, ahol megpihentek, és ünnepelték őket, mint a protestantizmus hitvallóit. Számos gályarabalbum maradt fenn mind magyarországi, mind külföldi gyűjteményekben. Közülük Johannes Kaegius Debrecenben, Ladmóczy István, Nikléczi Boldizsár és Simonides János Budapesten őrzött albumából már az *Acta Ecclesiastica IN MEMORIAM* című különszáma (Debrecen, 1976) közölt bejegyzéfszimulákéket, de egyiket sem adták ki külön teljes egészében.²⁵ Ami a külföldön található gályarabalbumokat illeti, három ilyen teljes emlékkönyvet ismerünk, kettőt Zürichből és egyet Oxfordból, amelyek közül csak egynek a tulajdonosa volt magyar, Selleyi István, a pápai református egyház prédikátora. Az ő albumában huszonhárom magyar, héber, görög, illetve latin nyelvű beírás szerepel, mind Zürichből 1676–77-ből.²⁶ A másik zürichi album Johannes Lavater zürichi lelkészé volt, ebben huszonnyolc magyar beírás szerepel, de közülük csak hárman használják a latin mellett a magyar nyelvet is, Beregszászi István például a hetvenkilencedik zsoltár e sorával: „*Jusson elődben siralmok azoknak, kik a rabságban ohajtnak és sirnak.*”²⁷ Ha esetleg nem tudnánk más forrásból, hogy fiatalkorában járt Angliában, egy harmadik albumból meggyőződhetünk arról, hogy Beregszászi Pál volt gályarabprédikátor ezt a nyelvet is bírja: a latin és az olasz mellett angolul ír be Elias Genatius emlékkönyvébe Velencében (a régi naptár szerint) 1676. május 11-én: „*And my temptation which was in my flesh ye dispised [!] not, nor rejected but received me as an angel of God.*”²⁸ Ez rövidített idézet Pál apostolnak a galátabeliekhez írt leveléből, a 4. könyv 14. verséből, ami magyarul, a Károli-fordítás nyelvén kicsit hosszabban hangzik: „*És az én testemben a mit megkísértettek, semminek nem állítottatok, sem meg nem utáltatok, hanem engemet mint az Istennek An-*

gyalát, mint a Krisztus Jézust úgy fogadtatok.”²⁹ A GENATIUS-ALBUM is a „teljes” gályarabalbumok közé tartozik, közvetlenül szabadulásuk és velencei „felruházásuk” után írták bele nevüket a hitükért üldöztetést szenvedő református vagy evangélikus lelképásztorok.

Ami a peregrináló magyar református teológusokat illeti, érdekes példája a XVII. század második felében vezetett emlékkönyveknek Hodosi Sámuel veszprémi iskolamester, később dunántúli püspök albuma. Nem tudni, Hodosit is beidéztek-e a pozsonyi véisztörvényszék elé, mindenesre 1676-ban Veszprémből még idejében átmene-kült Debrecenbe, ahol olyan helyi kiválóságokkal íratta alá albumát, mint Komáromi Csipkés György, Martonfalvi György vagy későbbi veje, idősebb Köleséri Sámuel.³⁰ Innen rejtélyes módon jut el Hollandiába, legalábbis albumában egyetlen bejegyzés sincs a Veszprém–Utrecht útszakaszról. 1678 tavaszán már Utrechtben van, ahol magyar di-áktársakon kívül a két legismertebb professzorral, Franciscus Burmannal és a később jelentős magyar kapcsolatokat ápoló Johannes Leusdennel írat be albumába.³¹ Innen Hodosi átme-gy Angliába, ahol főleg Londonban tartózkodik, bár kirándul Oxfordba, és Cambridge-ben is eltölt néhány hetet; ezalatt szerét ejti, hogy olyan kiváló nonkon-formista (tehát az anglikán vallás „kálvinista” értelmezése felé hajló) teológusokkal ismerkedjék meg, mint Richard Baxter, John Owen és Joseph Hill.³² Hazafelé már kö-vetni tudjuk útvonalát, ami Amszterdamon, Hamburgon és Berlinen, valamint Borosz-lón át vezet vissza Magyarországra. Ahol néhány napra megáll, találkozik magyarok-kal – Londonban Almási Péter, az ott élő, Kassáról elszármazott iskolamester ír be pár sor Horatiust egy honvágytól áradó latin ajánlással Hodosi albumába, Berlinben pe-dig a török nyelv nemzetközi viszonylatban is jelentős tolmácsa és tanára, Harsányi Ja-kab egy Seneca-idézetet pár lappal előbbre.³³ Mindezek a bejegyzések olyan korszerű művelődéstörténeti háttérrel rajzolnak egy vidéki magyar iskolamester peregrinációja mögé, amilyenről az akkori jezsuita iskolák magyar növendékei még csak nem is ál-modhattak.

Szenci Molnár Albert elveszett albumába alighanem Johannes Kepler is beírt, hi-szen Molnár naplójából tudjuk, hogy Prágában találkoztak. Az évszázad másik nagy tudósának, Isaac Newtonnak a neve viszont szerepel egy későbbi, XVIII. század eleji emlékkönyvben, amit ifjabb Pápai Páriz Ferenc vitt magával Angliába. Ezt az albumot először (számos téves olvasattal) Gergely Pál ismertette, majd Jankovics József írt egy sokkal alaposabb tanulmányt az enyedi kollégium javára gyűjtő ifjú angol kapcsola-tairól.³⁴ Ifjabb Pápai Páriz Ferenc több évet töltött Angliában, ahol Ajtai Andrással együtt jelentős összeget sikerült gyűjtenie a Rákóczi-szabadságharcban elpusztult nagy-enyedi kollégium újjáépítésére. Ez a gyűjtés 1716–17-ben indult, de Newtonnal, aki akkor már a Royal Society elnöke volt, Pápai csak 1722. szeptember 11–21-én találko-zott, amikor is a PRINCIPIA MATHEMATICA szerzője a következő latin jelmondatot írta be a peregrinus magyar már számos bejegyzést tartalmazó könyvecskéjébe: „Numero pon-dere et measure Deus omnia condidit.”³⁵ („Isten mindent számokkal és mértékkel alkotott.”) Pá-pai végül visszatért Erdélybe, nem fogadta el azt az egyre népszerűbb jelmondatot, amit az erdélyi szász születésű Stranover Tóbiás, Bogdány Jakab festőművész veje írt be pár évvel Newton előtt albumába. „Ubi bene, ibi Patria.”³⁶ („Ahol jól megy a sorod, ott a hazád.”) Az élelmes és elég tehetséges Stranover egyébként majdnem húsz évvel él-te túl ifjabb Pápai Páriz Ferencet, 1756-ban halt meg Londonban.³⁷

Mint már korábban jeleztem, az *album amicorum* jelentős művészettörténeti forrásként is számon tartható. A berajzolók vagy berajzoltatók néha csak „alkalmi” művészek, illetve megrendelők, nevüket nem jegyzik lexikonok – máskor viszont világhírű művészek adják rá a fejüket, hogy valakinek az albumába berajzolják egy-egy később híressé vált képük vázlatát.

Már a XVI. századból ismerünk emlékkönyveket, amelyekben nemesi származású emberek családi címereken kívül harci jeleneteket vagy várostromképeket festenek be az aktuális albumba. Egy Wolfgang von Apfaltern nevű német nemes albumnak használt Alciati-emblémáskötetébe például valaki befestett egy „Párbaj egy török és egy magyar lovag között”³⁸ című jelenetet – pusztán a rövid leírás ismeretében nem tudjuk megmondani, magyar vagy német katonatiszt volt-e az illető. Abban az albumban viszont, ahová gyarmati Balassi Zsigmond, a költő unokaöccse festette be címerét strassburgi tanulmányai során,³⁹ ugyancsak látható egy harci jelenet, amelyen keresztény vitézek vívnak a törökkel. Ez két lappal Révai Péter bejegyzése előtt van befestve „*Sic vinces in utroque*” jelmonddal,⁴⁰ tehát alighanem vagy Balassi Zsigmondtól, vagy a Révai testvérek valamelyikétől, esetleg az ő albumfestőjüktől származik. Mivel a strassburgi egyetemen ezekben az években a magyar hallgatók előadásaiiban több ízben foglalkoztak a magyarság törökellenes harcaival,⁴¹ az albumba befestett kép a „téma-ba vágott”.

A tizenöt éves háború idején a magyar hadszíntér tele volt idegen zsoldosokkal, Esztergom alatt 1595-ben is alighanem sokkal több német és osztrák zsoldos harcolt, mint magyar. De jártak Magyarországon angolok és skótok is, például Sir Michael Balfour, akinek Edinburghban őrzött albumában⁴² a legelső (1596-os) bejegyzés a hatvani táborból való! Innen Balfour hamarosan távozik (alighanem csak egy skót ismerősét látogatta meg a táborban), s hamarosan Padovában, illetve Velencében találjuk. Albuma ekkor válik igazán érdekessé divat- és kultúrtörténeti szempontból, ugyanis a 95–135. lapok tele vannak itáliai alakok színes képmásaival, kezdve a padovai egyetem rektorán egészen a velencei tisztos polgárasszonyokig és kurtizánokig, sőt egy helyütt még a sokszor leírt és híres Bucintorót, a velencei dózse díszgályáját is megcsodálhatjuk.⁴³ Az Itáliát járt utazók és diákok közül nem Balfour az egyetlen, akinek emlékkönyvéből tájékozódhatunk a korabeli divatról, de albuma mindenképpen a rajzban leggazdagabban dokumentáltak közé tartozik.

A XVI–XVII. század magyar peregrinusai címerükön kívül nemigen rajzoltak albumokba – kivétel ez alól az 1676-os gályarabotrány, amelyről számos szemléltető rajz maradt fenn, így például Masnicius Tóbiás terjedelmes, mintegy 584 lapos albumában. Ennek a „*Monimentum Singularis Dei, proximi et Sui, rebus in artis Notitiae...*” című kéziratnak, amit a volt illavai evangélikus lelkész magával vitt egész Európán keresztül, az a sajátossága, hogy mind tulajdonosa, mind bejegyzőinek többsége (a magyarok is) a latint használja, s ha a körmöcbányai Daniel Parschitius magyar disztichont ír be, az is csak egy kicsit hibás idézet Szenci Molnártól: „*Számkivetésben járt ez földön Christus urunk is: / Járjuk el ezt járást hát mi is ő tagaink.*”⁴⁴ Viszont az albumot illusztrációi különleges becsű kéziratá teszik – a Masnicius-féle képek többsége nyomtatásban is megjelent, igaz, csak az 1976-ban kiadott s ezért ma már ritkaságszámba menő GALERIA OMNIUM SANCTORUM – A MAGYARORSZÁGI GÁLYARAB PRÉDIKÁTOROK EMLÉKEZETE (Magyar Helikon) című műben.

De a sok amatőr mellett néha „profi” festőművészek is nyomot hagynak egy-egy albumban. Egy XVII. századi lengyel utazó, bizonyos Mateusz Gloskowski albumnak használt antwerpeni Horatius-kiadásába például nem kisebb művész, mint Rubens rajzolt be valamit.⁴⁵ Ami pedig az amszterdami Rijksmuseum könyvtárát illeti, ott a megbízható külsejű és kutatói státussal rendelkező olvasó ma is védőkesztyűs kezébe veheti azt a kis albumot, amelybe Rembrandt berajzolta híres ÉJJELI ŐRJÁRAT-ának első vázlatát.⁴⁶

A XVI. század albumai között gyakran találunk olyat, amely híres emberek arcképgyűjteményét használja barátai bejegyzéseire – ilyenkor előfordul, hogy az, akinek a képe már szerepel a könyvben, aláírja a saját arcképét (például Béza, akit sok protestáns diák keresett fel, s aki Szenci Molnár elveszett albumába is beírt). Máskor egy-egy, a korban híres személyiség képét festik be: például a nürnbergi patricius Karl Pfintzing von Henfenfeld albumában felbukkan III. Murád török szultán 1594-es képmása.⁴⁷ Bethlen Gáborról is készült egy korabeli portré, amit egy bizonyos Böhme von Nams-lau nevű úr rajzoltatott be emlékkönyvébe, méghozzá a jagerndorffi táborban, az arcképfestő meg is adja a nevét: Martin Christeniusnak hívják.⁴⁸ Ez az azóta több helyen is közölt Bethlen Gábor-mellkép azért érdekes, mert rajta a fejedelem sokkal elegánsabb, mint egyéb képein – s mivel ruházata megegyezik azzal a leírással, amit Kemény János ad Bethlenről annak 1626 februárjában kötött esküvői viseletéről, feltételezhetjük, hogy Christenius egy sokfelé terjesztett esküvői kép alapján dolgozhatott.⁴⁹

Már a legkorábbi albumok közt találunk egyet, ahol a tulajdonos rendkívüli zenei érdeklődésről tett tanúságot: Dohna zu Achatius fólió alakú albuma, amelyet valaha Königsbergben őriztek, és ma már csak leírások alapján ismerünk, ötvenkét lanttabulatúrát tartalmazott, többek között a korában igen híres erdélyi Bakfark-Greff Bálinttól is van benne lantjáték.⁵⁰ Más albumokban is előfordulnak zenei részletek, néha a bejegyzők csak egy népszerű dalocskát örökítenek meg, de van olyan is, mint John Dowland, aki a Johann Cellarius által emlékkönyvként használt CATO SIVE SPECULUM MORALE (1585) üres lapjainak egyikére egy fúgarészletet (DE LACHRIMAE) jegyez be valamikor a XVII. század első éveiben, méghozzá ezzel az aláírással: „John Dowland his own hande.”⁵¹ De mint a fentiekből kitűnik, az album műfaja idézeteknek, szövegeknek és képeknek jobban kedvez, mint zenei részleteknek. Nem volt a kezemben Beethoven *album amicorum*a, amit a bécsi Nemzeti Könyvtárban őriznek,⁵² de gondolom, abban is több szentimentális vers vagy jókívánság található, mint kottarészlet.

4

Maga a műfaj a XVIII. század második felében érdekes átalakuláson megy át. Bár továbbra is használják egyetemi hallgatók, külföldre utazó peregrinusok, kezd elterjedni az irodalmi érdeklődésű emberek, főleg a hölgyek között. A legelső nő, akinek fennmaradt baráti albuma, egy Dorothea Ursula von Württemberg nevű főrangú német hölgy, aki 1571 és 1583 között íratott be könyvecskéjébe.⁵³ Ekkoriban a „tanult nő” még csodabogárnak számít a legtöbb európai országban, és csak ritkán fordul elő egy-egy bejegyzés ilyenektől: a morva Johannes Opsimathes latin, francia és angol bejegyzésekben igen gazdag és változatos, XVII. század eleji albumában például egy portugál hercegnőn kívül csupán még egy nőt találunk, aki az Elisabeth Simpson névre hallgat, Brémában él, és az az „érdekesége”, hogy nincs keze és lába – alighanem a szá-

jába vett ecsettel vagy a nyelvével ír, szép nyomtatott betűkkel: „*Foemina carens pedib(us) manibusq(ue) lingua haec scripsit.*”⁵⁴ A korai magyar albumok többségében hiába keresnénk tanult asszonyok bejegyzéseit, bár itt is akad kivétel, a vidovicei lelkész Kaczer Tóbiás albumában 1614 és 1631 között (dátum nélkül) két magyar hölgy is jelen van megfelelően kegyes szoltáridézetekkel: Révai Judit és Ostrosith Judit, utóbbi azt jegyzi be: „*Az úr az én reménségem és az én ödvességemnek erős kősziklája.*”⁵⁵

De ebben az évszázadban még elég gyakoriak a férfiak asszonycsúfoló, illetve szkeptikus megjegyzései, versezetei. Egy osztrák bejegyző 1631-ben például ezt írja be Regensburgban honfitársa, Matthias Schmoll albumába: „*Aspide quod pejus? Tygris. / Quod Tygride? Daemon. / Quid Daemone? Mulier. / Quid Muliere? Nihil.*”⁵⁶ („*Mi rosszabb az áspisnál? A tigris. / S a tigrisnél? A démon. / A démonnál? Az asszony. / S az asszonynál? Semmi más.*”) Ugyanebben az albumban szerepel az egy évvel azelőtt elhunyt Kepler korábbi bejegyzése, s nem tudni, vajon J. B. Schrimpfiget, aki a fenti versikét ránk hagyta, nem a Kepler rossz házasságáról elterjedt hírek készítették-e erre a nőgyűlölő szövegre. Egyébként a latin négysoros mellett két rajz is látható, azt tanúsítva, hogy a bejegyzőnek nincsenek osztályalapon táplált előítéletei: az egyik egy előkelő dámát, a másik egy parasztasszonyt ábrázol. S hogy a nőellenes előítéletek nem csak német földön voltak általánosak, mutatja egy 1697-es angliai bejegyzés James Petiver, híres gyógyszerész tollából egy német látogató albumában, ahol is a derék Petiver több tekintély (Chaucer, Szent Pál) felvonultatásával ágál a házasság ellen, s úgymond: „*Would you be free, take this from me, / Never marry or you can't miscarry.*”⁵⁷ (Kicsit szabadon fordítva: „*Hogyha szabad vagy, fogadd el tanácsom / Soha ne nőülj, s meg sose bánod.*”) Ezt a tanácsot Petiver egyébként – mint ezt az album aláírásából tudjuk – a Strand egyik csapszékében, a Kecskéről elnevezett kocsmában adta („*ye Goat Tavern in ye Strand*”), alighanem egy serleg rajnai bor vagy jobbfajta angol sör mellett.

A XVIII. század végére, XIX. század elejére mindez megváltozik: ekkor már az irodalmi szalonokban vagy házukban hölgyek is vezethetnek albumot, amibe főleg híresebb íróktól, költőktől vagy látogatóktól kérnek emlékverset. Az egyik weimari albumban, ami egy Caroline Ulrich nevű hölgyé volt, maradt fenn például Goethe egyik verse, aminek STAMMBUCH-WEIHE a címe, egy másik Goethe-négysorost pedig fiának, August von Goethének emlékkönyvében találunk.⁵⁸ Az albumdivattól Lord Byron sem mentesült – 1809-ben két versszakból álló verssel hagyott magáról emléket egy máltai hölgy albumában („*Lines written in an album, at Malta*”), amit Vörösmarty le is fordított.⁵⁹ Nálunk ő művelte az emlékkönyvvers műfaját legbuzgóbban: nem csak az ádáz angol utazó hölgy, Miss Pardoe albumába írt be négy szép sort, ezenkívül ugyanabban az időben még több magyar hölgyet is szerencsételtetett ezzel az ajándékkal (L.-NÉ EMLÉKKÖNYVÉBE, G. L. EMLÉKKÖNYVÉBE, W. G. EMLÉKKÖNYVÉBE), hogy majd a szabadságharc leverése után, bujdosása közben megírja egyik legemlékezetesebb, EMLÉKKÖNYVBE című versét, amiből ma is joggal idézhetünk: „*Mi a világ nekem, ha nincs hazám?*”⁶⁰

Már a műfaj elnöiesedése előtt érdekes változás megy végbe nyelvi szinten – mint már említettük, a XVI–XVII. századi bejegyzések döntő többsége latinul (néha görögül vagy éppen héberül) történt, ami a főként protestáns peregrinusok műveltségére vet fényt, illetve azt volt hivatva dokumentálni. Bár korábban is akadtak többnyelvű bejegyzők – az Itáliában tanuló németek egyike-másika a latin mellett a németet is használta, illetve a francia földön tanuló más nemzetiségűek nagy előszeretettel fitogtatták franciatudásukat – a latintól való lassú elszakadás már a XVIII. század első felében megfigyelhető a magyar albumokban. Vásárhelyi Baba Ferenc rendkívül gazdag

peregrinációs albumában, amit a szegedi egyetem régi magyar irodalommal foglalkozó kutatócsoportja készít elő kiadásra, mindkét Teleki gróf, József és Ádám is franciául ír be egy-egy mottót Berlinben 1725-ben. Igaz, nem francia klasszikusoktól idéznek, hanem csak jól ismert régi jelmondatokat. Teleki Ádám például ezt: „*Si Dieu est pour moi qui sera contre moi. Toujours le même en Dieu avec une espérance parfaite.*”⁶¹ Még ennél is meglepőbb ugyanennek az albumnak a legelső bejegyzése, amit a tulajdonosok rendszerint királyoknak és hercegeknek tartanak fenn – itt ugyanis a *kilencéves*, későbbi Nagy, ekkor még Kis Frigyessel találkozunk, akit az élelmes magyar alighanem sétája közben kap „albumvégre”. A kis herceg is franciául ír be Vásárhelyi Babának 1721. október 21-én: „*Le commencement de sagesse est la crainte de l’Eternel*”, vagyis „*A bölcsesség kezdete az Örökkévaló félelme*”, aláírva: Friderich Prince Royal de Prusse.⁶² Hogy ne legyen kétség a kis herceg műveltségét vagy a szöveg hitelét illetően, a beírás hátlapján egy porosz tábornok, a herceg nevelője ugyancsak francia szöveggel igazolja, hogy az itt látható mondat valóban Frigyes kézjegye.

1714-től német ember, a hannoveri I. György az angol király. Ez a göttingeni egyetem fellendülésével jár, no meg azzal, hogy a XVIII. századi németek jó része anglo-mániás: nem csupán a német utazók, de a berlini vagy hallei német tudósok vagy diákok is angolul írnak be honfitársaik albumába! Ebből a szempontból érdekes J. G. Krünitz jelenleg Londonban őrzött emlékkönyve, amelybe Lessing is bejegyzett egy idézetet (spanyolul!), és ketten idéznek Pope-ot, egy (valószínűleg francia származású) asztronómus Milont, egy hölgy pedig a kevésbé ismert angol George Withert.⁶³ Fordítva ez nem érvényes, vagyis angolok sohasem idéznek németül, de – érdekes módon – még a Bécsben otthonos magyarok sem! A latinról a XVIII–XIX. század fordulóján szinte azonnal áttérnek a magyarra. Ez persze összefügg a nemzeti költészet felvirágzásával – Vörösmarty is azért ír be rövid verseket értelmes hölgyek albumaiba, mert erre társaságban felkéri, mert a magyar vers *divatba jött*. Ebből a szempontból mint érdekességet még megemlíthetjük alighanem az első, kifejezetten albumba verset szerző magyar költőt, aki német anyanyelvű feleségének, Baumberg Gabriellának komponál ilyet – németül. IN DAS STAMMBUCH MEINER GABRIELE (GABRIELLÁM EMLÉKKÖNYVÉBE). Batsányi János szerzeménye a jelek szerint az albumba berajzolt vagy beragasztott saját árnyékrajza mellé íródott: „*Fogadd hát emlékül ez árnyékrajzot el – szívemnek édes barátnője, te!*”⁶⁴

Az *album amicorum* mint műfaj lényegében megszűnt a XX. században. Illetve mégis fennmaradt, de inkább vendégkönyv formájában: egy-egy irodalmi szalon vagy vendéglő törzsasztalának a dokumentumaként. Azt hiszem, ennek a kis áttekintésnek legméltóbb befejezéséül Márai Sándort kell idéznünk, aki 1944. március 19. után már a szökésre, illetve a Budapestről való távozásra gondol (hogy ne legyen a Gestapo szemelőtt), amikor eljön hozzá Krausz Poldi, a tabáni Mély Pince tulajdonosa, és át akar adni megőrzésre egy viaszosvászonba kötött albumot, amibe a pince törzslátogatói, írók, újságírók, művészek írtak emléksorokat. „*Gyula is írt bele*” – mondja Poldi, akinek Márai szerint ez az album volt „*egyetlen kincse*”; persze Krúdyra gondol, aki még itálisan is gyöngybetűkkel, tisztán írt és fogalmazott. Márai attól tart, hogy az album nála nincs biztonságban, és visszaadja Krausz Poldinak, akit aztán elvisznek az újlaki téglagyárba, majd deportálnak, s nem tér vissza. Az album elvész, eltűnik vele egy egész korszak. Márai így fejezi be a történetet: „*Akkor láttam utoljára Poldit. És akkor láttam utoljára Krúdy kézírását.*”⁶⁵

Jegyzetek

1. Hivatkozik rá Michael Lilienthal: *SCHEDIASMA CRITICO-LITERARIUM DE PHILOTHECIS... USU ET ABUSU...* (Königsberg, 1712) című művének ötödik fejezetében, faksimile kiadásban közreadja Jörg-Ulrich Fechner, *STAMMBÜCHER ALS KULTURHISTORISCHE QUELLEN*. München, 1981. 276. (WOLFENBÜTTLELER FORSCHUNGEN, Band II.) 239–298.
2. Ilyen Martonfalvi György 1656 és 1659 között vezetett albuma, ami egybe van kötve Martonfalvi Sámuel 1701–1702 közt vezetett peregrinációs albumával: Országos Széchényi Könyvtár, MS, Oct. Lat 458.
3. Kaposi „omniáriuma” a kolozsvári egyetemi könyvtárban van, jelzete: T. VII. Continens MS 692. Vö. Gömöri György: *KAPOSI SÁMUEL ANGLIAI UTAZÁSA...* In: *TELEKI-TÉKA EMLÉKKÖNYVE*. Marosvásárhely, 2002. 523–529.
4. Fechner: i. m. 34.
5. *Ibid.* 31.
6. Wilhelm Herse: *STAMMBUCH EINES WITTENBERGER STUDENTEN 1542* (Berlin, 1927). Nickson kélti, hogy ez valóban számításba jöhet-e mint igazi „barátok albuma”: Fechner: i. m. 36.
7. Wolfgang Klose: *CORPUS ALBORUM AMICORUM, IASL*, 1985 (10), 164. és Klose: *CORPUS ALBORUM AMICORUM, CAAC, BESCHREIBENDES VERZEICHNIS DER STAMMBÜCHER DES 16. JAHRHUNDERTS*. A Hiersemann Verlag, Stuttgart, 1988. XVII.
8. Budapest, Egyetemi Könyvtár, M 342. Irodalma: Kevházai Katalin: *MELANCHTON ÉS A WITTENBERGERBEN TANULT MAGYAROK AZ 1550-ES ÉVEKTŐL 1587-IG*. Szeged, 1986. 25.
9. Keserű Bálint: *UJFALVI IMRE ÉS A MAGYAR KÉSŐ RENESZÁNSZ*. Szeged, 1968.
10. Gömöri György: *UJFALVI IMRE ANGLIAI KAPCSOLATAIRÓL*. In: *ANGOL–MAGYAR KAPCSOLATOK A XVI–XVII. SZÁZADBAN*. *Irodalomtörténeti Füzetek* 118, Budapest, 1989. 30–38.
11. British Library, Egerton, 1778, 96/v.
12. Conrad Gessner: *LIBER AMICORUM 1555–65*. The National Library of Medicine, Bethesda (Md.), MS DeRicci NLM 77, fol. 28. Jordan bejegyzése uo. 163.
13. *Cujavius-album*, Torun, Książnica Miejska, MS 285, 13.
14. Heidelberg Egyetemi Könyvtár, MS Heid. Hs 487, 30.
15. Uo. 21/v.
16. *Magyar Könyvszemle*, 1984, 1–2. 108 és *MKszle*, 1988, 1, 196–198, majd az utóbbi utánnyomása: Gömöri György: *A BUJDOSÓ BALASSITÓL A MEGGYÁSZOLT ZRÍNYI MIKLÓSIG*. Argumentum, 1999. 31–35.
17. Szentmártoni Szabó Géza: *BALASSI BÁLINT LATIN JELMONDATÁRÓL*. In: *A BALASSI BÁLINT INTÉZET ÉVKÖNYVE 2003, HUNGARIKÁK A XXI. SZÁZADBAN*. Budapest, 2003. 26–28.
18. *OELHAFEN ALBUM*. British Library, MS, Add. 17342, 83, valamint *MKszle*, 1982–3, 250.
19. Az MTA Könyvtár Kézirattárában, jelzete: 335/12, 3. bejegyzés.
20. SZENCI MOLNÁR ALBERT VÁLOGATOTT MŰVEL. Szerk. Vásárhelyi Judit. Bp., 1976. 481. és 509.
21. *MAGYAR UTAZÁSI IRODALOM 15–18. SZÁZAD*. Szépirodalmi, 1990. 430.
22. I. m. 81., 83.
23. *EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN (TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759–1761)*. Szerk. Tolnai Gábor. Akadémiai, 1987. 152–153.
24. *GALERIA OMNIUM SANCTORUM. A MAGYARORSZÁGI GÁLARAB PRÉDIKÁTOROK EMLÉKEZETE*. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, 1976. 103.
25. *A Kaegius album jelzete: Debrecen, Nagykönyvtár, R. 483, a többi háromé Országos Széchényi Könyvtár Duod. Lat. 81, 90 és Quart. Lat. 1081*. Ezekon kívül az Evangélikus Országos Könyvtárban őrzik Masnicius Tóbiás albumát MS V. 42 jelzet alatt.
26. Zürich, Stadtbibliothek, MSc. D. 201.
27. *BEYTRAGE ZUR GESCHICHTE DER VON ADMIRAL RUYTER VON DEN NEOPOLITANISCHEN GALEREN BEFREYTEN, IN ZÜRICH AUFGENOMMENEN UNGARISCHEN GEISTLICHEN*. Zürich, Stadtbibliothek, MS H 272 79–80.
28. Elias Genatius: *ALBUM AMICORUM*. Bodleian Library, Oxford, MS Rawlinson C. 28.
29. *UJ TESTAMENTOM AZAZ A MI URUNK JÉZUS KRISZTUSNAK ÚJ SZÖVETSÉGE*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Budapest, Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1925. 191.
30. Fol. 56, 59, 57, MS Oct. Lat 777, Országos Széchényi Könyvtár.
31. Uo. fol. 34 és 41.
32. Uo. fol. 45, 31, 79.
33. Uo. fol. 59/v, 49/v. Almási Péter 1674-ben Londonban tanítási engedélyt kapott az angol hatóságoktól. Valószínűleg egy magániskolában tanított számos évig, mert 1681-ben még Londonban találjuk. Vö. az *ItK*-ban megjele-

nésre elfogadott tanulmányomat a XVII. századi londoni magyar latintanárokról.

34. Gergely Pál: PÁPAI PÁRIZ ALBUM AZ AKADÉMIA KÉZIRATTÁRÁBAN. *Magyar Tudomány*, 1961, illetve Jankovics József: A PÁPAI PÁRIZ CSALÁD ANGOL KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ (különnyomat), Szeged, 1972.

35. Az MTA kéziratára, Tört. Napló. Kis 8-rét/6, fol. 109.

36. Uo. fol. 91.

37. Gömöri György: ERDÉLYIEK ÉS ANGOLOK. Hét-torony, é. n. [1991]. 64.

38. ABBILDUNG EINES GEFECHTS ZWISCHEN TÜRKISCHEM U. UNGARISCHEM REITER. 57. APF. WOL, Alciati Emblemata, Lyon, 1551. Wolfgang Klose: CORPUS ALBUM AMICORUM. *CAAC*, 10.

39. Theodor Winshelm: ALBUM AMICORUM. MS Cod 12. 8885. Nationalbibliothek, Wien, fol. 41.

40. Uo. fol. 92. Révai Péter bejegyzése 1591. május 3-ról a 94. lapon található.

41. Vö. Eckhardt Sándor: MAGYAR SZÓNOKKÉPZÉS A XVI. SZÁZADI STRASSZBURGBAN. Budapest, 1944. (*Értekezések a Nyelv és Széptudományok Köréből*, XXVI. 5.)

42. Sir Michael Balfour: ALBUM AMICORUM. MS 16.000, National Library of Scotland, Edinburgh.

43. Uo. fol. 111. A Bucintoro egyébként I. Erzsébet angol királynővel együtt meg van örökítve abban az albumban is, amely a pennsylvaniai Bois Penrose tulajdonában volt 1962-ben. Vö. Bois Penrose: URBANE TRAVELLERS, SUPPLEMENT TO THE CENSUS OF MEDIEVAL AND RENAISSANCE MANUSCRIPTS IN THE UNITED STATES AND CANADA. Ed. W. H. Bond, New York, 1962.

44. Tobias Macnicians: MONIMENTUM... Evangélikus Országos Levéltár, V. 42, 445. Az eredeti Szenci Molnár-idézet második sora: „*Járjuc el ez járást hát miis ő tagai.*” In: SZENCI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJA. Közzéteszi Szabó András. Universitas, 2003. 34.

45. Állítólag az album megmaradt, és a varsói Adam Mickiewicz Irodalmi Múzeumban őrzik A/2382 jelzet alatt.

46. Frans Banning Cocq albuma, MS 1102/b, fol. 142, Rijksmuseum Meermano-Westreenianum, Amsterdam.

47. Zentralbibliothek der Deutschen Klassik, Weimar, MS 357. reprodukciója Fechner: i. m. 52.

48. RP. 1508, Biblioteka Kórnicka, fol. 89.

49. Gömöri: i. m. 119. Maga a kép megjelent először a *Magyar Múzeum*, I. évf. 1–4. füzetében (Bp., 1991), majd a fent idézett műhöz a könyv kinyomtatása után mellékelt külön képjegyzékben.

50. Klose: i. m. 4.

51. MS Additional 27, 579, fol. 88, British Library, London.

52. MS Old Series, Cod. 15259, Nationalbibliothek, Wien.

53. Jelenleg Stuttgartban őrzik, 71. WUE. DOR Klose: i. m. 71.

54. A hercegnő bejegyzése fol. 53/v, Simpsoné pedig 295. MS Egerton 1220, British Library, London.

55. Révai Judit kézjegye a 16/v és Ostrosithsé a 18/v lapokon, MS Duod. Lat. 2, OSZK, Budapest.

56. MS 436 fol. 184/v, Mathias Schmoll Austria-Steirensis, Society of Antiquaries, London.

57. MS Sloane 2360, fol. 5/v (Daniel Krieg album amicorum), British Library, London.

58. A Caroline Ulrichnak 1813-ban írt vers fakszimiléje megjelent Fechner: i. m. 62. lapján, az August von Goethének írt vers pedig uo. a 48. lapon olvasható.

59. THE POETICAL WORKS OF LORD BYRON. OUP, London–New York–Toronto and Melbourne, 1911. 57.

60. VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEI. Franklin-Társulat, é. n. 180., 181. és 308.

61. Colossus Aeternitatis Dicatus Continens Nomina... Amicorum et Benevolorum Francisci Baba de Maros Vasarhely, MS Additional 27, 310, fol. 33/v, British Library, London.

62. Uo. fol. 4.

63. J. G. Krunitz albuma MS Additional 18. 715, fol. 38/v, 56, 139, 165/v, British Library, London.

64. HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI I. Magyar Helikon, 1966. 717.

65. Márai Sándor: FÖLD, FÖLD! EMLÉKEZÉSEK. Vörösváry, Weller Publishing, Toronto, Canada, 1972. 274.

Tárásankar Bandjópádhjáj*

A ZENESZALON**

Bangha Imre fordítása

Hajnali háromra Bissambhar Ráj, amint szokása volt, már felkelt, és a lapos tetőt róta fel-alá. Öreg szolgálja, Ananta leterítette a szőnyeget, rátette a párnákat, majd lement, hogy felhozza a vízpipát és a dohányt. Bissambhar egy pillantást vetett a szőnyegre, de nem ült le. Kissé lehajtott fejjel tovább járkált. Nem messze, a Ráj család Káli-templomának lábánál a megsoványodott Gangesz ezüstösen fénylő vize folyt.

Az ég délkeleti sarkában a Hajnalcsillag ragyogott. Délnyugaton pedig, mintha versenyre akarna kelni vele, az újjgazdag Gánguli udvarházának tetején erős villanylámpa árasztotta lankadatlanul a fényt. A Gánguli-házban épp most ütötte el a hármat az óra. Ezen a vidéken kétszáz éven át egyedül csak a Ráj család házából hallatszott óraütés. De manapság másképp van. Bissambhar álmát mostanában a megszokás és a galambturbékolás töri meg. Amint az égen feltűnik a Hajnalcsillag, felharsan a madarak éneke.

A hajnali szél émelyítőn édes illatot hoz, ám a tavasz ma már nem ünnepséggel köszönt a Ráj-birtokra. A családnak már nem is áll módjában, hogy illő ajándékkal fogadja. Kertész híján kiszáradt a virágoskert, és csak néhány óriási fa maradt meg benne: fenyőspárga, vasfa, rózsagesztenye, magnólia. Új hajtást nem hoznak, amiképp a család sem, és öregek, mint a repedezett falú kúria. Az igazat megvallva, néhány fa megodvasodott, és a vén ágakon semmi jele a kikeletnek. Ki tudja, kívánják-e egyáltalán a tavaszt?

Az istállóban felnyerített egy ló.

Ananta, a szolga a vízpipa fejéhez illesztette a felső részt, és a csövet a kezében tartva megszólalt:

– Uram!

– Hm? – tört meg Bissambhar bűvölete.

Amint komótosan leült a szőnyegre, Ananta a kezébe adta a csövet. Odalenn a ló megingt nyerített. Bissambhar kétszer-háromszor aprót szippantott, majd megszólalt:

– Kivirágzott a fenyőspárga. Mától fogva adj a sörbetemhez.

Ananta a fejét vakarta.

– Igen, uram, bár a szirmok még nem értek meg.

Odalenn az istállóban a ló türelmetlenül felnyerített, Bissambhar pedig nagyot sóhajtott, és bosszankodva így szólt:

* Az angolok a számukra nehezen kimondható Bandjópádhjáj, „Tiszteletre méltó tanítómester” nevet Banerjinek írják. A szerző tehát nyugat-európai hivatkozásokban általában Tarashankar Banerji néven szerepel.

** Az először 1934-ben közölt novellát Satyajit Ray (Szatjadzsit Ráj vagy bengáliás kiejtéssel Sottodzsit Ráj) 1958-ban azonos címmel megfilmesítette.

– Ez a Nitái fiú annál többet alszik, minél öregebb? Menj, szólj neki! Túfán nyugtalanodik. Nem hallja, hogy őt hívja?

Túfán, azaz „Vihar” a ló neve. Az egyetlen megmaradt ló Rájék kilenc istállójából. Az öreg Túfán huszonöt évvel azelőtt a vakmerően bátor, fiatal Bissambhar Ráj szilaj hatásállata volt. Azelőtt... miért azelőtt? A főúton messziről jött utasok még két éve is láthattak egy nagy fehér ménen ülő, turbános, világos bőrű, jól megtermett lovaszt.

– Ki ez? – kérdezték a helybéliektől.

– Bissambhar Ráj, a félelmetes vadász, aki játszva megöl egy tigrist – felelték az emberek.

Az ismeretlen utazók bámulattal követték tekintetükkel a fehér mént, ahogy lovásával együtt a messzeségbe vészett. A távolban csak spirálban örvénylő porfelhő maradt, amint kavargva beleolvadt a horizontba.

A szilaj Túfán örök szokás szerint minden hajnalban feltűnt, hátán Bissambhar Ráj ült. Egészen két évvel ezelőttig, amikor az uzsorás Gánguli dobszóval hirdette ki a falvakban, hogy ezentúl ő itt az úr. Attól a naptól fogva Túfánt lovas nélkül, szájában zablával futtatja körbe-körbe Nitái, a lovász.

– Ha felhagy egy ilyen régi szokással – mondta egyszer Táráprasanna, az intéző –, akkor az egészsége... – Ám Bissambhar tekintetét látva nem fejezte be a mondatot.

– Szégyelld magad, Táráprasanna! – Ráj csak ennyit válaszolt.

Ananta indult lefelé.

– Ide hallgass! – hívta vissza Bissambhar.

Ananta megfordult.

– Nitái tegnap szólt, hogy Túfán nem kapja rendesen a gabonaadagját – mondta Ráj.

– Gyenge volt az idei termés, ezért az intéző úr meghagyta... – válaszolta a szolga.

– Hogy? – Ráj néhányat szippantott a vízpipából, és megkérdezte: – Csak nem sóványodott le Túfán?

– Nem – válaszolt gyámoltalanul Ananta. – Csak...

– Hogy? – Ráj kis szünetet tartott. – Teljes adagot adtok, megértetted? Mondd meg a nevemben az intézőnek! Most menj, és szólj Nitáinak!

Ananta távozott. Bissambhar párnákra dőlve bámulta az eget. A vízpipa csöve kicsúszott a kezéből. Egymás után hunytak ki odafent a csillagok. Bissambhar a gondolataiba merült, és kezét végigcsúsztatta a bordáin: „egy, kettő...” Amikor először ült Túfán hátára, megütötte a mellkasát. Milyen gyönyörű, milyen szilaj is volt akkor az a ló! Csak a zenére nyugodott meg. Ha zene szólt, sose vétette el a lába a ritmust. Milyen szépen táncolt, hogy bólogatott!

Bissambhar felkelt. Az emlékeket, mint csillagokat lelkének egén, mindeddig elhalványította a családi büszkeség napja. Ám ezt a napot ma hirtelen teljes sötétségbe borította a nosztalgia. Az emlékek legfényesebb csillaga, Túfán mindennél erősebben ragyogott ezen az égen. Két éve, hogy Bissambhar nem jár le a tetőről. Két év után először szerette volna látni Túfánt. Belelépett fapapucsába, és lement az alsó szintre. A belső udvart övező ház tágas verandája visszhangozta Ráj súlyos lépteit. A verandán sorakozó kerek oszlopok függőyeiről riadtan csapkodva rebtent szét néhány denevér. Oldalt, a lelakatolt, sötét szobákból is denevérek surrogása hallatszott. A lépcső mellett nyílt az ágyneműkamra. A veranda kövezetén gyapotdarabok. A kamrán túlról pedig bűz terjengett: ott volt a szőnyegtároló a matracokkal, rongyszőnyegekkel, lábtörlőkkel. Mintha valami rothadna odabent. A következő szobában csilingelő hang

vegyült a denevérek szárnysuhogásába. Ez a csillárraktár, és bizonyára az üvegfütyegők lengedeznek. Ezen az oldalon a raktár utáni sarokszoba a szőnyegtárosé, aki mindeme dolgokért felelős. A helyiség üresen állt.

Ráj keleti irányba fordult: a haszonbérlok terme. Nem volt belőlük hiány: számos járásból tartoztak tehetős bérlők a családi hivatalhoz, ötszáz és ötezer rúpia közötti éves földjradékkal. Amikor látogatóba jöttek, itt szállásolták el őket. A földesúr végigfuttatta tekintetét a verandafalon függő hatalmas képeken. Az elsőben sem kép, sem üveg, csak a megürült keret. A másodikból az üveg hiányzik. A harmadiknak csak a helye látszik. Ráj nagyot sóhajtott, és lehajtott fejjel továbblépett. Fent, az oszlopfők között szünet nélkül turbékoltak a galambok. A veranda keleti végén lépcső. Elindult rajta lefelé – két év után először. Lent sorakoztak az uradalmi nyilvántartó hivatal helyiségei. Mindegyik zsúfolásig tele okirattal.

Hét Ráj nemzedék története. Bissambhar a hetedik úr a földbirtokos dinasztiában. Kissé elmosolyodott a sötétben. Eszébe jutott az első földesúr, aki úgy tartotta, hogy Laksmi Anya, a gazdagság istennője megnyeréséhez Szaraszvati Anyának, a tudás istennőjének a kegye szükséges. Tintával írott betűk lánc a papíron a legszorosabb köteték. Ha valaki rendben tartja a könyvelést, akkor még Laksmi forgandó szerencséje sem pártol el tőle. Ő jogász volt a naváb udvarában.

Papír, toll, tinta: megvan mind. Laksmi Anya mégis eltávozott.

Valahol a veranda végén kutya feküdt a sötétben. Hirtelen felugatott. Ráj rá se hederített, csak ment tovább. Aztán a kutya abbahagyta az ugatást. Farkát csóválva néhányszor tiszteletteljesen körbejárta Ráj, majd követte útján. Kedvtelésből senki sem tart kuttyát. Ez bizonyára a család maradékfaló ebeinek leszármazottja.

Az udvarház küszöbén kívül jobbra a tehénkarám, balra a loistálló. Azon túl az istenek temploma. Ráj a lovászt hívta.

– Igen, uram! – hallatszott egy tiszteletteljes hang. A választ azonban elnyomta Tűfán hangos nyerítése. A másik irányból elefánt trombitált.

Ráj továbbment Tűfán elé. Az öreg Tűfán, mint egy csikó, megélnékült, és a földet kaparta.

– Gyermekek! – mondta Ráj, miközben megpaskolta a pofáját.

A ló gazdájának kezéhez dörgölte fejét. Túlnan az elefánt is megélnékült. Egyre csak trombitált, és tépte a lábát béklyózó láncot. Rahmat, az elefántvezető hallotta ura hangját, és most elefántja mellett állt.

– Uram, Cshotoginni széttépi a láncot – mondta szelíd váddal a hangjában.

Cshotoginni, azaz „Kisebb asszonyság” az elefánt neve. Bissambhar anyjának a hozományához tartozott. Eleinte Matinak, „Észnek” hívták. Ám egyszer az uraság, Dhannésar Ráj elvitte vadászni, és attól fogva majd megőrült érte. Mati ormányával elkapott, aztán halálra taposott egy leopárdot. Látva, hogy ura mennyire szereti, Bissambhar anyja mellékfeleségnek nevezte el.

– Valóban méltó rá, hogy Ráj asszonya legyen. Legyen a neve Ginni, „Asszonyság” – mondta a földesúr.

– Ne egyszerűen Ginni, hanem Cshotoginni, „Kisebb asszonyság”. Ő a te mellékfeleséged – felelte Bissambhar anyja.

Rahmat szavára Bissambhar otthagya Tűfánt, és az elefánthoz lépett. Tűfán elégedetlenül nyerített mögötte.

– Mi a helyzet, Laksmi Anyám? – szólta Cshotoginnihez. Az állat megemelt ormányát Bissambhar elé tartva kérte, hogy lovagoljon ki rajta. Ráj ugyanis az ormányán szokott felmászni rá.

– Most nem, Anyácskám – simogatta meg az elefántot.

Cshotoginni megértette: Ráj vállára helyezte ormányát, és mint jól nevelt lány, mozdulatlanul megállt.

– Futtasd meg Tűfánt, Nitái! – szólt az uraság.

– Ma már nem fog menni, uram – mondta félienken Nitái. – Már látta az uraságot. Ha nem méltóztatik ráülni...

Ráj nem válaszolt.

– Ügyes kislány, Laksmi Anya. Ügyes kislány – mondogatta, miközben az állat ormányát simogatta.

Valahol hirtelen rezesbanda furcsa hangja törte meg a hajnali csendet.

– Honnét jön a zene? – kérdezte Ráj felriadva, és abbahagyta az elefánt simogatását.

– Gánguliéktól. Ma vesz a kisfiuk először rizst magához.

– Hm – dörmögött szokása szerint Ráj.

Tűfán bólogatva táncolni kezdett a zene ütemére. Ráj elmosolyodva odalépett hozzá. Hátrébb Cshotoginni lábán is verni kezdte a lánc a zene ritmusát: „csiling-csiling”, mint egy táncosnő bokacsengője.

Ráj a főbejáraton lépett be a sötét udvarházba. Felöltött benne, hogy a reggelig tartó koncertek végén mindig ugyanígy táncolt Tűfán az egyik, Cshotoginni a másik oldalon.

Felment az emeletre, és Anantát szólította.

– Igen, uram.

– Küldd ide az intézőt!

Ráj leült a tetőn.

– Ma eszik Gánguli fia először rizst? – kérdezte, miután a középkorú intéző, Táráprasanna szótlánul megállt előtte.

– Igen, uram.

– Bizonyára meghívót is küldött.

– Küldött – válaszolta Ananta bátortalanul.

– Küldj neki egy arany guinea-t tálcan... harangfém tálcan.

Táráprasanna szótlánul állt. Nem volt bátorsága ellentmondani, noha az intézkedés nem tetszett neki.

– Az aranypénzt tőlem kapod meg.

Miután az intéző elment, Bissambhar szótlánul ült tovább. Aztán Ananta jött, és kicserélte a vízpipa csészéjét.

– Uram! – tartotta oda a csövet Rájnak.

Ráj, ahogy már megszokta, kinyújtotta a kezét.

– Vedd elő Cshotoginni nyergét, a csótárt és a csengőket! – szólalt meg aztán. – Az intéző Gánguliékhoz megy, hogy átvigye a szertartásos ajándékot.

A Ráj csaláiban három nemzedék gyűjtötte a vagyont. A negyedik uralkodott. Az ötödik és a hatodik élvezeteket és adósságot halmozott. A hetedik generációs Bissambhar idejében a család Gazdagságistenője elmerült az adósságok óceánjában. Bissambhar, mint egy dicsősége vesztett istenkirály csak tanúja volt mindennek. Ráadásul a Ráj dinasztia meg is szakadt e hetedik nemzedékben. A járási, majd a legfelsőbb bíróság döntése nyomán Laksmi bőségszarujával együtt elhagyni készült a Ráj-portát, és csak az államtanács döntésére várt.

Az udvarház a Ráj fiú szentfonalünnepségének előkészületeitől volt hangos. Oly magasra hágott a tobzódás ételben-italban és egyéb élvezetekben, mint a telihold idején megdagadó tenger. Azután jött az apály. Az apály a Ráj család minden erejét magába szippantotta. A hét napon át tartó dáridónak keserű böjtje lett. Kolera tört ki az uradalomban, és hét nap alatt odaveszett Ráj asszonyág, a két fiú, a leánygyermek és több rokon. Egyedül Bissambhar Ráj maradt meg, hogy mint a Vindhjá-hegység Agasztja bölcs visszatértét, meggörnyedve várja a halált.

Nos, azért ez nem egészen így van. Hogy attól a naptól kezdve várja-e a halált, nem tudni; hiszen akkor még nem tört meg. Az két évre rá történt, amikor az államtanács döntése nyilvánosságra került. Egyébként asszonya és gyermekei halála után is égtek még a fények a zenezalonban, és szólt a szítár, a száraga és a táncosok lábcseggője. Hatalmas kacajoktól volt hangos a késő éjszaka. Cshotoginni hátára is felkerült a vadászlás. Akkor még Tufán is vágatott Ráj haragjától és bűjától hajtva.

Csakhogy az államtanács döntése értelmében a Ráj család minden vagyonától megfosztatott. Csak az udvarház maradt meg és egy kis, törvény szerint elidegeníthetetlen birtokrész. A Ráj dinasztia alapítója ezt a darabot okiraton úgy leláncolta, hogy a kezét senki emberfia rá nem teheti. Ez a rendelkezés tartja fenn a templomi szolgálatot, ennek alapján jut rendszeres gabona Cshotoginninek, és kapja a fizetését Rahmat. Egyszóval minden, ami megmaradt, ennek köszönhető. Minden hónap első napján megjön a rizs, a havi „királyok eledele”; emez elidegeníthetlenségi rendelkezés miatt érkezik mindennap hal, és ennek értelmében kapnak szárnyasokat, vízimadarakat. Egyébként minden a múlté. Ám nem az elfeledett múlté. Ezért hívják az öreg, megrepedezett falú Ráj-udvarházat még most is földesúri háznak, és a vidék népe továbbra is a tönkrement Bissambhar Ráj-t illeti a földesúri címmel.

Éppen ez az újjazdag Gánguliék gyötrelmének oka. Haldokló hegy lábánál húztak fel aranyfalat. Az emberek csak a haldokló hegyet látják, és ügyet sem vetnek az aranyfalra. Egy elöregedett nőtény elefánt több tiszteletet parancsol, mint az ő drága autójuk.

Mahim Gánguli úgy gondolja, hogy e haldokló hegy csúcsát le kell dönteni.

Amint Cshotoginni hátára felkötötték a csengettyűt, az elefánt, akár egy büszke nő, ringatni kezdte a testét, melyen csilingelt a csengő.

Táráprasanna intéző megállt Bissambhar előtt. Bissambhar a nagyteremben ült. Már csak ezt az egy termet használták. A falon a család urainak és úrnőinek képe. Mindegyikük érett korú képmása. Mindegyikük testén Káli istennő nevével borított sál, nyakukban szárított *rudráksabog*yókból készült füzér, kezükben olvasó. Bissambhar a festményeket bámulta. Amikor észrevette az intézőt, lassan levette róluk a tekintetét.

– Add ide a pénzesdobozt! – szólalt meg.

Kivett belőle egy kulcsot, és kinyitotta a páncélszekrényt. A felső polcon Laksmi bőszszaruja ragyogott. Alul két-három szelence. Ráj kivette az egyiket, amelyik különösen gyönyörű volt. Elhunyt felesége ékszerdoboz. Kinyitotta a szinte teljesen üres szelencét. Csak egy hajvალasztékdísz maradt meg az ékszerek közül. Hét nemzedék házasságaihoz hozott szerencsét ez a hajdísz. Semmi más nem maradt már, csak néhány aranypénz egy oldalsó rekeszben.

Néhányat közülük a felesége kapott házasságkötésekor áldásként, néhányat pedig a fiatal Bissambhar első ajándékaaként. Amikor házassága évében először ment ki a birtokra, tiszteletből adtak neki aranypénzeket, amelyekből jó néhányat a feleségének

ajándékozott. Most ezek közül nyomott egyet szóltanul Táráprasanna kezébe. Az intéző távozott.

Nemsokára felerősödött Cshotoginni csengőjének hangja. Ráj megállt az ablakban. Cshotoginni fején olaj, homlokán pedig az olajjal bekent bőr körül cinóberfesték vörös vonala. Cshotoginni ringó léptekkel haladt.

Délután Gánguliék fényesen csillogó automobilja állt meg az udvarház omladozó főbejárata előtt. A kocsiból maga Mahim Gánguli szállt ki. Táráprasanna sietve előjött.

– Tessék, erre tessék! – mondta tiszteletteljesen. Ananta is észrevette az emeletről, hogy mi történt. Sietve lejött, kinyitotta az udvarház fogadószobájának ajtaját, és félrevonult.

– Merre van a nagyapó? – szólt Mahim. – Szeretnék vele találkozni.

A Gánguli család régóta működött pénzkölcsönzőként a Ráj-uradalomban. Még Mahim apja, Dzsánárdan is „uramnak” szólította a Ráj család fejét. Táráprasannának nem tetszett Mahim gúnyos hangneme.

– Az uraság még nem kelt fel délutáni álmából – mondta tettetett udvariassággal.

– Szóljon neki! – szólt Mahim.

– Nincs itt olyan, akinek bátorsága volna ilyesmihez – mondta Táráprasanna erőltetett mosollyal. – Ha üzenetet szeretne hagyni, majd átadom.

– Nem, én vele szeretnék beszélni – szólt Mahim türelmetlenül.

Ananta ezüstpohárban sörbetet tett Gánguli elé.

– Na, felkelt már a nagyapó? – kérdezte a szolgától, miközben kezébe vette a poharat.

– Fel. Már szóltam is neki, és hívátja önt.

– Csodálatos illata van a sörbetnek! – szólt felállva Gánguli, miután megitta az italt.

– Mivel készült?

– Benáreszi fűszerrel, uram – hazudta Ananta. – Nem tudom pontosan, mifélelvel.

– Nahát, nagyapó! – mondta Gánguli, ahogy belépett az emeleti szobába. – Nem jött el a lakomára.

– Gyere, foglalj helyet, testvér! – szólt Bissambhar mosolyogva.

– Nagyon szomorú vagyok, nagyapó.

– Felejtsd el az öreg nagyapót, testvérem – válaszolta Ráj ugyanazzal a mosollyal –, egy öregember már nehezen viseli el, ha felborul a napirendje.

– Hagyjuk a bánatomat. Este meg kell tisztelnie lábának porával.

Bissambhar csendben maradt, csak szippantott a vízpipából.

– Úgy gondoltam, hogy meghívok egy kurtizánt Lakhnauból – szólalt meg Mahim.

– Ki tudná közülünk értékelni az énekét, ha nem ön?

Ráj még egy ideig szívta a vízpipát, majd félretette a csövet.

– Nagyon gyenge az egészségem, Mahim testvér. Egy ideje valami baj van a szívemmel. Időnként nagyon meggyötör.

– No, akkor megyek, nagyapó – mondta Mahim rövid hallgatás után. – Még a városba is be kell mennem. El kell hoznom az angol tiszt urakat. Mind eljönnek.

– Miattam ne szomorkodj, testvér. – Bissambhar csak ennyit mondott.

– Ügyelnie kellene a házra, nagyapó! – buggyant ki Mahimból, miután kilépett a házból, és megállt a verandán. – Rendbe kellene hozatnia.

Választ nem kapott e szavakra, csak Ananta szólt:

– Erre, uram.

Gánguliéknál fényárban folyt le a táncelőadás a szivárványos színekkel megvilágított színpadon. Gánguliéknak saját áramfejlesztőjük volt. A világításhoz villanyvezetékeket húztak ki, és a bambuszpóznákat falevelekkel meg virágokkal díszítették. Mindenféle színes papírszalagok lengtek. Lent, a közönségnek pedig lepedőket terítettek egy szőnyegre. Az előkelő vendégek az egyik oldalon sorokba rendezett székeken, a többiek a másik oldalon, matracokon foglalhattak helyet. Kissé távolabb volt a hölgyek ülőhelye.

Este nyolcra meg is telt a nézőtér. A zenészek a színpadon hangolták a tablát és a száragit. Két pészvált és vállkendőt viselő, felékszerezett nyugat-indiai táncosnő ült le közéjük. Egy pillanat alatt elhallgatott a közönség duruzsolása. Bizony, gyönyörűek voltak.

Megszólt a zene. Mahim Gánguli is ott ült egy széken az előkelő vendégek között. A két táncosnő közül az idősebb énekelt. A *rága* lassú, bevezető szakaszának elnyújtott hangjai alatt a közönség figyelme mintha lankadt volna. Néhányan halk beszélgetésbe kezdtek. Az előkelő vendégek felől nevetgélés hallatszott. Gánguliék szolgálai piszszegve csitították a földön ülő vendégeket.

– Ah! Ah! Csodálatos! – kiáltott fel udvariasan Gánguli, mielőtt véget ért volna az ének. A táncosnő erre kissé elvétette a ritmust, befejezte az éneket, és leült. Mosolyogva mondott valamit a fiatalabbnak, majd intett, hogy rajta a sor.

Senki nem tudta a szemét levenni róla. Élénk hangjától és elbűvölő táncmozdulataitól mintha hegyi forrás fakadt volna az emberek szívében. Egyre több elragadtatott kiáltás hallatszott. Pénzermék és bankjegyek kerültek elő a tehetősebb vendégek zsebéből.

– Vissza! Vissza! – Már nem unatkozott a nézőtér.

– Mindenki el van ragadtatva – szolt Mahim, miután széteszlott a közönség.

– Az önök kegyéből – mondta az idősebb kurtizán, kezét illedelmesen lehajtott fejéhez emelve.

Mahim kegye bizony elég hosszúra nyúlt. A kért három helyett öt napig énekeltek nála. Az utolsó nap pedig Gánguli még egy jótéteménnyel rukkolt elő.

– A közelben van a földesurunk háza. Nála is tegyétek tiszteleteteket. Bissambhar Ráj gazdag, műértő ember. Talán ő is felfogad majd benneteket.

– Hallottunk már róla, uram – válaszolta tiszteletteljesen az idősebb. – Mindenképp elmegyünk a nagyúr házába. Eleve ez volt a szándékunk.

Táráprasanna magában fortyogott. Világosan látta, hogy mindez a fondorkodó Mahim Gánguli alantas cselszövése. Kurtizánok révén akarja megszégyeníteni a házat.

– Az uraság nincs jól. Most nem hallgathat zenét – mondta szigorúan.

– Alázatosan kérem... – szolt az idősebb táncosnő.

– Nem lehetséges! – vágott közbe Táráprasanna.

– Ilyen az én szerencsém – felelte a nő szomorúan, és szedelődzködni kezdett.

– Táráprasanna! – hallatszott hirtelen kiáltás az emeletről. – Kik ezek? – kérdezte Bissambhar, amint az intéző felért hozzá.

– Ők adtak elő Gánguliéknál – felelte Táráprasanna lehajtott fejjel.

– Hm? És csak visszafelé?... – kérdezte az úr kíváncsán.

– Szalám, üdv legyen uraságodnak! – hajolt földig muzulmán módra a kurtizán, és megállt vele szemben.

Az irodából látszott a folyosó és a szoba egy része. Bissambhar hangját hallva a nő

észrevette az uraságot, és felment. Bissambharnak nem tetszett, hogy bejelentés nélkül törtek rá, de a táncosnő szépségét látva meglágyult a szíve, és elpárolgott a haragja.

– Uraságod kegyének vélem, ha megbocsátja vétkeket – szólt alázatosan –, hogy bejelentés nélkül zavarom.

Bissambhar a kurtizán szépségét csodálta. Bőre, mint a gránátalma magja, antimonszulfáttal feketére festett szem, szenvedélyes tekintet, rózsaszírom ajak, nyúlánk test, karcsú derék; a tánc mintha csendesesen ott szunnyadna minden porcikájában. Amikor megmozdul, a tánc is megélelnkül benne.

– Kérem, üljön le! – szólt az úr barátságos mosollyal.

– Szolgálója nagyura udvarában parancsra vár, hogy énekeljen neki – mondta a táncosnő, miután tiszteletteljesen leült egy közeli szőnyegre.

Bissambhar azt akarta mondani, hogy gyenge az egészsége, de elszégyellte magát. Talán megundorodott a gondolattól, hogy egy kurtizánnak hazudjon.

– Sokaktól hallottuk, hogy a helyi uraság nagy műértő. Gánguli úr azt mondta, hogy ön e vidék tehetős ura.

Ráj vízpipájának hangja megszakadt. Kissé elmosolyodott.

– Ma este előadás lesz – mondta a kurtizán felé fordulva. Aztán hangosan felkiáltott. – Ananta! – Ananta az ajtó előtt állt. – Szállásra lesz szükség! A földbérlok szobái közül nyiss ki egyet – mondta, amint a szolga megjelent.

– Jöjjenek! – szólt Ananta.

A kurtizán, noha nem beszélte a bengálit, nehézség nélkül értette a nyelvet. Felállt, és tiszteletteljesen meghajolt.

– Nagy szerencse köszöntött rám uraságod kegyelméből – mondta, és Anantát követve távozott.

Táráprasanna intéző is ott állt, és földbe gyökerezett a lába.

– Gánguliéknál száz rúpiát kaptak egy éjszakára – szólalt meg kicsit később.

– Hm. – Ráj néhányat szippantott a vízpipából. – Van a pénztáradban?... – Nem fejezte be a mondatot, hanem megszívta a vízpipát.

– Csak száz-százötven rúpia van az istenség szolgálatára – válaszolta Táráprasanna.

Ráj egy darabig gondolkodott, majd a páncélszekrényhez lépett, fogta a dobozt, és elővette belőle a Ráj asszonyok szerencsét hozó hajdíszt.

– Írd a templomi könyvbe a következő kiadást: ékkőberakásos hajdász százötven rúpiáért az Örömteli Istennőnek.

Az Örömteli Istennő a Ráj család által tisztelt templomi szobor: Káli.

Hosszú idő után először nyíló lakatok zajától lett hangos a mozdulatlan udvarház. Megnyíltak a zenezsalon ajtói és ablakai. Kinyílt a csillárraktár, és fény hatolt be a szőnyegtárolóba.

Ananta az ajtót mosta. Nitái és Rahmat segített neki. Az öreg családi szolgáló a pálcákat, a vízpipát, a nagytálakat, az illatszerszórókat és a rózsaoajtartókat súrolta. Táráprasanna intéző felügyelt minden tevékenységet.

– A városba is küldeni kell valakit, intéző úr – szólt Ananta.

– Készítettem egy listát – válaszolta az intéző. – Nézd, nem maradt ki semmi?

– Minden rajt' van, csak két dolog hiányzik. Egy kis rózsaoaj és néhány üveg külföldi ital.

– Van még egy üveg – felelte az intéző.

– Az már majdnem üres. Gyakran iszik belőle egy kicsit. De ha ma kívánja meg, intéző úr, akkor már nem lesz egy kicsi se.

- És kit küldjek a városba? Ha gyalog megy valaki, estig sem ér vissza.
- Nitái nyergelje fel Tűfánt, és menjen ő – válaszolta bizonytalanul Ananta.
- Ha az uraság nem adja parancsba... – szólalt meg Nitái.
- Majd én szólok neki – mondta az intéző.

Bissambhar épp feküdt.

– Most akartalak hívatni – mondta, amikor az intéző megjelent előtte. – Menj át a Gánguli-házba, és hívd meg Mahimot. A faluból is meg kell hívni válogatott embereket. Gánguliékhoz te magad menj.

– Indulok – felelte Táráprasanna.

– Szólj, hogy nyergeljék fel Cshotoginnit.

– Nitáit a városba kell küldeni Tűfán hátán – mondta kisvártatva.

– Hm... hát menjen – szólalt meg az úr rövid hallgatás után.

Nem sokkal később Tűfán nyerítése hallatszott, és Ráj kinyitotta az istálló felőli ablakot. A ház mögött tisztán látszott Rájék himalájai cédrusokkal övezett magánútja. Erről az útról hallatszott a lódobogás. Láta, amint Tűfán nyakát meggörbítve, ragyogó járással, szilajon megindul. Ugyanazzal a meggörbített nyakkal, ugyanazzal a ragyogó járással, mint régen.

Nem sokkal ezután az elefánt hátán szólalt meg a csengő.

Ráj felült, és az ablakból figyelte Cshotoginni büszke járását. Otthagyta a matracot, és róni kezdte a szobát. Hogy megélenkült testestül-lelkestül!

Előadás! Hosszú idő után először előadás a Ráj-udvarházban!

Úgy tűnt, épp a zenezalonból jön a csilingelő hang. A fityegős üvegcsillár hangja. Ráj kilépett szobájából a verandára. Ananta lámpásokat aggatott a falból kiálló kam-pókra. Mikor lépések zaját hallotta, a bejárat felé nézett, és Bissambhart pillantotta meg az ajtóban. Az úr épp a falon függő képeket nézte. Az óriási teremben mindenfelé a Ráj nemzetség urainak falra akasztott fiatalkori képei. Az alapító Bhubanessar Rájtól egészen a saját képmásáig. Mindegyikük pompától és szenvedélytől részeg. A dédnagyapa Rábonessar Ráj képe: vadászat után, lába egy tigrisen, kezében lándzsa, hátán pajzs. Apja, Dhanessar széken ül, nem messze tőle Cshotoginni. Az ifjú Bissambhar pedig Tűfánon lovagol.

Ez a terem tanúja volt a család viharos játékainak. Mennyi minden bukkant fel Ráj szeme előtt! A szilaj Rábonessar volt az első életveg ember a családban. Ő építtette a zenezalont. Ám élvezni már nem volt bátorsága. Az első nap, amikor koncertet rendezett benne, meghalt a felesége és a fia. Félig leégve hunytak ki a gyertyák a tartójukban. Attól fogva nem merte átlépni a zenezalon küszöbét.

Jobb lett volna, ha akkor vége a Ráj dinasztianak. Ám Rábonessar a nemzetség kedvéért ismét megnősült, és elvette felesége hűgát. Azt állította, hogy az Örömteli parancsolta így. Amikor fia, Tárókessar átlépte a terem küszöbét, akkor gyúltak ki ismét a zenezalon fényei. Gazdag barátjával vetélkedve egy éjszaka ötszáz aranypénzt adott egy kurtizánnak ebben a helyiségben. Aztán saját emlékei ötlöttek fel benne: Csandra, Csandrábái! Miután a közönség eloszlott, ők is eltűntek barátaik szeme elől. Minden Csandrával váltott szót tisztán megőrzött a szívében. Csandra olyan volt, mint egy virágszokor.

Ananta abbahagyta a munkát. Ahogy ránézett mestere arcára, keze nem mozdult többé. Ráj arca ijesztően vörös volt. Mintha egy eldugult ér megnyílt volna, és az eddig eltorlaszolt vér szökőkútból lövellne elő.

Napnyugta előtt Ananta ezüstpohárban sörbetet tett egy tálcára, és szóltanul ura elé helyezte. Ráj végignézett rajta. Arannyal átszótt szertartásmesteri egyenruha, csípőjén széles selyemöv, fején turbán, mellén a Ráj család címere. Szóltanul felemelte a poharat. Ananta elment. Nem sokkal később visszajött, és fodrokba szedett *dhótit*, ragyogó, finom szövésű, muzulmán mintájú, hosszú, bő inget és nagy selyemkendőt tett le Ráj elé. Rájnak eszébe jutott, hogy öt évvel ezelőtt készült ez a ruha, amikor egy föld-birtokos barátjához készült Mursidábádba.

– Minden rendben van? – kérdezte.

– Most gyűjtjük meg a gyertyákat – válaszolta a szolga tisztelettel.

– A vendégek?

– Bhándári földbérlő úr és családja megérkezett. A templomi birtok bérlői közül négyen jöttek. A bejáratnál várnak.

Odalenn autó dudált. Ananta ijedten lesietett. Megjött Mahim Gánguli. Mozgolódás támadt a lépcső alján. Az alsó szinten a vendégeket üdvözölték, akik aztán duruzsolva beszédbe elegyedtek. Aztán a húros hangszerek is megszólaltak halkán a zenezsalonban, és a tablá hangja is hallatszott. Hangoltak a zenészek.

Ananta az ajtóban állva szólította urát. Bissambhar már átöltözött, és a szobájában járt fel-alá.

– Hm? – dörmögte.

– A közönség ön nélkül nem mer leülni.

– Hm? Add a cipőmet! – szólt az úr kisvártatva. Ananta megállt a szobában, kissé bizonytalanodott, majd kihúzta a sarokszekevény egyik fiókját, és elővette belőle az üveget meg a poharat. Miután letette, elővette a cipőt, és tisztítani kezdte. Ráj megállt egy pillanatra, majd tovább járkált. Odalenn a hangszerek egyre hangosabban szóltak.

– Uram! – sürgette szelíden Ananta.

– Hm. – Ráj újra csak ennyit mondott.

Tett még néhány kört kissé meggyorsított léptekkel. Ananta várakozott. Aztán Ráj odalépett az asztalhoz, és szódát kért.

Az óriási méretű zenezsalon három oldalán hosszú sávokban matracok a közönségnek, mintás lepedőkkel leterítve. Hátul sorokba rendezett párnák. A mennyezeten sorban egymás mögött lógó három üvegcsilláron gyertyák égtek. Az oldalsó falakon függő gyertyatartókban a láng meg-meglebbent a szélben.

A csillárokról és gyertyatartókról hiányzott néhány bura, és egy-két gyertya is kialudt. Így aztán itt-ott, mint elleplezett szomorúság, hosszan elnyúló árnyékok borították a falat.

A közönség már helyet foglalt, de a zene üteme még mindig lassú volt. Időnként, mint a kifakadó rügyek, egy-egy húr pendülése hallatszott. A táncter körül ülő harminc-negyven vendég halkán beszélgetett. Négy-öt bugyborékoló vízipipát szívtak. A két kurtizán csendben ült. Csak a cigarettát szívó Mahim Gánguli hangos beszéde hallatszott hébe-hóba.

– Hohó, jó pár gyertya kialudt! – szólt a pislákoló fények felé tekintve. – Intéző úr! – kiáltott, miután senki sem válaszolt. – Látja, milyen gyenge a fény – mondta, mikor az intéző megjelent az ajtóban. – Szóljon a sofőrnek, hogy hozzon be két petromaxot!

Az intéző nem szólt semmit. Az idősebb táncosnő szólalt meg urduul, mintha csak magában kérdezné:

– Illik olyan fény ebbe a terembe?

Amikor kintről súlyos léptek zaja hallatszott, az intéző hátratekintett, és tisztelettel félrehúzódott. Egy pillanattal később Anantát követve megjelent az ajtóban Bissambhar Ráj. A két táncosnő tiszteletteljesen felállt, miként mindenki a közönségből. Önkéntelenül még Mahim is félig fölemelkedett, aztán gyorsan visszaült.

– Kicsit megkéstem – mondta Ráj elmosolyodva, aztán leült. Mahim magához húzott egy párnát, majd visszatolta. Zsebkendőjét vett elő, és porolni kezdte.

– Istenem, micsoda por! – szólt undorodva.

Taráprasanna rózsajaját spriccelt rá. Ananta kicserélte mindegyik vízpipa csészéjét, aztán letette Ráj elé az övét, és odanyújtotta neki a csövet.

Az idősebb táncosnő felállt, és muzulmán módra üdvözölte az urat. Megszólt a zene. Ugyanaz a hosszan elnyújtott, lassú bevezető rész. Furcsa dolog történt. Ma csendben volt a közönség. Ráj szemét lehunyva, elmélyülten ült. Óriási teste alig észrevehetően hintázott a zene lassú ütemére. A zenére koncentrálni bal kezének egyik ujja megemelkedett, és halkán a közeli párnára ütött. Pontosan a tablá ritmusára. Ráj kinyitotta a szemét, és a táncosnő lábszögőit halkán megszóltak. Megkezdődött a tánc. A páva tánca. A mozdulatok a közeledő esőt váró, az égen felhőket kémlelő, izgatott pávát idézték. A kurtizán nyakát kissé előrenyújtva, a bő *pészávt* kiterjesztett tollazatként széthúzva táncolt. Lábán szóltak a csengők.

– Áh! Csodálatos! – kiáltott fel Ráj.

A kiáltással egy időben a táncosnő megállás nélkül járó lába befejezte a táncot, és az utolsó ütés hallatszott a tabláról.

Mahim Rájhoz húzódott.

– Nagypó, nem élvezzük az előadást. Kiszáradt a torkunk. Krisnábái hidegen hagyott bennünket.

Krisnábái kissé elmosolyodott, mintha megértette volna.

Ananta sörbetet hozott, és Mahimnak nyújtotta.

– Nem kérek. Nem aludtam az elmúlt éjszakákon, és megfáztam – mondta Mahim.

Ráj elmosolyodott, és intett Anantának. A szolga kiment, és kezében tálcára helyezett whiskyvel, szódásüveggel és pohárral jelent meg az ajtóban.

Összekeverte az italt, odaadta Mahimnak, elvette a másik poharat, és a közönség felé lesett. Mindenki lehajtott fejjel ült. Tiszteletteljesen Bissambhar felé nyújtotta az italt. Ráj szóltanul elvette a poharat. Mahim már egy ideje a fiatalabb táncosnőt nézte.

– Pjáriibái, hozz tűzbe bennünket! – szólt kissé mocorogva.

Pjári gyors ritmusú dalba fogott. Bissambhar lehunyta a szemét. Csak egyetlenegy-szer szólalt meg egy csendes pillanatban.

– Kicsit lassabban!

Pjári jól begyakorolt, füрге táncától a közönségben mintha ezernyi kis habzó buborék repült volna szét.

– Nagyszerű! – kiáltott fel urduul újra meg újra Mahim.

Ráj földesúr a homlokát ráncolta. Bosszantották Mahim rosszul időzített kifakadásai. Am továbbra is ringatózott, mint a zenétől megrészegült óriáskígyó. A Ráj dinasztia forró vérmérsékletének hála, felpeszduilt a vér az ereiben. Pjári tarka pillangóként táncolt. A lakhnau Dzsóharára emlékeztette. A Delhiből jött Csandrara viszont Krisnábái hasonlított. Csandrábái Ráj életének egyik fejezete volt. Pjári befejezte a táncot. Ráj a múltban járt. Pénzcsengés riasztotta fel. A szokást megszegve Mahim adta a pénzt Pjárinak. Pedig az első ajándékot a ház ura adja. Ráj riadtan tekintett körbe. Nem volt ott ezüsttál... se ezüst, amivel megtöltené. Csak ült földre szegezett tekintettel. Krisná-

bái dalra fakadt. Az ének sodró erejű hullámként söpört végig a közönségen, Krisnábái lépteinek rezgése sebet ütött a hallgatóság szívében. Arról énekelt, hogy Krisna bambusz-fuvalója szól, s a szenvedélyre gyúlt Jamuná megfordítja folyását, és hullámaival a par-tot csapkodja, hogy szívére ölelje Krisnát. Példátlan szenvedélyű dal és tánc. Ráj mindenről megfeledkezve belemerült. Véget ért a zene.

– Nagyszerű, Csandrá! – tört ki Rájból.

– Szolgálód neve Krisnábái – mondta Krisná tisztelettel meghajolva.

– Krisnábái, egy kis ajándék! – hallatszott Mahim hangja a másik irányból.

Ráj felállt, és lassú léptekkel kiment a zenezsalonból. Súlyos, mezítlásos léptei egy-re halkultak, majd elhaltak a veranda végén.

– Most te még egyszer, Pjáríbái – szólt Mahim.

– Várjuk meg, míg a nagyúr visszajön – felelte Krisná.

– Majd visszajön – szólt Mahim –, talán éppen ő az.

De nem Ráj volt, hanem Táráprasanna, az intéző. Kis ezüstpálcát tett le a közönség elé. Két aranyguinea hevert rajta.

– Az uraság ajándéka – mondta.

– És ő hol van? – türelmetlenkedett Mahim.

– Fájdalmat érez a bordái között. Mindenki szíves elnézését kéri, de már nem tud lejönni. Önök várják meg az előadás folytatását.

A közönség soraiban sustorgás támadt.

– Akkor én megyek, Táráprasanna – szólalt meg lustán nyújtózkodva Mahim. – Holnap angol vendégeim lesznek.

Táráprasanna nem tartóztatta. A többiek is felálltak. Véget ért a táncest.

A szobában, a földön kinyitva feküdt a Ráj feleségek üres ékszerdobozza. Bissambhar gondolataiba merülve, emelt fővel járt fel-alá. A család becsületén nem esett csorba. Vére az izgalom és a bor erejétől mintha szétvetni készülné testét. Tér és idő ma összemosódott. Szórakozottan kilépett a szobából. A zenezsalon fényei vonzották magukhoz. Újra belépett a terembe. Üres volt a nézőtér. Csak a Ráj dinasztia tagjai virrasztottak a falakon. Bissambhar kinézett a nyitott ablakon. A világ holdfényben úszott. Mindenfelé a fenyőspárga virágának illata vegyült a tavaszi levegőbe. Valahol egy ágon egy *papíhá* madár énekelt fáradhatatlanul: *piu-kahán, piu-kahán*, „hol a kedves? hol a kedves?”. Ráj lelkében is dallam csendült. A *béhág* rága Csandrá rég elfeledett hangján: „Hallgass meg, hallgass meg, kedvesem!” Felnézett az égre. A hold éppen félúton járt. Lépések hangja fordította hátra. Ananta készült eloltani a gyertyákat.

– Maradjanak csak! – szólt rá Ráj. – Hozd az *észrádzs*omat! – mondta neki, amikor a szolga kifelé indult.

Ananta behozta az *észrádzs*ot. Bissambhar ölében a hangszerrel leült az ablakkal szemben.

– Tölts! – mondta, és a tálcán álló megkezdett üvegre mutatott. Ananta töltött, és kiment.

Az *észrádzs* húrjaihoz érintette a vonót. A hang felébresztette a néma palotát. Ráj átszellemülten játszott a hangszeren. Mi mindent mondott el világosan zengő, lágy hangján az *észrádzs*? Az ének szövege visszhangzott Ráj fülében: „Nyomorult fogoly vagyok az éjszakában. A kapuban gonosz sógornóm virraszt. Szememre nem jön álom. Alvást színelve szépségeden merengek. Ó, kedvesem, miért játszol bambuszfuvalódon ezen az órán?”

Ráj félretette az észrádzsot, és felállt. Halkan Csandrát szólította. Az ő Csandráját. Ez is az ő dala.

– Parancsolj, uram! – szólt lágy hangon valaki odakint.

– Csandrá! Csandrá! – kiáltott Ráj lelkesen. – Gyere, Csandrá! Mind elmentek a barátaim, Csandrá.

Krisná szemérmesen mosolyogva üdvözölte, és nagyon lágy hangon elénekelté ugyanannak az éneknek az utolsó sorát: „Ó, kedvesem, miért játszol fuvoládon ezen az órán?” Ráj, amennyire tudta, fegyelmelte mély hangját, és mosolyogva dalra fakadt: „Örömmámor tölti el szívemet ma éjjel, kibírom-e ezt egyedül?”

Ráj a dugót próbálta kihúzni az üvegből.

– Ha az úr parancsolja, akkor szolgálója tölt! – mondta Krisnábái, kezét kinyújtva. Ráj mosolyogva átadta az üveget. Krisná kinyitotta, töltött, és Ráj kezébe adta a poharat.

Újra megszólalt az észrádzs. Krisná halkan vele énekelt, majd táncolni kezdett. „Ó, kedvesem, nem lehullott virágból fonok füzért, a fenti ágról szakíts. Emelj fel, és én magam választom ki neked.” Arccal felfelé, két kezét magasra nyújtva táncolt. Ráj félredobta az észrádzsot, villámgyorsan megragadta Krisná két lábát, és felemelve táncoltatni kezdte. Véget ért az ének. Krisná mintha el akarna esni, felsikoltott. A következő pillanatban már a földön állt.

– Csandrá, Csandrá kedves! – szölongatta gyengéden a megrészegült Ráj.

Egyik ének a másik után. Velük együtt az ital. Az egyik üveg kiürült, és már a másikban is alig volt valami. Kicsit később a kurtizánt elhagyta az ereje, és kócos hajjal a szőnyegre zuhant. Bissambhar, mint a méregtől megkékült nyakú Siva, továbbra is ülve maradt. A kurtizán állapotát látva elmosolyodott. Párnát gyömösölt a feje alá, és elrendezte tagjait. Aztán fogta a hangszert, és ismét játszani kezdett. Kiürült a második üveg is, ám az éjszakának nem volt vége. Ekkor ütött hármat Gánguliék házában az óra.

A Ráj-udvarház boltívei alatt a galambok turbékolni kezdtek. Ráj káprázata megtört. Mindig erre a hangra ébredt... Felkelt.

– Csandrá, Csandrá kedves – simogatta meg az alvó Krisnábáit. Aztán kiment a verandára, és Anantát hívta. Ananta felment a tetőre, hogy leterítse urának a szőnyeget és a párnát.

– A turbánomat és a lovaglóruhámat! – mondta Ráj, amikor a szolga odaért. – Szólj Nitáinak, hogy nyergelje fel Tűfánt. Gyorsan!

Ananta csodálkozva nézett urára. Ráj a bajszát pödörte. Nem volt ismeretlen Ananta előtt ez a viselkedés, de már régóta nem látta.

– Megmosakszik előtte? – kérdezte halkan.

Nem sokkal később Tűfán örömteli nyerítése töltötte be a kora hajnalt. Tárápranna felébredt, és az ablakból megpillantotta Bissambhar Rájt Tűfán hátán szűk nadrágban, hosszú, perzsa köntösben, fején fehér turbánnal. Noha a sötétben nem volt kivehető, az intéző elképzelhette lábán az arannyal átszótt cipőt és kezében a jakfark ostort. A ló táncolva távolodott.

Tűfán nevéhez híven viharként, porfelhőt kavarva vágatott át a mezőkön. Az éjszaka utolsó hideg szele susogva érintette Ráj forró homlokát. Az alkohol hatása egyre inkább ellillant. A mező után falu következett: Kusumdihi. A közelben zöldséggel megrakott szekér haladt két utassal. Bizonyára a piacra igyekeztek. Néhány szavuk megütötte a fülét.

– Mióta Gánguliék megvásárolták...

Ráj erősen megrántotta a gyeplőt, és megállította Túfánt.

– Semmi hasznunk nem marad, miután megfizettük az adót. Ráj uraság idejében voltunk mi jól – folytatta a szekér utasa.

Ráj elkáprázva nézett körül. Túfán hátán ült. De hol? Merre is van? Idővel felismer- te az elkobzott *kirtiháti* birtokrészt. Egy pillanat alatt összeszedte magát, megrántot- ta a gyeplőt, megfordította Túfánt, és újra meg újra rácsapott ostorával. Túfán óriási vágta- ba fogott. Az istálló előtt Ráj körülézett. Keleten pirkadt. De még mindig éjsza- ka volt.

Nitáit hívta. Lihegett, és érezte, hogy Túfán is erősen reszket. Leszállt a lóról, és lát- ta, hogy a zabla felsebezte a ló száját. Pofáját teljesen elborította a vér. Túfán a kime- rültségtől remegett.

– Gyerme- kem, gyerme- kem! – simogatta meg Ráj. Túfán nem bírta fölemelni a fejét. Úgy tűnt, Ráj- ból nem páro- lgott még el minden szesz- gőz. – Elhibáztuk, gyerme- kem. Te is elhibáztad, én is elhibáztam. Ne szégyenke- z, Túfán, gyerme- kem. Kelj csak fel.

Nitái megállt hátul.

– Kifulladt. Ha kipihente magát, majd elindul.

Ráj felriadva hátrafordult, és Nitáira nézett. Túfán kantárját Nitái kezébe adta, és gyors léptekkel bement a házba. Felsietett az emeletre, ahol a zenezsalon még mindig nyitva állt. Bepillantott, és látta, hogy a terem üres. A találkára jött nő már elment. Az üvegek szanaszét hevertek. A csillárokon és a gyertyatartókon még nem hunytak ki a fények. Még mindig világos volt odabent. A falon, a gögös Ráj ősök arcán megrésze- gült mosoly. Ráj ijedten hőkölt hátra. Hirtelen eszébe ötlött valami, amint meglátta magát a tükörben. „Hiúság!” Nemcsak az övé, mind a hét Ráj hiúsága ebben a terem- ben gyűlt egybe.

Az ajtó- ból még visszafordult. Megtámaszkodott a korláton, és rémülten Anantát hív- ta. A szolgál a kiáltásra futva jött. Soha nem hallotta még urát ilyen hangon szól- ni.

– Oltsd el a gyertyákat! Oltsd el a gyertyákat! Oltsd el a gyertyákat! – parancsol- ta Ráj, amint a szolgál megállt előtte. – Zárd be a zenezsalont. A zenezsalont...

Több hang nem jött ki a torkán. Csak az ostor esett ki a kezéből, és hullt egy kop- panással a zenezsalon ajtaja elé.

FIGYELŐ

VIRTUÁLIS ÉLETMŰ-KIÁLLÍTÁS

Jovánovics

Corvina, 2004. 219 oldal, 4800 Ft

A Corvina új Jovánovics-kötete ritka világossággal fogalmazza meg, hogy vizuális alkotásokról mindenekelőtt a művek műves, jól elkészített fotói tudnak érzékletes képet adni. Ha kevés a szöveg, az olvasó átvedlik nézővé, és ha szemtől szembe nem látta is a műveket, a képek alapján kapcsolatba kerül velük, a róluk szóló írásokat éberebben, polémiára kihegyezettebben olvassa, igazságtartalmukat hajlamosabb a képeken ellenőrizni. Élménye mindenképpen a művekhez kötődik, és legfeljebb másodsorban a róluk szóló írásokhoz. Jovánovics, akit a kötet valódi szerkesztőjének gondolok, radikális, de nem végletes e műfaj megteremtésében. A könyv elsősorban képek fejezeteiből áll, de tartalmaz egy empatikus pályaképtanulmányt (Kovalovszky Márta), két kiállítási megnyitóbeszédet (Hans Belting, Passuth Krisztina) és egy internetes keresőprogram találatából szabad asszociációkkal válogatott, szubjektivitását e posztracionális, véletlen szervezte szövegtörmelék alá temető szöveget, amely szintén elhangzott kiállítási megnyitóként (Janesch Péter), továbbá Hans Belting és Jovánovics egy levélváltását, amit, bármilyen nagy tekintély is Belting, én meghagytam volna az archívum majdani böngészőinek.

Az alaphangot Nádas Péter *HATVANÖT SZÓ* című írása adja meg. A kézírás reprodukcióját olvassuk: teljes személyessége a szöveg és a kontextus része. Ez a versszerűen tagolt ritmikus próza kivonat, absztrakció: az 1985-ös, Jovánovics székesfehérvári kiállításának megnyitójaként elmondott, majd ugyanazon év őszén a józsefvárosi galériabeli kiállításának a meghívójára nyomtatott *HATSZÁZÖTVEN SZÓ JOVÁNROL* című szöveg pontosan egytized része, és így alkalmi köszöntővé vált Jovánovics hatvanötödik születésnapjára, amelyre ez a kötet megjelent.

Ez a redukció és a számok jelentősége különösen helyénvaló egy olyan művész munkásságának a tömör megidézésére, aki az 1956-os forradalom mártírjainak az emlékművébe egy 1956 milliméter magas oszlopot állított. A számok, méretek és dátumok korrelációja nemcsak Jovánovicsnak a mágikus, okkult, misztikus összefüggések iránti nyitottsága miatt kaphat kitüntetett szerepet egy róla szóló írásban, hanem művei megmunkáltságának a pontosága, hogy az ő szavát használjam: *ekszztatikus* precizitása okán is. Ráadásul az, hogy Nádas tizedére tömörítette saját korábbi szövegét, előrevetíti a kötet egészének a rendezőelvét: a kiadvány Jovánovics György egész életművét sok elhagyással, szigorú absztrakciós folyamat eredményeként néhány szűkszavú képi fejezetbe sűríti. Nádas már 1985-ben érzékeltte, hogy egy Jovánovicsról szóló írás címében különösen találó számnevet leírni, mert az megnyitja az elvontság ama sajátosan tágas dimenzióját, amely Jovánovics konkrét, precízen részletezett plasztikáinak sajátja.

A kötetet két személyes fénykép nyitja: egy felvétel Jovánovics 1979 és 1997 között használt műterméről és a szobrász 1974-ben készített önarcképfotója. Egy nem kevésbé szuggesztív, 2004-ben készített önarckép zárja (*MŰTERMI ÖNARCKÉP. RELIEF, FAKÖRZŐ, HÉT BAGATELL, TÖRÖTT TÜKÖR*, 2004. január). Ezek a fotók aláhúzzák, amit a cím is: hogy ez a könyv Jovánovicsról szól, a művészlőről: munkái személyisége függvényében és kontextusában, két önarcképe közé függesztve jelennek meg. Ez az album nem „Jovánovics György szobrászata” vagy „munkássága”, hanem egy ritka erőteljes tárgy- és képvilágot létrehozó, önmagát a művészet történetének a különböző metszeteiben vizsgáló, a magyar történelem egyik legfontosabb emlékművét megalkotó enigmatikus művész életútjának, életművének, szellemiségének a dokumentuma.

Fesztes áttekintés. Az első képfejezet: *KORAI FIGURÁK*, a még korábbi kisméretű gipszszob-

rokat kihagyva Jován három, első bemutatásukkor revelációként ható figuratív gipszszobrárt – RÉSZZLET A NAGY GILLES-BŐL (1967), EMBER (1968), FEKVŐ (1969) – és az 1968-as részben absztrakt, részben naturalista felütést, az IKARUSZ BEKOPOG című plasztikát dokumentálja több nézetből, néhány részletet felnagyítva.

A kötet szubjektív hangvételére hangolódva, az EMBER-t emelném ki mint Jovánovics legtitiztább, legökonómikusabb, legtökéletesebb fiatalkori művét, ami első budapesti bemutatásakor, az Iparterv-kiállításon 1968 decemberében egy addig ismeretlen szabadság levegőt jét hozta Budapestre. Ebben az eredeti kontextusában látjuk a kötetben: az egyik képen Bak Imre és Keserű Ilona tisztán artikulált festményei között, egy másikon Konkoly Gyula két kaotikus-vehemens indulatos objektje előtt. Az EMBER gyapjúsapkás Apolló királyi Bourbon liliomokkal borítva-megjelölve; személytelen, hibátlanul arányos görögös tanulmányfejről öntött arc, merev, egyiptomias tartás, amelynek ünnepléssége a lazán nyakára dobott sál, a viharkabátyszerű körgallér és a tógára emlékeztető ruházat idézőjelei közé zárt. Áruhás antik istenség, amennyiben az emberben lévő emelkedettet, ünnepléssé mutatja fel, de mindez efemer, törekeny, könnyen koszolódó gipszbe öntve. Az elvont, a drapéria eséseit rögzítő gipszfelületek, a mustrával felülírt naturalista öntvények, a gyapjúsapka, a sál és az öv trivialitását klasszicizmusba fordító gesztus a köznapi és a tisztán valóságfeletti határvonalára állították a szobrot, s ez a kételtűsége: klasszicizmus és elelvensége, komolysága és ironiája az azóta eltelt idő és életmű fényében, ha lehetséges, még jelentékenyebbé tette ezt a szobrot. Nehéz volt az EMBER-t másként látni, mint bejelentést. Ez a szobor *megérkezett*, lába még előrelép, valahonnan, egy enyészpont-ról, ahol az antikvítás, a pop-art, az Arte Povera és George Segal tartományai összetalálkoznak, a szabadság olyan vidékeiről, ahol a királyi mustra és a banális gyapjúsapka vagy a geometria és a natúra nem zárja ki egymást. Ebben az eklektikus merítésben ott van a tér, idő és kulturális hagyomány különféle pontjait a személyiség autoritásával intuitívan kijelölő gesztus, a lehetséges kapcsolatok hipotézise, egy raszter feltételezése, amire Janesch ugyancsak esetlegesen összeállított eklektikus szóvegrasztere rímel.

Az EMBER számomra a diktatórikus avantgárd végét jelentette. Egy kötetlenebb, játékosabb, de a klasszikus dimenziót nem feladó – viszont újraértékelő –, merőben új dimenziókat nyitó szemléletet: lázadó, titkok felé forduló, nagyszabású, anyagában és technikájában radikális magatartást. Értékes anyagok eldobását, a figura és figurativitás újrafelfedezését, de nem realizmusként, hanem a naturalis és stilizált elemek merész keveréseként.

A SEJTTERVEK ÉS CAMERA OBSCURÁK, FÉNYES ADOLF TEREM INSTALLÁCIÓ, az ESSENI KIÁLLÍTÁS című fejezetek, valamint a következő, KONCEPTUÁLIS MŰVEK címűből az INTERIORIZÁLT KORLÁT A NAGY CAMERA OBSCURÁHOZ és tulajdonképpen e fejezetből a LIZA WIATHRUCK sorozat kivételével minden Jovánovics munkásságának azt a korszakát mutatja be, amelynek során az anyag ráncolódása és gyűrődése, spontán esésének gipszbe öntése narratívától elszakított önálló plasztikai témájává lett. Az 1965 és az 1970-es évek vége közötti időből főként drapériákat látunk Jovánovics albumában, némelyiket mint egy camera obscura belsejében lefényképezett leplet. Lepedők, terítők ráncait, gyűrődéseit, függönyök redőit, hajtásait köti meg gipszben. Pályájának ezen a pontján Jovánovics művei és szemlélete különös közelségben vannak ahhoz a nem euklideszi térfelfogáshoz, a világot hajtatók, gyűrődések, ráncolatok végtelen és folyamatos ki- és begyűrődésekként leíró elgondolásához, amit Gilles Deleuze bont ki másfél évtizeddel később LE PLI (A RÁNC, vagy: A HAJTÁS, vagy: A REDŐ) című könyvében.¹ Deleuze felismerte volna Jovánovicsban a barokk művészt, aki noha alakítással, anyaggal dolgozik, a matériát eksztatikus szellemi élmény lenyomatának tekinti. Gipszbe rögzített drapériatöredékeiben, amelyek figurativitás és absztrakció határán állnak, meglátta volna, hogy azok anyagon és formán túli eszméik stilizált – fehér színben tartott – modelljei. Ez a barokk felfelé törés és későbbi, hajszálvékony réteget rétegre halmozó gipszkollázsokban, mint amilyen például a SCHWITTERS KREUZBERGEN (1988) című, ugyancsak jól látható. Ezúttal mint a végtelenbe nyúló tér képkeretbe feszített, egymásra torló síkokká préselt meg-

¹ Gilles Deleuze: LE PLI: LEIBNIZ ET LE BAROQUE. Editions de Minuit, Paris, 1988.

idézése, tájképe. Noha Deleuze a redőt nem feltétlenül konkrétan érti, amikor műalkotásokról beszél (bár így is, amikor Hantaï Simon gyúrt vásznait hozza fel példaként), leírása találkozik Jovánovics ráncokba omló gipsztex-tíjveivel. „Az elvonatkoztatás nem a forma tagadása” – írja –, „az a formát mint redőt feltételezi, ami csak »mentális tájképként« létezik a lélekben vagy az elmében, felsőbb régiókban, s ennél fogva anyagtalán redőket is tartalmaz.”² Amihez Jovánovics hozzáfűzte volna: „A képzőművészet a látszatok művésze, viszont sok minden egyáltalán nem látszik.”³ Deleuze valójában a barokk filozófus Leibniz világgképét interpretálja, az ő monászokkal benepešített univerzumát, amelyben a zárt, csak belső térrel rendelkező monász „camera obscura... amely kifejlesztett vászonnal bélelt, amit mozgó, eleven ráncolatok tesznek mozgalmassá”.⁴ Figyelembe véve, hogy Leibniz matematikus is volt, aki „végtelen numerikus és lineáris táblázatokat vázolt fel”,⁵ Deleuze festői víziója a számok, redők és csak belső világgal rendelkező monász-camera obscurák egy világlátásba tartozásáról rávilágít Jovánovics transzracióális, geometrikus keretekbe foglalt, háromszögekre és négyzetekre szabdaltnak műveinek távolba, az univerzumba vezető dimenzióira.⁶

A BERLINI RELIEFEK ÉS A NYOLCVANAS ÉVEK BUDAPEST/SZÖUL fejezetek Jovánovics milliméterekben mérhető muštrájú, részben geometrikusan alakított, részben a véletlenre bízott felületekből egybeszervezett relíejei közül tartalmaz

² A fordítás a Tom Conley által angolra fordított szövegből készült: Deleuze: THE FOLD. LEIBNIZ AND THE BAROQUE. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1993. 35.

³ Id. Kovalovszky Márta: JOVÁNOVIC. In: JOVÁNOVIC. XLVI Biennale di Venezia, 1995, Ungheria, a Szt. István Múzeum Bulletinja, 13.

⁴ I. m. 27.

⁵ Uo.

⁶ Jovánovics munkássága, amit nem ismert, jól, sőt Jován camera obscurái révén pontosabban illusztrálhatta volna nagyívú gondolatát, mint az ugyan-csak magyar Simon Hantaï összegyúrt vászonra festett képei, amelyeken csak a gyúrt anyag felületére került festék, a ráncok begyúrt részei a kisimítás után fehéren maradvá mutatták a vászonnak a festéskor rejtve maradt részeit, mint egy frissen felszínre került új dimenziót. Deleuze kiemelte Hantaít, mint aki „módszert épít a gyűrűsből”, i. m. 34.

néhányat, majd áttört, építészeti relíejeit és háromdimenziós, Szöulban felállított konstrukcióját. A sűrölófénnyel megvilágított, így feszes, szigorú kompozíciók felületi hajtásait, gyűrődéseit, a vonalzóval húzott egyenesek formáit, a gyúrt és a sima felületek váltakozásait jól látatató fotók azt a kérdést vetik fel: mihez képest beszélhetünk ezek pontosságáról? Miért olyan erős az a benyomásunk, hogy precíz, minden részletében pontos terv szerint felépülő műveket látunk, amikor ezek a művek semmilyen képre vagy tárgyra nem vonatkoznak, és Jovánovics a föllyákat, amelyeknek a felületét a gipsz leképezi, sokszor véletlenszerűen ejti az alapra, amire majd a gipsz kerül? A válasz talán az, hogy Jovánovics sejtésekkel dolgozik, mint egy matematikus, és hisz abban is, mint John Cage, hogy a véletlen kozmikus rendezőelv, s ekként, eksztatikus koncentrációból fakadó gesztus révén, a kompozícióba engedése a nem belátható, de lehetséges univerzumhoz kapcsolja a művet, s annak pecsétjét üti a mű épp-így-létére.

Amit a KONCEPTUÁLIS MŰVEK fejezetből hiányolok, az a LIZA WIATHRUCK: HOLOS GRAPHOS (1975) című, hatvanhét fotóból és a hozzájuk tartozó szöveges kommentárokból álló képregény gazdagabb bemutatása.⁷ Mindössze két kép szerepel a sorozatból,⁸ és egy fénykép, amelyik Jovánovicsot és a SAKKOZÓ LIZÁ-t, az életnagyságú, felöltöztetett bábú (1979) ábrázolja „sakkkozás” közben – idézőjelben, mert Liza behunyt szemmel, Jovánovics pedig az arcára függesztett tekintettel tart kézben egy-egy sakkfigurát (több nincs a táblán). Ez a – többek között – a látható és nem látható tartományok egymást átható viszonyát, a látó és látott helyzetét és kapcsolatát, a – Jovánovics szavával – „képlehallgatást”, a behunyt szem mögötti érzékelést kutató képregényhez kapcsolódó fotó Jovánovics-Pygmalion sakkjátszmája, amelynek a tétje, hogy a sakk nyelvén folytatott kommunikáció révén behatolhat-e vagy sem a Liza bábú camera obscuraként zárt belső életébe.

⁷ A teljes mű természetesen szétfeszítené a jelen kiadvány kereteit, s a LIZA WIATHRUCK-képregény önálló könyv formában megjelent már.

⁸ Mivel a két kép műfaji meghatározása a képjegyzékben „Fotómű”, lehetséges, hogy ezek a képregényen kívül készült képek.

A BERLINI SZÍNES RELIEFEK fejezet lényegesen gazdagabban dokumentálja az 1981 és 1992 közötti időszakot, Jovánovics legfestőibb korszakát. Ezt követi A 301-ES PARCELLA EMLÉKMŰVE mindössze négy felvételtől álló, nagyon szűkszavú fejezete, majd a kötet második nagy egységét képező, EGY KIÁLLÍTÁS című fejezet, amely valójában több kiállítást idéz fel: a Kiscelli Múzeumban 1996-ban rendezett UT MANIFESTIUS ATQUE APERTIUS DICAM („Hogy világosan és nyíltan megmondjam”)⁹ címűt, egy felvétel erejéig Jovánovics bemutatkozását az 1995. évi velencei Biennálé magyar pavilonjában, majd a NAGY HASÁB (1995) kiállítását a Szépművészeti Múzeumban a Biennálé előtt. A NAGY HASÁB-ról felvételek készültek a Kiscelli Múzeum templomterében és Jovánovics műtermében is, így Jovánovics egész eddigi életművéből ez a tárgy a legrészletesebben dokumentált a kötetben. Viszont nem szerepel kép a késő gótikus gamszentbenedeki Úrkoporsóról, amelyhez Jovánovics a NAGY HASÁB-ot kapcsolta,¹⁰ míg egy etruszk házaspár szobrát e kései fejezetben analógiaként mutatja be a korai FEKVŐ című szoborhoz, amellyel első koncepiálásától fogva az eredetileg ágnak szándékozott koporsó, a Nagy Hasáb, párhuzamban állt volna.¹¹ A könyvben azonban fordítva: a FEKVŐ kerül a szarkofág asszociációs terébe.

A Giorgione VIHAR című festményének animált – megszólaltatott – bemutatását és a festményen látható rom háromdimenziós „életre keltését” középpontba állító Kiscelli-kiállítás Jovánovics egyik legfontosabb műve. Ez nem idézhető fel megfelelően nyomtatott reprodukciókban azok számára, akik nem látták a kiállításművet, amelynek lényeges eleme volt a hang. Giorgione jelenbeli „megszólaltatásával” Jovánovics évszázadokat fogott át, nemcsak visszafelé az időben, hanem előre is vetítve saját művei hasonló jövőbeli életrekelthetőségét.¹²

A kötet harmadik egysége az EGY MŰLEÍRÁS címet viseli.¹³ A mű az 1998–99-ben készült OSTGIEBEL vagy KELETI OROMZAT. Ez a mű, amelyről Jovánovics precíz technikai leírást ad, címében és elemeiben az aiginai Aphaia-templom keleti oromzatának a timpanonjára utal, és így nagyobb feszítást fog át időben, mint a Giorgione-festményre alapozott installáció. Az évezredek átívelő kapcsolatot Jovánovics ezúttal két szék közötti távolságha szuggeralja. A három elemből álló műépítmény közepére helyezett fehér szék Werner Düttmann néhai nyugat-berlini építész, az Akademie der Künste tiergarteni épületének tervezőjét és az Akademie egykori elnökét illeti, aki segített Jovánovicsnak Nyugat-Berlinbe jutni akkor, amikor az nem volt egyszerű, de akivel sohasem találkozott. A konstrukción kívül elhelyezett alumíniumszék pedig, ahonnan „az egész egyetlen pillantással jól áttekinthető... (A teremőr széke!) ...Ha a fehér széken Düttmann, az építész ül, a fémszéken egy szobrász, aki az időszámítás előtt ötszáz évvel élt, és aki az aiginai Aphaia-templom keleti oromzatának (tympanon) szobrai alkotja. A mű... két személyt idéz meg... Két személy hűlt helye...” A Kiscelli Múzeumban bemutatottól különböző, építészeti motívum és a más történelmi korból vett kiindulópont nem fedi el a két mű alapvetően hasonló szándékát: az idő legyőzésére tett kísérletet. A kötetben van egy kép, a 162. számú, ahol Jovánovics Liza Wiathruck figuráját ültette az alumíniumszékre. Ezúttal nem kendőben, nem is gyapjúsapkában, hanem kontyba tűzött „hajjal”. Ha a fekete-fehér fotó alapján jól sejtem: megöszülve.

A könyv kronologikus felépítésének megfelelően az utolsó előtti fejezet Jovánovicsnak a Fészek Galériában 2000-ben megrendezett kiállítását dokumentálja, amelyet teljes egészében bemutatott 2002-ben a berlini Neue Nationalgalerie is. Címe és témája Hom-

⁹ Radnóti Sándor fordítása. In: A GYENGÉBBEK. *Holmi*, 1997. szept. 1343.

¹⁰ Az 1995-ös velencei Biennálé katalógusában szerepel a képe. I. m. 17.

¹¹ Jovánovics: LEVÉL HANS BELTINGHEZ. 133.

¹² L. erről részletesebben A KÖRKÖRÖS IDŐ. JOVÁNOVICSA KIÁLLÍTÁS-MŰVE KISCELLBEN című cikkemet. *Kritika*, 1996/11.

¹³ Az EGY SZOBRA SZÁZ, EGY KIÁLLÍTÁS, EGY MŰLEÍRÁS, majd ismét EGY KIÁLLÍTÁS ÉS EGY MEGNYITÁS belső címeiben Esterházy I. KÖNYV című ÉS-beli rovatcímé visszhangzik. Az Esterházyval való termékeny szemlemi kapcsolatra, barátságra az E. PIKÉ (1984) című mű is utal, de a fejezetcímek nem szerencsések, mert nem vagy nem eléggé igazítanak útba a fejezetek tartalmát illetően.

MAGE À KASSÁK, HOMMAGE À MOHOLY-NAGY, HOMMAGE À PÉRI. E műcsoport kiindulópontja, mint Passuth Krisztina kiemeli, Kassák és Moholy-Nagy 1922-ben szerkesztett vizuális antológiája, amely autonóm tipográfiája révén önálló műalkotás, az ÚJ MŰVÉSZEK KÖNYVE. Ezzel Jovánovics a maga transzcendentális fehér gipszátírataiban visszaérkezik, legalábbis egy tiszteltéres erejéig, ahhoz a klasszikus és fegyelmelt avangárd tradícióhoz, amit korai műveiben elvetett, illetve megújított. A nyugatberlini bemutatón ugyanezt az anyagot A MÁSIK ÉN alcímmel (ennek pontosabb jelentése nem derül ki a szűkszavú információból) egy 1970-es Sol Le Witt-térkonstrukcióval (MODULAR CUBE vagy HASÁBVÁLTOZATOK) egy térbe állították, ami a jelen könyvben látható fotók alapján nem hommage-ként prezentálta a klasszikus magyar avangárd ihlette műveket, hanem a húszas évek konstruktívizmusa és az amerikai minimalizmus közötti kapcsolatot kereste, és Jovánovics fehérben tartott Kassák-, Moholy-Nagy- és Péri-átíratai a minimalizmus egy válfajaként is értelmezhetőek voltak ebben a kiállítási koncepcióban.

A kötetet záró fejezet: EGY MEGNYITÁS, új és még készülőfélben lévő munkákat mutat be. Nemcsak egy kiállítás megnyitászövegét tartalmazza, hanem nyitást, Jovánovics odaforulását új művek, reliefek és architektúrák új formációi felé. Janesch Péter szövege fragmentált, idézetekből, szövegleletekből és saját töredékes kommentárjaiból áll össze, s így Kovalovszky Márta lineáris tanulmányának szubjektív, diszciplínáktól elforduló, azokat szabadon és a szöveg belső szerveződésének a szempontjaiból fel-felvillantó komplementerje. Felmerülnek benne Jován anyagai, az anyagok geológiája, művészet és házépítés, a BIBLIA és különféle képzetek, látomások, ötletek. A szöveg domborzata, öntörvényű ki- és behorpadásai, olykor szabályokat követő, máskor azokat elvető felépülése emlékeztet Jovánovics gipszfelületeinek, konstrukcióinak, tereinek autonómiájára, ritmusaira, asszociációs terére. Mégis úgy tűnik, hogy szövegtöredékeket egybeszervezni a könnyebb út: minden fragmentum megelégedhet azzal, hogy felütött valamit. Nem kell kibontania, kifejtene, belemennie az épp hogy érintett gondolatba. Áll benne például egy idézet János jelenéseiből, de Jovánovics művének és a BIBLIÁ-nak vagy a keresz-

ténységnek a kapcsolatát, amit a címlapon reprodukált mű, AZ ÉPÍTÉS SZELLEME KATEDRÁLIS (2000) is hangsúlyoz a kereszt motívumának ismétlésével, az olvasóra bízva. Ha a szöveg öntörvényűen szervezett műalkotásként, akkor inkább önmagáért van, mint e kötet alanyáért és tárgyáért, Jovánovics György szobrászért.

Két apróság: a függelékben megtalálható a reprodukciók készítőinek a névsora, de a nevek mellett nem állnak oldalszámok. Mivel a képek alkotják e kötet testét – de ettől függetlenül is –, világossá kellett volna tenni, melyik fotót ki készítette. A másik hiány azoknak a közgyűjteményeknek és fontosabb magángyűjteményeknek a listája, amelyekben Jovánovics-mű található.

A Corvina kötete sok megközelítést kínál Jovánovics-hoz, eddigi életművét reprezentatív példákön mutatja be, és súlyához, jelentőségéhez méltó könyvet adott ki születésnapjára.

Forgács Éva

• Fővárosi térzene •

VÁROS A MAGASBAN

*Rubinyi Mózes–Szoboszlai Ferenc (szerk.):
Budapesti antológia, 1946, 1947
380, illetve 394 oldal, 1500 Ft (antikváriumban)*

*Komlós Aladár (szerk.): Verses Budapest
Kozmosz könyvek, 1968. 482 oldal, 18 Ft
(450 Ft antikváriumban)*

„Kevés borzongatóbb látvány van, mint amit Párizs népe nyújt, ez az iszonytató, fakó, sárga, cserzett arcú nép. Nem hatalmas mező-e Párizs, melyet szüntelenül érdekek vihara dűl? Ember-vetés örvénylik e vihar alatt, s a halál gyakrabban aratja le, mint mást; de a vetés újra hiszrad, éppolyan sűrűn, s az elcsigázott, torz arcok minden pórúsán át csak úgy áradnak az agyukat teherbe ejtő eszmék, vágycok és mérgek; nem is arcok ezek, hanem inkább maszkok: gyöngesség, erő, nyomor, öröm, képmutatás maszkjai; mind elkintoztak, s mindegyiken a lihegő mohóság eltörölhetetlen jegye látszik. Mit akarnak? Ara-

nyat vagy gyönyört?” Ez a lihegő érzékiségből erkölcsfilozófiába átcsapó, hihetetlenül plasztikus, egészen Adyt idéző („*embersűrűs, gigászi vadon*”) prózavers természetesen nem magyar írótól származik, csak a fordítója honfitársunk (Rónay György); Az ARANYSZEMŰ LÁNY 1834–35-ben jelent meg először, és Balzac 1843-ban iktatta be az EMBERI SZÍNJÁTÉK JELENETEK A PÁRIZSI ÉLETBŐL elnevezésű ciklusába. És ekként folytatja: „...*nemcsak üres tréfából mondják Párizsra, hogy pokol. A szót színgiznak vehetjük. Itt minden füstöl, ég, villog, forr, lángol, elpárolog, kialszik, újra lobban, szikrázik, pattog, s elenyészik. Soha sehol nem volt ennél izzóbb, ennél buzgóbb élet*”. A modern, mondjuk így, elidegenedett, a tömeg démonikus lótás-futásának, élethalálharcának színterét adó nagyváros talán első érvényes rajza ez az okcidentális irodalomban, és nyugton kijelenthetjük, hogy magyar íróknak, lévén Pest és Buda a XIX. század elején többé-kevésbé egy porfészek, még csak esélye sem lett volna, hogy a pokolhoz hasonlítsa fővárosát, kijelentve ugyanakkor, hogy sehol nem ily gazdag az élet. Berzsenyi 1815-ből származó víziója korántsem véletlen, hogy versben íródott, ez a hiperbola a későbbi, a vágyott Budapest, a dübörgő nagyváros előrevetített látomása: „*Mildőn Budának roppant bércfokáról / szédülvén Pestnek toronyait tekintem, / s a száz hajókat rengető Dunát, / a nagy Dunának tündér kerteit / és a habokkal küzdő szép hidat, / melyen szibongva egy világ tolong; / mildőn körültem minden él s örvül / s újabb meg újabb érzelemre gyűjt; / itt a tanult kéz nagy remekjei / ott a dicső ész alkotásai / az élet bájait mutatják, / s mindazt előttem testesülve látom, / amit magamban csak képzelhetek: / kívánhat-é még többfélét szemem?*” (VITKOVICS MIHÁLYHOZ.) Ám a modern nagyváros legfőbb irodalmi közege a próza, azon belül is a regény, és nálunk soha nem létezett a balzaci, később zolai extenzív teljesség; amikor Budapest először lépett fel egy regény főhőseként, már csak a lírai emlékezés maradt, a modern világváros kialakulásának, azaz a kiegyezéstől a millenniumig tartó éveknek nem akadt regénykrónikása Magyarországon, sem Jókai, sem Mikszáth nem írta meg Budapest regényét (hogy Nagy Ignác vagy Kuthy Lajos a párizsi Eugène Sue-t majmoló ponyváiról most szó se essék), és nem írta meg később Krúdy sem. És Ady A VÖRÖS POSTAKOCSI megjelenésekor, 1913-ban írt máig érvényes kritikájában joggal kiáltotta: „*Nem, ez*

még mindig nem Budapest regénye, ez a könnyes, drága, gyönyörtű könyv sem az.” Ezt a regényt azóta sem írták meg, és most már feltehetően nem is fogják soha. Ma ünnepezt prózaíróink művészetében még mellékszerephez sem jut Budapest (kivéteklént Lengyel Péter említendő, de őt, érdemtelenül, nem sorolják a kánonba), és nem volt ez másként a *Nyugat* nagy prózaíró-nemzedékénél sem. A szó balzaci, flaubert-i vagy netán dodereri–musili értelmében nem írt budapesti regényt Babits, Kosztolányi vagy Móricz, a LILA ÁKÁC szinte csak kulisszának használja Pestet, a KÁRTYAVÁR Újvárosa inkább hiperbolikus költői látomás, mint realiztikus kép; és a leginkább nagyvárosinak nevezhető regényünket az ifjúságnak szánták: A PÁL UTCAI FIÚK.

Egy fontos kísérletről azonban hiba lenne megfeledkezni. Nagy Lajos BUDAPEST NAGYKÁVÉHÁZ című regénye mind a mai napig a legnagyobb igényű vállalkozás Budapest lelkének-velejének, testének és szellemének bemutatására. Ám ez a nagyszerű író nem került be az úgynevezett mai irodalmi kánonba, műveit nem olvassák, rá még felsorolásokban is alig hivatkoznak. Talán nem erős az állítás, hogy ennek éppen a magyar kánon konzervativizmusa az oka. Nagy Lajos a mai prózagondolkodásban eminens szerepet vivő *nyugatos* pályatársaitól jelentősen eltérő regényeket írt, és különös paradoxon, hogy éppen ő, akit a sült-realizmus legjobb képviselőjeként szoktak emlegetni (Osvát „*pepecselő naturalizmust*” lobbanzott a szemére), éppen e minden mondatával a földön két lábon álló író teremtette meg a magyar regény legfurcsább, a szokásos realizmustól messze elkanyarodó, az expresszionista avantgárdtól sem távol eső alkotásait. Nagy Lajos bátran sutba dobta a lineáris cselekményvezetést, az idő egységét, az ábrázolás erősen fikciós jellegét, gátlás nélkül építette be világába a tényeket, a szinte feldolgozatlan szociológiai tényanyagot. A regényeit megelőző novelláiban (JANUÁR, NAPIREND, BÉRHÁZ) már bátran idézett újságcikkeket vagy meteorológiai jelentéseket, és egészében nem sokat törődött a szépséggel, annál többet az igazsággal, ám utóbbinak meg is találta a semmivel sem összekeverhető művészi formáját. A KISKUNHALOM már az említett elbeszélésekben diadalra vezetett módszerrel készült, és aligha véletlen, hogy egy igen finom ízlésű, művelt és okos iro-

dalmár, Szász Zoltán gondolkodás nélkül jelentette ki, hogy ez nem regény, amikor Nagy Lajos felolvasott néhány részletet készülő művéből – az író utólag is kissé megrökönyödve írja le a jelenetet A MENEKÜLŐ EMBER című memoárjában. És a kis Duna menti falu rajza után megszületett fővároskörképe is, az 1936-ban írt BUDAPEST NAGYKÁVÉHÁZ éppen arra tör, amit Ady oly éles elmével hiányolt Krúdytól: „*egész Budapest aljasodjék benne*”. Nagy Lajos remek esztétikai érzékkel nyúlt az anyagához, pontosan tudta, hogy ide új forma kell, és ha hiányzik az egész anyagot egységbe szervező főhős (ilyen nyilvánvalóan Bloom az ULYSSES-ben, mely egybeként mellett Dublin regénye, vagy Ulrich A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER-ben, mely Bécs halhatatlan rajza egyben), akkor egy intézményt kell a középpontba állítani. A Budapest nevű kávéház persze metafora, a város helyett áll, kis, kávé világegyetem a nagy egészben, és aligha véletlen, hogy a regény az univerzummal indít („*Naprendszerünk a világűrben van, ez bizonyos, bár hogy a világűr micsoda, azt talán maga Einstein sem tudja*”), különös nyelvi kameraként onnan közelít Magyarországon át („*Magyarország Földünk felületének egy aránylag kicsiny része, területe kilencvenháromezer négyzetkilométer, lakosainak száma csaknem kilencmillió*”) a döntő helyszínre: „*Fővárosa az országnak Budapest, a Duna mindkét partján egymillió lakossal; legnagyobb utcája ennek a városnak az úgynevezett nagykörút, s ezen a nagykörúton tiündöklök, él, virul a Budapest nagykávéház.*” De a vállalkozás csak részben járt művészi sikerrel. Mert noha az intenció szerint Budapest a könyv főhőse, maga a város szinte egyáltalán nem jelenik meg a könyvben, a narrátor csak a legritkább esetben lép ki a kávéház ajtaján, és ha mégis, leírása inkább csupán ironikus (lásd a 19. fejezetet, mely epésen a „*Budapest a világ legszebb városa*” mondattal adja meg az alaphangnemet) vagy vadul groteszk (az egyik kávéházi asztaltársaság azon morfondírozik a Városligetben, kiket kellene felhúzni a lenyűgöző lombkoronájú fákra); a hősei nem a városban, hanem egy városi metaforában, a Budapest kávéházban élnek.

A későbbi jelek közül Mátyás Iván természetesen ellenpélda lehetne, művészeté egyrészt éppen Molnár ifjúsági regényének illúziótlan folytatása (talán nem légből kapott a vélekedés, hogy Csutak Nemesek Ernő vér sze-

rinti leszármazottja), de az ő novellisztikájában is inkább lírai jellegű a város rajza, a nyers, ám a regényben olykor üdvös szociologikum, a történeti elem hiányzik ebből a prózaköltészetből – Mátyás a vers felé lejt a táncát. Ottlik kísérlete (BUDA) töredékben maradt, és aligha véletlen, hogy az utóbbi évtizedek talán legerőteljesebb Budapest-kepe nem prózai műben, hanem egy verses regényben olvasható: Térey János PAULUS-a a mai, (poszt)modern Budapest maradandó emlékműve is.

Ha nincs is igazi regénye, legfeljebb esztétikai torzói, annál gazdagabb költészete teremt fővárosunknak, és a kezdetek egyidősek a magyar világi líra megszületésével. Mindezt két (pontosabban három) antológia alapján gondolhatjuk, hiszen a Rubinyi Mózes-féle összeállítás egymás után kétszer is megjelent, részben eltérő anyaggal: a második kiadásban hét, mi tagadás, meglehetősen jelentéktelen költővel bővült a csapat. Komlós Aladár antológiája jóval bővebb, mint Rubinyié, jobb ízlésű, sokkal több igazán remek verset hozó gyűjtemény, mint a közvetlenül a háború után kiadott két, elég csúnya, papírfedelű összeállítás. Utóbbi második, azaz 1947-es kiadásánál már nyilvánvalóbb a politikai, mégpedig erősen baloldali célzat; a filszövegben ugyanis azt olvashatjuk, hogy az antológia „*nagy nyeresége a magyar irodalomnak, útmutatással szolgál a boldogabb magyar jövő kiharcolásának is*”. (És feltűnő, hogy Szabó Lőrinc hiányzik mind a két, Rubinyi–Szoboszlai jegyezte kötetből; a költő gyanús magatartása a világháború alatt elegendő okot szolgáltatott a mellőzésére, és ezért maradt ki feltehetően Erdélyi József is – ők mindketten több verssel szerepelnek már Komlósnál.) Az ideologikus célzatú gyűjteményeknek egyébként is kedvezett a korszak, mely bizonyos fokig az antológiák korának nevezhető. A Kozocsa-féle összeállítás szerint (A MAGYAR IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA, 1945–1949, Budapest, 1950) egymás sarkára hágtak a lelkesítő, nevelő célzatú vagy emlékezésre intő kompilációk. Néhány találmomra kiragadott cím önmagáért beszél: MÁJUSI KÖRUS, 1945; ÚJ HANG. MOSZKVAI ÉS BUDAPESTI MAGYAR ÍRÓK KÖNYVE, 1945; ÚJ IDŐK ÚJ DALAI, 1945; A SZABADSÁG KÖLTŐI, 1946; DÓZSA NÉPE, 1947; MAGYAR MÁRTÍR ÍRÓK, 1947; ROMOK FELETT, 1947; ÚJ FÉNY. A FIATAL MAGYAR ÍRÓNEMZEDÉK KÖNYVE, 1947; FORRADALOM ELŐTT, 1948. És aztán már végcélként a leplezetlenül ráko-

sista hang: ERŐS BÁSTYA, 1949; RÖPPEJ SZIKRAL, 1949.

Erősen eltérő történelmi időszak – mindamellelt meglepő, hogy a két válogatás koncepciója részben azonos. A szerkesztői előszavak leplezetlenül beszélik ki a fő törekvést. Rubinyi–Szoboszlai: „A gyűjtés munkájában több szempont mellett beláttuk, hogy nem mindig a legnagyobb költők a legjobb Budapest-versek alkotói, mert sokszor a nagyobbakat e tárgykör nem is érdekelte annyira, mint az esetleg kisebbeket. Az esztétikai szempont mellett tehát helyet adtunk a budapesti érdekek is; a versek művészi formája vagy esetleges kezdetleges technikája, szerkezeti, ódai szárnyalása vagy gyermekes naivitásai mögül élénk táru olvasalmi, ami a történelmi számára is megbecsülhetetlen: élénk táru a szeretett város intim családi, társadalmi élete, élénk táru a szerénynek látszó adatok, amelyek nélkül e város szellemi életét, annak fejlődését jól megírni nem is lehet.” És Komlós Aladár húsz évvel később: „Ez a könyv nem egyszerűen csak szép magyar versek gyűjteménye, hanem Budapestről szóló szép magyar versek antológiája. Nemcsak esztétikai értékeket kíván adni, hanem dokumentumokat is. Kiváló költőink is hiányoznak belőle, ha nem írtak a fővárosról.”

Röviden: a dokumentumérték és az esztétikai érték mindkét antológiában egyaránt fontos, a lényeg Budapest jelenléte. Na de mi számít budapesti versek egyáltalán? Hiszen még Budapestről sem beszélhetünk minden további nélkül. És ekkor korántsem véletlen, hogy mindkét kompiláció számol e ténnyel: „Költemények, Budáról, Pestről, Budapestről”, mondja a Rubinyi-kötet alcíme, és erre rímel Komlós előszavának gondolata: „Az első percben talán kétségeink támadnak, van-e Budapestnek egyáltalán költészete. S ha pontosak vagyunk, észrevesszük, hogy sokáig nem is Budapestnek van költészete, hanem külön költészete van Budának és külön Pestnek, s e két költészetnek különböző a tartalma. Nem véletlenül, hiszen a két város múltja, lakossága, életformája, jellege is különböző.” Ebből adódik, hogy mindkét antológia részben történeti alapon áll, a ciklusokba rendezett versek nagyjából kronologikus sorrendben követik egymást, az ív Mátyás budai udvarától a világháború befejezéséig, az 1968-ban megjelent Komlós-antológia esetében pedig A MAI BUDAPEST címet viselő ciklussal zárul, azaz a „szocializmus korszakában” ér véget, miként Juhász Ferenc ver-

se (BABONÁK NAPJA CSÜTÖRTÖK: AMIKOR A LEGNEHEZEBB) mondja, amely nézetem szerint csak erőltetett logikával kerülhetett be a Budapest-ről szóló versek közé. Vagyis a Komlós-antológia kissé teleologikus: több évszázados hányattatás, szenvedés, küzdelem után Budapest befütt a történelem végállomására, beérkezik az idill, a megelégedés korszakába; ebben a célulvú gondolkodásban úgy tűnik, a szocializmus beköszöntevel Budapest története is véget ér. A Rubinyi-antológia zárata is bizakodó persze, Illyés HIDA KÍMÚ verse itt is díszpéldány, az újjáépítés felejthetetlen megörökítése. Ám feltűnő, hogy míg az első Rubinyi-antológia Darvas Szilárd: ANGYALFÖLDI KÉJUTAZÁS című megkapóan elégikus-ironikus versével (Komlósnál is szerepel!) zárul, addig a második, az 1947-es már Hollós Korvin Lajos újonnan beválogatott, erősen fenyegető, osztályindulatoktól duzzadó, ám meglehetősen suta sorraival végződik: „Játékszerünk a törlőrongy / s a karsú sikálókéfék – / és seprünk alatt félregördül / a tisztelt úri söpredék.” Hiába, egy év alatt megdőlt az idő a háború utáni korszakban... Persze Komlós válogatásának sem tesz jót a végülében fellépő sok Garai Gábor-, Kónya Lajos-, Ladányi Mihály-, Váci Mihály-verselmény vagy a talán a politikai üldözött iránti szolidaritásból beválogatott Eörsi István-szöveg. De itt is akad egy remeklés: Csanádi Imre VÁSÁRCSARNOK című, a holland csendéleteket idéző életképe. (Milyen jól illene mellé Szepesi Attila e lapban nemrég közölt darabja, a KŐBÁNYAI BOLHAPIAC. És egyáltalán, egyszerű lenne egy új, korszerű Budapest-versgyűjtemény, benne az újabb generáció, Kántor Péter, Orbán Ottó, Parti Nagy Lajos, Petri György, Tandori Dezső, Térey János, Várady Szabolcs és a többiek remekei.

A két antológia alapján feltehető a kérdés, mi számít antológiadarabnak, mi a kikerülhetetlen Budapest-vers? A válasz nem nehéz, hiszen rendkívül sok az egyezés a válogatásokban. A régi irodalomból szinte teljesen azonos a két, mindkét kötetben Janus Pannonius, Bonfín, Taurinus, Langus János, Dedricius György latin nyelvű, Bornemisza Péter minden mértékkel klasszikusnak nevezhető, magyar verse (SIRALMAS ÉNNÉKÖM) képviseli a város középkori, illetve félbarokk korszakát. A felvilágosodás és reformkor válogatása is egyértelmű: csaknem teljesen ugyanazok a költemé-

nyek sorakoznak a legnagyobbaktól, Petőfítől, Aranytól, Vörösmartytól, Berzsenyitől. És mindegyik kötetben olvasható Czuczor Gergely elbűvölő kis portréja, az ébredő szerelem alig rebbenő erotikájú rajza, a későbbi pesti kuplék ősanja 1837-ből datálva: A FALUSI KISLÁNY PESTEN. Kedvcsinálónak álljon itt néhány gyöngéden csörgedező sora: „*Ott hogy üldögéltem én szegény leány, / Szépen néze minden átmenő reám, / És sokan, de hogy mért, nem tudom biz' én, / Visszafordulának többször is felém.*” Noha aligha vitatható, hogy Komlós Aladár válogatása bővebb, tájékozottabb, ugyanakkor elkövet egy hibát, Rubinyitól eltérően kihagyja Lauka Gusztáv rendkívül frivol, kicsit kurvázós elbeszélését, mely a CSÁSZÁRFÜRDŐI KALAND operettcímre hallgat. A peckes pesti arszland felejtethetlen sorokban vezet asztalhoz hölgyeit, kik később (pénztárca)éhes, elbűvölően torkos szajhácskákként lepleződnek le, miközben a gigerlis lion ugyancsak pórul jár: „*Lenge úrfi ment középén / Karjain két nőt cipelt, / Az asztalnak oldalánál / Három pincér figyelt. / A két dáma kikereste / A mi drága, s végig ette / Egészen az étlapot. // Ebéd alatt pezsgőt ittak, / Ürmöst, egrit, tokajit, / Klotild nagysád nem kímélte / Nyelvecskáját s ajkait, / Ebéd után fagyalltoztak, / Sőt még kávét is hozattak, / Fehérét és feketét.*” A reformkorból mindketten felléptetik a teljesen elfelejtett Guzmics Izidor erősen berzsenyis, a városi felvilágosodást éltezt versét: „*A Felderülség közhelye Pest, te vagy!*” Kedves, könnyeztetőn naiv versecske.

A Nyugat-korszakból persze mellőzhetetlenek Kosztolányi versei, itt szinte teljes az átfedés a két válogatásban, bár Komlós a HAJNALI RÉSZEGSÉG-et is beveszi, ha nem tévedek, téve sen, az mégsem Budapest verse, noha a „cselekmény” részben a Logodi utcában játszódik. Ady, Babits, Szép Ernő és Tóth Árpád is szinte teljesen ugyanazokkal a művekkel szerepel, és József Attila mindkét válogatónál kitüntetett főszereplő; A VÁROS PEREMÉN mindkettejükénél, A DUNÁNÁL csak Komlósnál cikluscím. Szép Ernőtől viszont kimaradt egy csodálatos prózavers; az ILLÚZIÓ a pesti kávéházak közti odüsszeuszi utazás remekműve, kár, hogy Komlós sem figyelt fel rá.

Érdekes, hogy Illyés mindkét szerkesztő tudatában a kor legnagyobb élő költője, Rubinyi ötször, Komlós éppen egy tucatszor szerepelteti. A második helyen Vas István áll, a korai antológiában három, Komlósnál hét verse szerepel, és Zelk Zoltán is megkapja a részét a ma-

ga három, illetve hat költeményével. Ezek viszonylag egyértelmű esetek, vitának itt nemigen lehet helye. Persze a felfedezés öröme a legnagyobb; néhány vers, kis vagy alig ismert költőktől mindig is antológiadarab lesz, ha Budapest költészetéről esik szó. Parádés példája ennek Kozma Andor Komlós által szerepeltetett ódája, az OH BUDAPEST! Második strófája talán a legmegkapóbb: „*Oh Budapest – mosdatlan ifjú szépség! / Rongyban, selyemben édes, bájos! / Hó fogsorodnak hetyke nevetését / tündöklő vissza hatalmas folyó.*” Ez a nagyszerű költemény csak Komlósnál szerepel, míg Rubinyi egy másik Kozma-verset ad, de érdekességben ez sem marad el az idézettől; a ZENÉS KÁVÉHÁZ Vörösmarty óm cigányozásának frivolabb hangszerelelése, ám a kép itt is univerzális, és a csendes életképből kiinduló kávéházi vigalom haláltáncba lejt: „*A cigány húzza... Húzzad csak, húzzad! / A tér csak tágul, az ár csak duzzad. / A távlat mintha oly messze volna, / Akár Újpesttől Erzsébetfalva. // Rémes kávéház!... S a vendég benne / Kevés hóján már millió lenne, / S ez a sok ember mind egymást nyúzza, / S a cigány húzza, – az mindig húzza.*” S a kijózanodás után a vers Nagy Lajost megelőlegező metaforával zár: „*Budapest mily nagy zenés kávéház!...*”

És itt láthatjuk mindkét antológia legnagyobb hiányosságát. A válogatók, persze érthető okokból, figyelmen kívül hagyták a pesti zengerájok, kávéházak, kabarék dalait, kimaradtak a kuplék, filmdalok, melyeket később slágereknek hívtunk. Egy nagyvonalúbb válogatásban bizonyosan szerepelnének az olyan dalok, mint a PEST MEGÉR EGY ESTET, a LÁTTA-E MÁR BUDAPESTET ÉJJEL, a JÖJJÖN KI ÓBUDÁRA! vagy a város peremét öntudatosan vállaló JÁROM AZ UTAT, A MACSKAKÖVES UTAT – a listát ki-ki kedvére bővítheti, sajnos Recenzens műveltsége hiányos e téren. De Vas István csodálatos, az EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJÁ-ban felhangzó Budapest-siratójának hiánya a Komlós-válogatásban megbocsáthatatlan: „*Isten veled, Budapest, te édes, / Isten veled, fényes éjszaka! / Itt ezentúl mindig csak sötét lesz – / Mit keresek én itt ó lala! [...]* Egész ország, de csupán az úri – / Ez kellett csak, ez jutott nekünk, / Mégis fáj, hogy pusztul, fáj bucsúzni – Isten veled, édes életünk!” Javaslom, e recenzió végén ezt dúdoljuk Ránki György fájdalmasan elcsoszogó dallamára.

Bán Zoltán András

UTOLSÓKBÓL ELSŐK

Új magyar festészettörténet

Kieselbach Tamás: Modern magyar festészet, 1892–1919

Kieselbach Galéria és Aukciósház, 2003.

648 oldal, 943 kép, á. n.

Kieselbach Tamás: Modern magyar festészet, 1919–1964

Kieselbach Galéria és Aukciósház, 2004.

840 oldal, 1528 kép, á. n.

Ha semmi mást nem kínálna fel ez a két nagyméretű album, mint olyan egyszerű festők java természetét, mint Ferencczy Károly, Rippl-Rónai József vagy – közelebb a jelenhez – Kondor Béla, máris nélkülözhetetlenek bizonyulna.

A festészeti kánont felállító és gondozó művészettörténészek erősen idegenkednek a kánon átrendezésére szövetkező kollégáiktól, és különösen a gyűjtőktől, galériásoktól. Utóbbiak a maguk gyakorlati szempontjaival, például a műkereskedelmi, népszerűségi vagy tetszési szempontjaival folyton megzavarják a művészettörténet szent, örök időkre szánt rangsorrendjét. Pedig bagoly mondja verébnek, hogy nagy fejű: a „szent” kánonbeli rangsorrendek is gyakorta eladási, díjazási, férfiasági stb. szempontok alapján váltak művészettörténet-té. A harmincas évekbeli Gresham-kör vezető festői például (Szőnyi, Egry, Barcsay, Bernáth) már a maguk idejében is felkapott, buzgón vásárolt festők voltak, ám nem feltétlenül jobbak, mint el nem ismert, de elmélyülten újító kortársaik: Derkovits vagy Vajda. A nyomorultként elhunyt Csontváryt épp egy gyűjtő mentette meg a mai kánon számára, és másokat is említhetünk – épp a Kieselbach-féle képválogatás alapján –, akik úgy kerülhetnek manapság a magyar festészet élbolyába, hogy a művészettörténet hivatalos kánonjában eddig valahol a második vagy harmadik száz között tanýáztak.

A két hatalmas albumban, tudós esszék és precíz dokumentáció társaságában megjelenített, helyenként erősen „felforgató” képválogatás sokkal szélesebb látóhatárok között mutatja be az 1892 és 1960 közötti magyar festészet csillagrendszerét, mint azt eddig megszokhattuk. Szélesebb a markolás egyrészt azért, mert se szeri, se száma az eldugott kis

múzeumokból, illetve – főként – a magángyűjteményekből bemutatott káprázatos anyagoknak. Másrészt azért, mert igen sok az olyan festő az anyagban, aki eddig semmiképpen nem pályázhatott volna arra, hogy bekerülhessen, és különösen: mindjárt több munkájával is bekerülhessen, az élvonalba. Pedig, bizonyosság rá a sok remek reprodukció, ott nagyon is megállja a helyét. Mondjunk néhány nevet is az utóbbi kategóriára: B. Bélaváry Alice, Mokry-Mészáros Dezső, Gyenes Gitta, A. Tóth Sándor, Schubert Ernő (erős korai munkái révén), valamint Vörös Géza, Vadász Endre, Klie Zoltán, Rozsda Endre. (Szívesen üdvözöltem volna ebben a kategóriában Lesznai Anna valamivel több művét.)

Másutt inkább az egyes festőktől beválogatott reprodukciók *száma* tesz újszerű igazságot. Hogy Nagyányáról hozzak példát: sokkal több művel szerepel Ziffer Sándor vagy akár Perlmutter Izsák, mint Réti István vagy Thorma János. Egyszer valakinek már ki kellett mondanania az utóbb említett mesterekre nézve bizony kellemetlen igazságot. A kései Fényes Adolfról vagy Iványi-Grünwald Béláról, de még akár Berény Róbertől vagy Márffy Ödönről is viszont úgy mond ítéletet Kieselbach Tamás, hogy teljességgel mellőzi kései – fáradtabb, petyhüdtébb – periódusukat. Ilyen különbségtevést viszont nem ismer, pedig talán ismerhetne, Mednyánszky és Nagy István rendkívül bőkezű bemutatása közben.

Jól játszik Kieselbach Tamás az egymás mellé helyezés eszközével. Eddig társtalannak hitt festők sodródhatnak virtuális csoportosulásba, például abból a vonulatból, amely Csontvárytól és Gulácsytól a gödöllői Kőrösfőin, Nagy Sándoron át Jaschik Álmosig, Tichy Gyuláig, Faragó Gézáig és tovább: Batthyány Gyuláig terjed. Én ezt a csoportosulást a szimbolizmus névvel illetném, és az angol preraffaelitákból vezetném le.

Az egymásmellettség kiemeli Tihanyi, Szobotka és Kmetty tömbös, cézanne-os tájainak és portréinak rokonságát, de mély különbözőségeit is a hajladeroz, Matisse-követő korai Márffytól, Perlrott Csaba Vilmostól, az érett Frank Frigyesztől. Nemes Lampérthnak szinte teljes életműve szerepel itt, és a közvetlen közelség miatt különösen fel kell figyelnünk Dénes Valéria vagy Galimberty Sándor nemcsak rokon szellemű, de rokon minőségű munkásságára is.

Ahogy Nemes Lampérthtól, úgy Farkas Ist-

vántól, Derkovitstól és Vajda Lajostól is szinte a teljes életművet közli Kieselbach Tamás. Túl-dimenzionálja viszont Szőnyi, Egy és Bernáth szerepeltetését a náluk sokkal érzékletesebb, konokságában is invenciózusabb, szintén Gresham-körös Czöbel Béla kontójára. Méltó helyet szentel Kassáknak, Bortnyiknak, Ámosnak és Paizs Goebelnek, de Dési Hubert szemmel láthatólag többre tartja sógoránál, a hasonlóan fontos Sugár Andornál. Az 1920 és 1960 közti korszak végére eső teljesítmények közül igen bőkezűen válogat az eddig jobbra periferikusnak gondolt Czimra Gyulától, Veszelszky Bélától, Vaszko Erzsébettől, Román Györgytől, Tóth Menyhértől, Gedő Ilkától is. Ugyanakkor teljesen mellőzi a műkereskedelemben közkedvelt Nagy Oszkárt. Nagyon érdekes, hogy Ország Lili és Bálint Endre itt bemutatott, dús munkássága szinte elhalványítja egy rokon szándékú mester, Korniss Dezső teljesítményét. (Először kerül ebbe az élvonalba Martyn Ferenc és kisebb mértékben Hincz Gyula is, hasonló hatással a kissé túlbecsült Korniss Dezsőre.) Mint ahogy Bene Géza, de még Gadányi Jenő képei is játszva háttérbe szorítják az albumban kissé túlreprezentált Barcsay Jenőt.

Nemcsak a Kieselbach-féle modern magyar festészeti panoptikum, de a magyar művészet-történet-írás számára is az ún. római iskola jelenti a legfogasabb problémát. Az ide tartozó, zömmel kiváltságos helyzetű, klasszikusan pöfeteg alakfestészetet művelő festők (a legismertebbek: Patkó Károly, Szőnyi, Aba-Novák) művészettörténeti elhelyezése éppoly problematikus, mint amilyen amorf az albumban való szereplésük. Molnár C. Pál vagy Medveczky Jenő festészetének rangját joggal csökkenteni albumában Kieselbach Tamás, és joggal emeli meg Duray Tibor vagy Kontuly Béla részeseését, de adós marad az egész iskola ilyen súllyal való reprezentálásának esztétikai és eszmei magyarázatával. Az iskolának a naiv (vallásos) festészethez való közelsége inkább üres stilizálásra, semmint valaminő grandiózus igazság bujkáló jelenlétére utal.

Minden összeállítás sorsa, hogy újabb összeállítások fogják követni, hiszen közben telik az idő. Kieselbach Tamás szívós, új meg új területekre merészkedő feltáró és adatközlő munkája valamennyi magyar szakember és festészetkedvelő laikus számára alaposan feladta

a leckét. Egy dolog biztosnak tetszik: e két, tündökletességében is elgondolkodtató album után többé már nem lehet a megszokott rutin-nal felmondani a magyar festészet történetét.

Hernádi Miklós

DOSZTOJEVSKIJ – LENGYEL TÜKÖRBEN

Az Antikrisztus halála.

Lengyel esszék Dosztojevszkijről

Összeállította és az előszót írta Pálfalvi Lajos

Fordította Pálfalvi Lajos és Körner Gábor

Napkút Kiadó, 2004. 143 oldal, 1490 Ft

A szovjet hatalom által megalázott és megszmorított, emigráns és egykor illegális ellenzéki lengyel írástudók idősebb nemzedékének Dosztojevszkijről szóló írásait szerkesztette kötetbe Pálfalvi Lajos. Az orosz/szovjet politika gyakran oroszországi száműzetéssel, kényszermunkával sújtotta a lengyel másként gondolkodókat, így e büntetést elszenvedők közelről ismerhették meg a hódítók művészetét és mindennapi életét. Mint azt a szövbán forgó kötet szerkesztőjének ELŐSZÁVÁ-ból is megtudhatjuk, a lengyel értelmiség alapvetően a Nyugat felé tájékozódott, ám a tizenkilencedik század közepétől a sláv „(tév)eszme” is meghatározta bizonyos képviselőinek gondolkodásmódját. E kettősség különösen ellentmondásossá tette az orosz világ lengyel megítélését. Ráadásul a lengyel száműzöttekre – politikai meggyőződésüktől függetlenül – gyakran nagy hatással volt az orosz kultúra. Ez az értékteremtő lengyel befogadástörténet tovább árnyalja és bonyolítja a hódítók és a meghódítottak viszonyát. Az orosz/szovjet hatalom által büntetett lengyelek „felsőbbrendű” tudattal is rendelkeztek. Mindez jól „magyarázza a hódítók frusztrációját, hisztériáját és önértékelési zavarait” – jegyzi meg Pálfalvi Lajos (6.), majd röviden értékeli Mickiewicz, illetve a jelen kötetben is szereplő szerzők Oroszország-képét. Ezt követően „*Dosztojevszkij vallásos alapokon nyugvó politikai nézeteiről*” és az orosz írónak a lengyelekhez fűződő

viszonyáról esik szó az ELŐSZÓ-ban, főként M. Szpakowska Oroszországról írott, 1997-ben kiadott könyve alapján. Problematikusnak tűnik, hogy főleg az orosz szerző publicisztikájának, naplójának és egyes, a regények végső változatából kihagyott mondatoknak az értelmezésére kerül sor, hiszen véleményem szerint döntő a különbség Dosztojevszkij szépprózájának és publicisztikájának világképe között.

A kötet szerzői a regényszövegeket elemezve elsősorban Dosztojevszkij művészetének, hősábrázolásának kérdéseivel, pszichológiai meglátásaival, erkölcsfilozófiai nézeteivel foglalkoznak. A szerkesztői munka nagy erénye, hogy egymással dialogizáló írások szerepelnek a kiadványban. Ryszard Przybylski irodalomtörténész, műfordító, valamint a nemrég elhunyt Nobel-díjas lengyel költő, Czesław Miłosz remek szövegeiből ugyan megannyi helyen kiolvasható az orosz/szovjet birodalomtól elszennvedett megaláztatások miatt kialakult lengyel elfogultság, de minthogy nem csak egy tanulmány szerepel tőlük, nyomon követhető álláspontjuk módosulása is. Maria Janion és Jerzy Stempowski ugyancsak érdekes gondolatokat fogalmaz meg az orosz író poétikájáról, a lengyelekről alkotott ítéletéről, és ők is választ keresnek arra, vajon a „szentség” jelen van-e Dosztojevszkij művészetében.

Ryszard Przybylski a kötetcímadó esszéjében egyértelműen Dosztojevszkij ŐRDÖGÖK című regényének kiüresedett, értékesztett, ateista, halálra készülő hőseiben, mindenekelőtt Kirillovban és Szvidrigajlovban véli felismerni az orosz gondolkodás válságjelenségeinek démonikus képviselőit, őket azonosítja a meghaló Antikrisztussal, orosz hagyományt is folytatva ezzel. Az előző századforduló orosz „ezüstkorszakának” író-filozófusait ugyanis erősen foglalkoztatta az Antikrisztus problémája, nemcsak metafizikai alapon, hanem az oroszországi „nihilizmussal”, majd forradalmi átalakulással összefüggésben is – és nem egészen függetlenül Dosztojevszkij hatásától. Bergyajev írásain kívül, akiről a továbbiakban még szó lesz, röviden csak Vlagyimir Szolovjov Az ANTIKRISZTUS TÖRTÉNETE, Vaszilij Rozanov KORUNK APOKALIPSZISE című munkáira és Merezkovszkijnak a krisztusi és antikrisztusi erők harcának távlatait elemző, KRISZTUS ÉS ANTIKRISZTUS című történelmi-filozófiai regényére utalok. Merezkovszkij egyébként az „Antikrisz-

tus királysága”-ként határozta meg a szovjethatalmat.

A továbbiakban Ryszard Przybylski egy Lebjadkin kapitány szájába adott allegóriával jellemzi Oroszországot, amely, úgy mond, egy „*legyekkel, muslincákkal, svábbogarakkal és más ocsmány férgekkel*” teli pohár (119.). A lengyel irodalmár véleménye szerint az ŐRDÖGÖK valamennyi férfi hőse – „*pondró*”, és mind, „*egyáltalán egyig*” „*belepottyantak (ebbe) a pohárba*”. Przybylski professzornak a „*titokzatos*” Sztavroginról szóló tanulmánya az alábbi mondattal zárul: „*Rögtön jön Nyikofor, vagyis Lebjadkin kapitány állítása szerint – a Természet, és kilötyönti ezt az ocsmány miskulanciát, ki a semmibe, vagy a csillagközi porba, vagy a te arcodba vagy az enyémbe.*” (Uo.)

Felvetődik persze a kérdés, ki e talányos végző megszólítottja, kié a másik arc (talán a lengyel olvasóé?), annyi mindenestre bizonyosnak tűnik, hogy Przybylski szerint ennek „*az ocsmány miskulanciának*” természetes módon meg kell semmisülnie, vagy pedig kihívásként továbbra is számolnunk kell vele. Ám ha Lebjadkin kapitány is a férgek egyike, miért kellene komolyan vennünk az allegóriáit? Mert a lengyel professzor láthatóan egyetért Lebjadkin allegorikus formában megfogalmazott diagnózisával, ugyanakkor némiképp zavaróan hat, hogy a szerző írásában nem mindig különíti el egymástól a szerzői, az elbeszélői szövegeket és a szereplők nézőpontját. És ez még akkor is így van, ha az esszéek esetében nem várjuk el, hogy megfeleljenek az irodalomtudományi értekezésekkel vagy az irodalomkritikákkal szemben támasztott követelményeknek. Przybylski a fentiek miatt művében saját koncepciójával kerül némi ellentmondásba. Ez már csak azért is sajnálatos, mert írásában gondosan felépített történelmi eszme-futtatás keretében elemzi a hagyományos cárkultusszal összefonódott pravoszlávia és az újabb kori orosz ateizmus szerves összefüggéseit, hogy aztán második esszéjében éppen erre a gondolatmenetre építse fel az ŐRDÖGÖK főhőse, Sztavrogin és a neki hódoló többi szereplő viszonyának értelmezését. Érveléséhez M. Szpakowskához hasonlóan ő is gyakorta használja Dosztojevszkij publicisztikájának, illetve regényvázlatainak mondatait. Przybylski korai keresztény gondolkodókra is utalva a keresztény szabadságfogalom magyarázatával vezeti be az igaz hitről szóló intelmeit, azt hangsú-

lyozva, hogy az abszolút szabadságból következik a lét Dosztojevszkij által ábrázolt kiszámíthatatlansága. Jogosan állapítja meg, hogy a választás kiváltsága szabad társadalmat és független, teljes személyiséget követel. „Az a társadalomszerkezet, amelyikben értékmonizmus uralkodik, megfosztja az embert a választás lehetőségétől, és ezzel a kultúra halálát készíti elő” – vonja le következtetését (81.). Bergyajevre hivatkozva fogalmazza meg azt a közéletet napjainkban is erősen foglalkoztató „paradox ellentmondást”, miszerint a szabadság fölszabadítja a rosszat is, a rossz uralma pedig fölszámolja a szabadságot. És (a rosszat) „bármiképpen is korlátozzák (a jó nevében), az szükségyszerű és kényszerű jószághoz vezet, ami szintén elfajul, mert a kikényszerített jó nem lehet jó” (uo.). Ryszard Przybylski értelése világosan jelzi, hogy gondolatmenete alapvetően valláserkölcsi meggyőződést takar. Ezzel persze nem áll távol Dosztojevszkij elgondolásától, akiben Vlagyimir Nabokov véleménye szerint „a szibériai kényszermunka és száműzetés után érlelődtek meg a bűnnel és a vezekléssel, a szenvedés és a megbékélés etikai felsőbbiségével, a szabad akarati erkölcsi és nem filozófiai védelmével kapcsolatos gondolatai”.¹

Ennek ellenére – mint erre Czesław Miłosz és Jerzy Stempowski is rávilágít – az orosz író egyik jelentős felfedezése éppen az volt, hogy végérvényesen befejeződött az egységes, megváltó ideológiai kora. Ennek következtében az ÖRDÖGÖK főbb férfi szereplői, Sztavrogin kivételével, nemcsak azért ellentmondásos hősök, mert redukálnak egy eszmét, mint erre Przybylski joggal hívja fel a figyelmet, hanem azért is, mert foggal-körömmel, tekintélytiszelő módon ragaszkodnak Sztavrogin avagy Sztjepan Trofimovics Verhovenszkij gondolatait nagyon sajátos formában átértelmező elképzeléseikhez. Az idősebb Verhovenszkijnek az ifjabb nemzedékre gyakorolt hatását egyébként nem is elemzi a lengyel professzor, pedig e „nagyra becsült”² hős tanítói magatartása és létfelfogása erősen befolyásolta a fiatalabb hősök nézeteit.

Dosztojevszkij alapjaiban teszi kérdéssé, hogy léteznek-e vajon egyszer és mindenkorra egyértelmű megoldást jelentő eszmék. Így Sztavrogin sem csupán hitetlensége miatt tragikus hős. Nem egyetlen fölülről vagy kívülről várt világnézet alapján teremti meg önmagát: intellektusa révén felfogja Isten hallgatását és a kiüresedett Ég alatt vergődő embertársai korlátait. Elsősorban e korlátok észlelése miatt unott, értelmetlen számára a lét. A *spleen*, a kiábrándultság problémájáról egyébként Przybylski is értekezik az esszékötet 115. oldalán. Sztavrogin Byron, Puskin, Lermontov démonikus, hódító hőseinek is kései, magányos, intellektuális utóda, aki különbözősége, mássága miatt távolodik el az emberi világtól, válik közösségen kívüli hőssé, mert hamar átlát a szitán, és hamar átérzi a szerelem reménytelenségét is. DOSZTOJEVSZKIJ ÉS SARTRE című tanulmányában Czesław Miłosz így ír Dosztojevszkij „szellemük ördögi körébe zárt” értelmiségi hőseiről: „A kielégítetlen élet betegségében szenvednek – Dosztojevszkij ezt taedium vitae-ként próbálja meghatározni –, különösen az olyan erős, elhivatott, de túlzott önvizsgálat miatt bukásra ítélt hősök, mint Szvidrigajlov vagy Sztavrogin.” (26.) Nem véletlenül tartja Camus abszurd hősnek az ÖRDÖGÖK-ben szereplő Kirillovot, és „abszurd ember”-nek Don Juant is, aki „önámítás nélküli tudásra tett szert, mely mindent tagad, amit emezek hirdetnek”.³

Przybylski Sztavrogin „titokzatos” portréjának felvázolásakor szintén a Don Juan figura alakváltozataiból indul ki esszéjében, hivatkozva is Camus megközelítésére: „Mint Albert Camus írta, a donjuanizmus annak belátása, hogy az élet értelme a soha véget nem érő lázadás mindenki és minden ellen.” (113.) Miközben joggal helyezi el Sztavrogin a fent említett romantikus alkotók hőseinek sorában, Don Juan újabb, oroszországi metamorfózisáról szóló szép eszmefuttatásában sem feledkezik meg valláserkölcsi alapvetéséről: e helyütt Don Juan és a „gonosz” szövetségét hangsúlyozza, azzal érvelve, hogy Don Juan a világot megrontó ördögi eredeten uralkodni akaró intellektus ideológiáját tagadja, ennek következtében pedig lényegében elfogadja a „gonosz” által uralt vi-

¹ Vö. Vlagyimir Nabokov: FJODOR DOSZTOJEVSZKIJ. In: LEKCIJI PO RUSSZKOJ LITVIERATURE (ÉLŐADÁSOK AZ OROSZ IRODALOMRÓL). Moszkva, Izdatelsztvo Nezaviszima-gja Gazeta, 1999. 182.

² Dosztojevszkij ironikus jelzője.

³ Vö. Albert Camus: SZISZÜPHOSZ MÍTOSZA. Magvető, 1980. 265. – Fordította Vargyas Zoltán.

lágrendet. Ismét a világmegváltó kötelesség eszméje jelenik meg tehát elvárásként az eszében, igencsak ellentmondásosan, hiszen sem Don Juan, sem a „démonikus” romantikus hősök nem a hit lovagjai. Ryszard Przybylski mintha tudatában volna annak, hogy nem létezik megváltás, mégis valamiféle egységes (valóságos) világszemléletet kér számon az orosz író hősein.

Bármennyire esendő is a Sztavroginról frott eszében szintén tetten érhető ideologikus fel fogás, Przybylski mindazonáltal igen érdekesen mutatja be az irodalmi-filozófiai hatás-történetet, és egy, a témához kapcsolódó élet-rajzi összefüggésre is felhívja a figyelmet. A Sztavrogin prototípusául szolgáló Dosztojevszkij-barát, Szpesnyev szerepjátékairól írva, élet és művészet különös, gyakorlati szempontú kapcsolódásaira mutat rá, érzékeny elemzését adva annak is, milyen viszony fűzte az ÖRDÖGÖK szerzőjét az erotikához: eszme-futtatásában megalapozott cáfolatát nyújtja a kortárs orosz író, Viktor Jerofejev ama tézisének, miszerint Érosz nincs jelen Dosztojevszkij prózá-jában.⁴

Véleményem szerint Raszkolnyikov megváltozására is Érosz közbenjárásával, „a szerelem adományának” elfogadásával kerülhetett sor a BŰN ÉS BŰNHÖDÉS-ben, hiszen a hős a regényszöveg logikája alapján már csak azért sem juthat el az igaz hitig, mert bűnét a kényszermunka idején sem téveszméje követésében látta, hanem abban, hogy hibákat követett el a gyilkosság megvalósítása során. Éppen ezért kissé túlzónak érzem Przybylski azzal kapcsolatos megállapítását, hogy a BŰN ÉS BŰNHÖDÉS főhősebe „beköltözött az Isten” (72.).

A megváltással kapcsolatos értelmezői bonyodalmak is a dosztojevszkiji életműben rejlő feszültségről árulkodnak: az író esztétikai, filozófiai, lélektani és erkölcsi alapvetései minden regényében ellentmondásos viszonyban állnak egymással. Emiatt sem egyszerű körülhatárolni Dosztojevszkij regényalakjainak álláspontját és a szövegbe kódolt szerzői nézőpontot.

Maria Janion, „a Ryszard Przybylski nevéhez fűződő híres lengyel interpretációra” reflektálva szintén a szabadság fogalmára építi fel írá-

sának gondolatmenetét, de egészen más alapállásból: Sztavrogin tragikumát „a szabadság problémáját hihetetlenül kiélező” gnoszticizmus felől vizsgálja.

Maria Janion ezután „a szabadság bűn” hege-li kijelentés alapján és a byroni életérzésből kiindulva elemzi az *immoralitás* fogalmát (128.), amelynek segítségével meggyőzően értelmezi Sztavrogin és Kirillov alakját. Ugyanakkor némi ellentmondásba keveredik, amikor arról értekezik, hogy „a törvény megsértésével vagy a norma áthágásával együtt járó büntudaton alapult a tragikus világkép” (136.), hiszen a büntudat ellentmondani látszik „a tudat válságát végletekig fokozó” Dosztojevszkij-hősök „*immoralitásának*”. De abban alighanem igaza lehet a szerzőnek, hogy Dosztojevszkij hősei olyan emberek, akik „*vakmerő privát egzisztenciális kísérletek*” révén akarnak meggyőződni arról, hogy „a korábbi stabil horizont mögött csak a pusztá úrt találják” (136.).

Azt a tényt, hogy Dosztojevszkij utat nyitott a huszadik századi egzisztencialista, abszurd gondolkodás számára, nemcsak Camus Dosztojevszkij-értelmezése, hanem Czesław Miłosz-nak a lengyel esszéketben szereplő írásai is bizonyítják. Miłosz ugyanis Jean-Paul Sartre filozófiájának bizonyos elemeivel és a nyugati vallási képzelettel hasonlítja össze Dosztojevszkij gondolatait, főként a KARAMAZOV TESTVÉREK és ismét csak az ÖRDÖGÖK elméletét.

Czesław Miłosz Sartre hősléleteit hol Dosztojevszkij gondolataival, hol *fiktív* hőseinek elképzeléseivel veti össze. Ezeket a párhuzamokat az orosz író lélektani felfedezései és a freudizmus között fennálló viszony rövid bemutatásával, illetve a keleti és a nyugati értelmezői közösségek közötti különbségek felvillanásával vezeti be. A nemzetközi befogadtörténet személyes hangvételű rövid ismertetése közben „kiemelt helyen” említi a Bergyajev által szerkesztett, részben magyarul is olvasható MÉRFÖLDKÖVEK (1908) és A MÉLYSÉGBŐL (1918) című gyűjteményes köteteket, amelyek filozófus szerzői az orosz forradalmi mozgalomban beteljesülni látták Dosztojevszkij profetikus intencióit, minthogy Miłosz szerint ők is, akár csak Dosztojevszkij, szintén „az államban” gondolkodtak. Érdekesnek találom, miként feledkezik meg e helyütt Miłosz arról, milyen módon álltak szemben a korabeli államhatalommal az említett orosz filozófusok, és miként

⁴ Vö. *Magyar Lettre Internationale*, 26. szám, 1997. ősz. 23.

érezte magát találva a szovjet államhatalom az ÖRDÖGÖK-ből röpöködő, valóban jóslatszerű politikai nyilak által.

Czesław Miłosz úgy véli, hogy Dosztojevszkijt „*Oroszország jövője iránti aggodalma*” (23.) rokoníthatja a baloldali politikai változásokra éles szemmel figyelő, főleg *elvontan*, ám hevesen gondolkodó, radikális mozgalmakban is részt vett, véleményét gyakran váltogató Jean Paul Sartre-ral, azzal a filozófussal, aki kiábrándultsága ellenére is aggódott a világ jövőjéért. Miért? Miłosz szerint azért, mert „*belső üvögését muszáj (volt) kitölteni ilyen-olyan nemes célokért folytatott érdek nélküli küzdelem érzésével*” (26.). A későbbiekben Miłosz árnyalja álláspontját, kimutatva, hogy az orosz író főbb regényhőseit – Raszkolnyikovot, Ivan Karamazovot, Sztavrogint vagy Szvidrigajlovot – nem feltétlenül „*nemes célok*” mozgatják. Sőt. Sokkal inkább jellemzi őket a kiválasztottakhoz tartozás felemelő érzésének tudata. Ezzel kapcsolatban a lengyel költő érdekes párhuzamot von a LÉT ÉS A SEMMI, illetve Bahtyin Dosztojevszkij regénypoétikájáról írt könyve között, hiszen azt hangsúlyozza, hogy a sarthe-i „*egzisztencialista pszichoanalízis*”, amely a mások fölötti hatalom megszerzésének vágyát előtérbe állítva jut arra a következtetésre, hogy „*a pokol, az a többiek*”, pontosan megfeleltethető „*a büszkeség és a megaláztatás problémájának Dosztojevszkijnél*” (25.). Másfelől Miłosz azt hangsúlyozza, hogy míg Dosztojevszkij negatívan ábrázolta az ÖRDÖGÖK-ben a forradalmi mozgalmakat, addig végső soron Sartre, Herbert Marcuse és más filozófusok írásai alapozták meg a huszadik századi radikális mozgalmakat, így a terrorizmust is, amelyek – gyakran ugyancsak terrorista – államokkal álltak (és állnak) szemben.

Érdekes és érthető ellentmondásnak találok, hogy miközben az emigráns lengyel költő végzetes hatásának tartja a filozófusok szavát, mégis felhívja a figyelmet a mai nyugati társadalomnak a filozófia iránti közönyére. Másfelől Miłosz joggal hangsúlyozza Dosztojevszkij látnoki képességét, hiszen az a hatalomgyakorlók kísérletének sok olyan radikális formáját jelentette meg kritikus módon, amelyek utóbb tényleg meghatározták a huszadik század történelmét. Az azonban kérdéses számomra, hogy Dosztojevszkij valóban egyértelműen „*a rend védelmezőjeként*” lépett volna fel (29.). Publicisztikájából persze ismerjük mo-

narchista álláspontját, de regényeiben – így például az ÖRDÖGÖK-ben – nincs jó szava a hatalmon lévőkről sem. E tekintetben is ellentmondás feszül Dosztojevszkij esztétikája és politikai nézetei között.

Czesław Miłosz DOSZTOJEVSZKIJ ÉS A NYUGATI VALLÁSI KÉPZELET című rövid írásában is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Dosztojevszkij aggódott az állam és a kereszténység jövője miatt (39.). És ezzel kapcsolatban Czesław Miłosz is felveti azt a (Przybylski szembeállításával is dialogizáló) ellentmondást, amellyel véleménye szerint először Dosztojevszkij szembesítette az emberiséget, és amelyre a kereszténység hatása miatt a Nyugat csak későn figyelte fel. „*A dilemma így hangzott – írja –: vagy az igazságos társadalom terror, hazugság és rabság árán, vagy az elviselhetetlen szabadság, mert ezt követeli a távol lévő Isten és a be nem avató Krisztus, pontosan úgy, mint A NAGY INKVIZÍTOR LEGENDÁJA-ban.*” (39.)

Vajon e dilemma megfogalmazóját valóban a korabeli orosz állam védelmére hivatott gondolkodónak látjuk? És e fenti dilemmát még kiegészíthetjük Dosztojevszkijnek azzal a felfedezésével, mely szerint azért is „*elviselhetetlen*” a szabadság, mert lehetővé teszi a bűnt.

Czesław Miłosz harmadik, hagyományos dialogikus formában megírt, SWEDENBORG ÉS DOSZTOJEVSZKIJ című írásában 1900 és 1950 közé helyezi el a Dosztojevszkij-kánon keletkezésének időszakát. A lengyel költő véleménye szerint ekkor írták az orosz íróról a legfontosabb tanulmányokat. Ebben a káprázatos műveltséganyagról tanúskodó esszéjében Miłosz előbb Swedenborg befogadástörténetét mutatja be röviden, hogy azután megismertessen bennünket a modern európai filozófia nagy alakjai, így például Jaspers, valamint az idősebb Henry James Swedenborg-értelmezésével. Majd röviden elemzi a svéd filozófus, tudós, író „világnézeti” válságát és hatását Dosztojevszkijre, aki Nyugat-Európában, Akszakov fordításában ismerhette Swedenborg Lipcsében oroszul kiadott műveit. Czesław Miłosz Szvidrigajlov alakját Swedenborg „*kárhozottjai*val” hozza kapcsolatba, és ezenközben azt állítja, hogy Dosztojevszkij leginkább ezzel a hősével azonosult. Ezt a merész kijelentését Miłosz azzal is megerősíti, hogy Dosztojevszkij regényeiben állandóan visszatérő „*horrorisztikus*” probléma a gyermekén elkövetett erőszak, de ezzel a megközelítésével is ellentmondani lát-

szik önmaga főntebb bemutatott Dosztojevszkij-értelmezésének, mely szerint Dosztojevszkij a kereszténység és az orosz állam „védőbástyája” lett volna. Az orosz író talán mégiscsak inkább az önmagával való kemény szembenézése, vagyis önismerete vezette el az emberi természetről írott számos megfigyeléséig, nem pedig az állam és az egyház apológiája. Maga Milosz így zárja ezt az írását: „*Dosztojevszkij ábrándos politikai fantáziái mintha csak a metafizikai problémákat semlegesítő alibikként szolgálnának.*” (57.) Ezzel tehát mintha vissza is vonná Dosztojevszkij apológiájáról szóló korábbi fejtegetéseit.

Jerzy Stempowski DOSZTOJEVSZKIJ LENGYEL REGÉNYALAKJAI című, 1931-es krakkói előadásának szövege szintén szerepel a kötetben. Az előadás szerzője továbbgondolja a regények formai-konstruktív elemeit szem előtt tartó orosz kritika ama felfedezését, miszerint Dosztojevszkij – a valóságábrázoló realizmustól eltávolodva – kísérleti regényeket írt (vö. 65.). Ebből kiindulva azt állítja, hogy Dosztojevszkij némely hőse – így lengyel figurái is – olyan ellentmondásos konstrukciók, akik „*hamis formákat és látszatokat*” állítanak szembe „*méltatlan lényegi tartalommal*” (67.). Stempowski megkülönbözteti a hagyományos erkölcsi csoportmintát és a személyek individuális tartalmát, és ezt a kettősséget Dosztojevszkij erkölcsi alapállásának elemzésébe ágyazva viszi végig előadásában. Eközben felhívja a figyelmet arra, hogy a Dosztojevszkijt követő harmadik nemzedék befogadói azért vehették észre az orosz író morális attitűdjét, mert az idő tájt Friedrich Nietzsche „*gyakorlati problémáktól elszakított morálfilozófiája*” minden korábinál erősebben hatott. „*Dosztojevszkij mai olvasója már nem terheli magát sem az író évtizedek óta elavult politikai nézeteivel, sem [...] személyes elfogultságokkal*” – írta 1931-ben Stempowski, kiemelve, hogy Dosztojevszkij műveiben nemigen olvashatók egyértelmű megfogalmazások (68.).

Jerzy Stempowski Dosztojevszkij szépprózai szövegeinek ellentmondásaiból indul ki, a hangsúlyt nem az orosz állam és a kereszténység, hanem a megaláztatott apológiájára helyezve. Láthatóan komoly hatással volt rá a formalista iskola és az orosz filozófus, Sesztov. Felhívja továbbá a figyelmet arra is, hogy Dosztojevszkij mindenekelőtt a hagyományos, harmonikusnak tűnő erkölcsi és filozófiai el-

képzelések tagadásának jogáért harcolt. Stempowski megítélése szerint Dosztojevszkij minden korábbi filozófia és vallás vigasztalását „*hazugnak véli*”. A kárhozat tudatosítása, a reménytelenségbe való beletörődés e tagadás főbb jellemzői, és Stempowski azt hangsúlyozza, hogy Raszkolnyikov is „*bűnbánat nélkül térdel a kövezen, és nem vezetek*” (73.). Raszkolnyikovot „*sértett büszkesége tette betegé*” (72.); átváltozása individuális folyamat része, amelynek semmi köze „*a hagyományos, rögzített formákkal rendelkező*” erkölchöz (75.). A kényszermunkán megismert lengyelekkel pedig éppen az a baj, hogy bedőlnek a látszatmorál hitegetéseinek, ezért nem érdemlik meg a kegyelmet: „*Kibújnak az igazi mártíromság alól*”, mert „*megnyugvást találnak a filozófia vagy a vallás vigasztalásában, amit Dosztojevszkij hazugnak véli*” (75.).

Mint a fentiekből is kitűnhetett, Az ANTIKRISZTUS HALÁLA című kötet nemcsak a magyar olvasók Dosztojevszkijről alkotott képét formálja, hanem a lengyeliségről kialakult elképzeléseit is. A szerkesztő Pálfalvi Lajos érdeme az is, hogy felhívta a figyelmünket arra, hogy a soknyelvű és soknemzetiségű kommunikációs közeg filozófiai megfontolásokra tette fogékonnyá a lengyel értelmiséget, amikor párbeszédbe kezdett az orosz kultúra értékeivel.

Recenziómat zárva hadd tegyem még szóvá: kár, hogy ez az izgalmas, színvonalas kiadvány alig-alig kapható a könyvesboltokban, és ezért nehezen jut el az olvasókhoz.

Vári Erzsébet

NEGYVEN ÉV BARTÓKKAL

Kárpáti János: *Bartók-analitika*
Rózsavölgyi és Társa, 2004. 272 oldal, 2490 Ft

„*Mi a természet nyomán alkotunk*” – írta Bartók Béla egy 1928-as, eredetileg a New York-i *Pro Musica* folyóiratban megjelent cikkében. Nyomban meg is magyarázta, mit ért ezen: „*ők*” – azaz Bartók és Kodály – a parasztnépre alapozták művészetüket, a parasztművészetet pedig „*természeti jelenség*”-nek tekintették és akként vizsgálták.

Hogy mennyire „*természeti jelenség*” a népzene-

ne, azt most ne firtassuk; de ha már Bartók maga úgy látta, hogy egyéni stílusát „*a természet nyomán*” alakította ki, önként adódik a kérdés: lehet-e találni olyan, a természeti törvényekkel analóg törvényeket, amelyek feltárják a Bartók-zene strukturális gyökereit. Ez a kérdés szinte a kezdet kezdetétől foglalkoztatja a Bartók-kutatókat. A törvények, szabályszerűségek utáni kutatásnak filozófiai jelentősége is van, hiszen nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a XX. század képes volt-e (illetve akart-e) olyan átfogó zenei grammatikát létrehozni, mint amilyen a klasszikus összhangzattan volt a XVIII.-ban, sőt arról is, hogy lehet-e a zenét egyáltalán szabályok segítségével magyarázni.

Aligha meglepő, hogy ezeket a kérdéseket az évek során sokféleképpen próbálták megválaszolni a specialisták. Kárpáti János megközelítése többek között abban különbözik másokétól, hogy elsődlegesen a zenei hallásból indul ki. Szabolcsi Bence egy meglátását kibontva és továbbfejlesztve, az „elhangolás” fogalma köré építette fel Bartók harmóniavilágára vonatkozó elméletét. Felismerte, hogy Bartóknál alapvető fontosságúak az olyan hangzatok, amelyekben a hagyományos skálák egy-egy hangját annak fél hanggal magasabb, illetve alacsonyabb szomszédja helyettesíti. Ez az elmélet alapjaiban pofonegszerű, mégis igen mély igazságot mond ki, és – mint Kárpáti bebizonyította – valóban a Bartók-zene lényegét ragadja meg.

Kárpáti azonban sohasem lett saját elméletének rabja. A Bartók-elemzők között szinte egyedülálló módon nyitott maradt más megközelítések iránt is; mindig vette a fáradságot, hogy az újabb, hazai és külföldi szakmunkákat tüviről-hegyire megismerje, hogy aztán annál alaposabban vehesse össze őket a saját gondolataival. Széles látókör, bölcs megértés és mindenekelőtt alapvető, bevilágító megállapítások – címszavakkal talán így tudnám a legjobban jellemezni az új Kárpáti-kötetet, amelyben a szerző teljes munkásságából válogatott össze egy kötetet való írást. Ezek némelyike a hatvanas években jelent meg, és ma csak nehezen hozzáférhető; de van olyan cikk is, amely ebben a kötetben látott először napvilágot. A függelékéből látható, milyen nagyszámú tanulmány közül válogatta össze a kötet tartalmát a szerző.

Bartók több művében (pl. a IV. és V. VONÓSNÉGYES-ben) találunk ún. ötös szimmetriát: egy középső harmadik tétel körül úgy helyezkedik el két tétel-pár, hogy egyrészt a két szélső (1. és 5.), másrészt a két belső (2. és 4.) valamilyen módon rímel egymásra. Talán öntudatlanul, de ezt a szerkesztési elvet vette át Kárpáti is, amikor tanulmányait öt csoportba rendezte.

A középső helyen négy cikk áll, melyet a szerző ANALITIKA címen foglalt össze, az egész könyv címét ismételve. Itt találjuk egyrészt Kárpáti saját „elhangolás”-elméletének kifejtését, másrészt mások analitikus rendszereire való reakcióit. Üdítő és felemelő Kárpáti érveléseink józansága. Amikor bírál, sohasem dogmatikus alapon teszi, hanem zenei hallására támaszkodva, egy-egy elméleti megállapítást mindig a fül gyakorlati próbájának alávetve.

Egyetlen Bartók-analitikus sem kerülheti meg Lendvai Ernő munkásságának értékelését. Lendvai óriási hatást kiváltott könyvei többek között az aranymetszés matematikai fogalmát vezették be az analízisbe. Az ötvenes években, amikor Lendvai először jelentkezett elméletével,¹ egyesek politikai alapon támadták azt, az egzakt vizsgáldást, matematikai arányszámok emlegetését összeegyeztethetetlennek ítélve a „népi” Bartókról alkotott felfogással. Később az elmélet nyugati kritikusai zenei alapokon szálltak vitába Lendvaival.

Kárpáti tiszteletre méltó óvatossággal nyúl bele ebbe a darázsfészekbe. A politikai dimenzió tárgyalásától tartózkodik, talán kissé túlságosan is, mert hiszen illúzió volna azt hinni, hogy a kérdés teljes horderejében megérthető pusztán a hangfejek szintjén. Mindenesetre az itt olvasható 1999-es előadásában Kárpáti minden eddiginél teljesebben és árnyaltabban mutatja be a problémakört, nem polemizáló szándéktól vezettetve, hanem pusztán a bizonyítható tények elfogulatlan vizsgálatára szorítkozva.

Az újabb amerikai Bartók-irodalom ismeretében ugyanilyen körültekintően jár el. Lenyűgöző az a képessége, amellyel a Magyarországon szinte teljesen ismeretlen elméleti rendszerekben tájékozódik, és azok fő gon-

¹ Bár Kárpáti nem hivatkozik rá, Lendvai első Bartók-tanulmánya már 1947-ben napvilágot látott: *BARTÓK IMPROVISATIONS SOROZATÁRÓL*, 1920. *Zenei Szemle*, III. évf. 151–167.

dolait összegzi az avatatlan olvasó számára, hogy azután a saját negyvenéves elemzői tapasztalatának birtokában kimutassa az új munkák érdemeit és fogyatékoságait.

Az analitikus írások szimmetriaközpontja köré, belső tételpárként két cikksoport áll. Egyiküket, ahol egyes Bartók-művekről van szó, „esettanulmányok”-ként jelöli Kárpáti, de voltaképpen a másik csoportot is hívhatná így, hiszen ott meg az etnomuzikológus-zeneszerző egyes földrajzi területekhez fűződő viszonyát boncolja. Kárpáti Magyarországon elsőként foglalkozott behatóan az arab és a távol-keleti zenével, ezért mindenkinél hivatottabb arra, hogy Bartóknak ezekkel a kultúrákkal való kapcsolatairól beszéljen. Maga is ellátogatott Észak-Afrikába, ahol Bartók 1913-ban gyűjtött, és közvetlenül megismerte a terepet. Évekkel később pedig Japánban és Koreában járt, és A KELET ZENÉJE címen adott ki rendkívül értékes könyvet.² Így, Bartók észak-afrikai gyűjtőútjáról szólva, nemcsak a mások számára is hozzáférhető tényeket meséli el nagyon érdekes, olvasmányos formában, hanem saját kutatásai alapján igen fontos adatokkal egészíti ki a képet. A BARTÓK BÉLA ÉS A KELET c. tanulmányban egészen szűz területre merészkedik: a BALI SZIGETÉN c. MIKROKOZMOSZ-zongoradarabból és más példákából kiindulva, bizonyos indonéz és kínai skálák hatását mutatja ki Bartóknál. Bár a szerző érvelése itt is meggyőző, talán nem ártott volna röviden tárgyalni, milyen forrásokból ismerhette Bartók a távol-keleti zenét. Ez a cikk 1964-ben keletkezett, mielőtt Kárpáti belefogott volna kelet-ázsiai tanulmányaiba; szívesen olvasnánk most egy új, „naprakész” verziót, amelyben a különböző kutatási területek oly módon fonódnának össze, mint ahogy azt Észak-Afrika esetében láttuk.

Kárpáti Bartók-kutatásait legteljesebb formában a kamarazenéről írott könyveiben összegezte.³ A jelenlegi kötet negyedik tömbje, mely három „esettanulmányt” ölel föl, ezen az úton halad tovább. Kettőben egy-egy kamaraművet (a KONTRASZTOK-at és az I. VONÓSNÉGYES-t) vesz mikroszkóp alá a szerző, mindkét ízben azzal a céllal, hogy egy bizonyos konkrét

zenei jelenséget tárgyaljon. A vonósnégyessel kapcsolatban különösen fontos mondanivalója van Kárpátinak: a képzőművészet felé nyit ajtót, hogy Bartók művét, úttörő módon, mint a zenei szecesszió képviselőjét mutassa be.

A legáltalánosabb tanulmányok a könyv elején, illetve végén foglalnak helyet. A Bartók és Beethoven, illetve Bartók és Schönberg viszonyát tárgyaló tanulmányok, mint a fentebb ismertetett etnomuzikológiai jellegű cikkek, ismét arra invitálnak, hogy a zeneszerző munkásságát minél többféle kontextusba ágyazva szemléljük. Elsősorban a (már csak terjedelménél fogva is jelentős) Schönberg-tanulmányra kell itt nyomatékkal felhívunk a figyelmet, hiszen megint olyan területről van szó, amelyet Kárpáti János Bartóktól függetlenül is bejárt – ne feledjük, hogy ő írta az első és mindmáig egyetlen magyar nyelvű könyvet a második bécsi iskola vezéralakjáról. Ez a több mint negyvenéves (1963-as) esszé ma is frissen hat frappáns észrevételeivel, logikus felépítésével és meggyőző érvelésével.

Három kritika zárja a kötetet, Tallián Tibor, Somfai László és Vikárius László egy-egy Bartók-monográfiájának recenziója. Kárpáti ismét bebizonyítja, hogy milyen éles szemű olvasó, és milyen világosan látja a tárgyalt munkák erejéit még akkor is, ha olykor ellenvéleményének ad hangot. Ez a kiegyensúlyozott látásmód teszi a recenziókat önmagukban is fontos, informatív írásokká. Utolsó helyen áll az a kritika, melyben a volt tanítványt, Vikárius Lászlót „üti lovaggá” Kárpáti tanár úr, aki már a recenzió címében is hangsúlyozza, hogy a Bartók-kutatás „új irányát” látja Vikárius könyvében. Így válik a könyv vége egy új kezdet hírnökévé – a tapasztalt tudós bejelenti, hogy megérkezett az új generáció, amelyik majd továbbviszi a fálkyát. De előszavában arra kér minket Kárpáti János: „Ezt a múltat és jelenet összefoglaló tanulmánykötetet ne tekintsek Bartók zenéje kapcsán kimondott utolsó szavammak.” Nem tudom, kinek is juthatna eszébe annak tekinteni; a könyv megjelenése óta a zenetudományi közösség már hallhatott is új Bartók-előadást Kárpátitól, és csak azt kívánhatjuk magunknak, hogy az elkövetkező évek legalább még egy kötetre való új írást hozzanak ettől a kiemelkedő, fáradságtalan és sokoldalú mestertől.

² A KELET ZENÉJE. Zeneműkiadó, 1981.

³ BARTÓK VONÓSNÉGYESEI. Zeneműkiadó, 1967; BARTÓK KAMARAZENÉJE. Zeneműkiadó, 1976.

TAR SÁNDOR

1941–2005

Amennyire különös volt érkezése a magyar irodalomba, annyira meg is ismételt egy több mint százötven éve sokszor ismétlődő történetet. A föl-emelkedés története ez az alacsony sorból, de úgy, hogy a siker záloga kevésbé az adaptáció, mint inkább az a tudás és életismeret, amelyet a mélyből hozott. „*Kilábol a népségből a nép fia*” – és ha író lesz, hírt ad. Föltár egy tapasztalatot, amely az irodalmi világ számára megvilágosító, mert távoli voltában az ő valóságánál valóságosabbnak tűnik. De a társadalmi mélyvilág valóságát csak szívünkre és nem vállunkra akarjuk venni, hogy megint a problémával oly mélyen ismerős József Attilát parafrázáljam. Innen a fölfokozott várakozás – az a képzet, hogy valaki művészettel szelídítve artikulálja az artikulálatlant, megszólaltatja a megszólalni nem tudókat –, ami mennyekbe emelheti és pokolra is küldheti a távoli hírhozót. Milyen jellemző, hogy a Tarról szóló cikkekben vándorútra kelt a „peremlét”, „peremfigurák” fogalma, holott az ő műveinek életanyaga korántsem a társadalom széléről, hanem hatalmas területéről való. A magyar proli világa ez a művezetőtlől, a szakképzett és a betanított munkástól a segédmunkáson, a munkásszállók népén keresztül a munkanélküliekig.

Az is ezzel a történettel áll összefüggésben, ahogy Tar Sándor szépprózája összefonódik a szociográfiával. Hiszen Közép- s Kelet-Európában ezt a műfajt éppen az különítette el egy társadalmi egység szociológiai leírásától, hogy legtöbbször a „kiláboltak” – művészek és tudósok – tértek vissza, és saját világukat rajzolták, méghozzá nemcsak dokumentáló, hanem evokatív módon. „*Paraszt beszél a parasztról!*” – írta Erdei Ferenc. Tarnak nemcsak az NDK-beli magyar vendégmunkásletről szóló pályakezdő leírása tartozik ide, hanem szociográfiaként lehet novelláit is olvasni. Például A 6714-ES SZEMÉLY-t, az EGY RENDES NAP-ot, A FÖLD SZAGÁ-t vagy a C-PAVILON-t. Sikertelenebb írásait pedig publicisztikaként (A GYÁR, AHOL ÉLÜNK).

De a szociográfia pátosza éppúgy, mint a szépíró népfiai képviselési öntudata lényegében mégis távol állt tőle. Ő nem azok helyett s nem azok nevében beszélt, akik közül való volt, s akiket ábrázolt. Egyszerűen rendkívüli rövidtörténet-mondó képességét azon az anyagon gyakorolta, amelyet ismert. S noha nem állítható, hogy ne hatott volna rá az irodalmi világ várakozása és elvárása, mesternovelláit – legalább egy tucat van ilyen – mégsem a valóság feltárása és megmutatása motiválta. Írásainak mimetikus értékei – noha a magyar élet nagy jelentőségű dokumentumai – csak járulékosak. Hanem e csodálatos műfaj – a novella – eleven és Magyarországon Mándy halála óta leginkább általa továbbélő hagyománya szerint a próza rövidsége (amely korántsem csak mennyiségi vagy terjedelmi kérdés) mintegy kikényszeríti az arányosságban, az elhallgatásban, az intenzív hangulatban, a csattanóban megmutatkozó fölfokozott artisztikumot. Ennek volt a nagy művésze Tar Sándor az olyan bámulatos novellákban, mint a CELOFÁNVIRÁ-

GOK, a CSÓKA, a VÍZIPÓK, a VASFORGÁCSOK, A TE ORSZÁGOD, a TE KÖVETKEZEL, a LASSÚ TEHER – vagy A MI UTCÁNK legjobb darabjai.

Nem szeretném, ha valaki a fenti sorokat a matéria és a forma durva elválasztásaként értené. Inkább arra hívnám föl a figyelmet, hogy Tar művészetének szociografikus olvasata bizonyos mértékig elfedte azokat a jellegzetességeit, amelyeket a halála napján kezdődő újraolvasás előtérbe állíthat. A legjobb műveiben mindig jelen lévő agresszió és önagresszió költői szerepét. Az író durva férfitársaságaiban, munkahelyi kollektíváiban gyakran felbukkanó homoerotikus motívumokat. Vagy a minden Tar-novellára félreismerhetetlenül jellemző – s persze szociológiailag és/vagy egzisztenciálisan ugyanolyan joggal olvasható – végtelen reménytelenséget, kiüttlanságot, bánatot.

Élete maga is egy Tar-novella anyaga. A „fölfelé mobilizálódás” tipikus író-szociológiai történetétől eltér, mert sikerei teljében megmarad környezetében. Harminchárom évig dolgozik egy gyárban, majd elbocsátása után munkanélküliként regisztráltatja magát. Az írásaiból jól ismert munkástelepi lakások egyikében él mindvégig. Pályája azzal kezdődik, hogy már nem egészen fiatalon elnyeri a *Mozgó Világ* szociográfiapályázatát, de munkájának publikálására az első nyilvánosságban nincs mód. A Kenedi János által szerkesztett PROFIL című samizdatkiadványban jelenik meg, de sikere a második nyilvánosságban baljósra bizonyul. Megzsarolják, beszerzik; egy évtizeden át besűgő, és egy újabb évtizeden keresztül szorongató titka van, melyre 1999-ben derül fény. „*Mélyről jött és mélyre jutott*” – ahogy közeli ismerője, Keresztury Tibor írta szép nekrológiájában. Nem tudom, hogyan élte meg a kettős életet; depresszióiról, rossz állapotáról sokszor lehetett hallani. A szembesítés végképp tönkretette az író és az embert is. Nem mintha nem született volna még néhány szép írása a hátralevő hat esztendőben, de a megszegyenülés és a kétségbeesés következményeképpen lassan elhagyta őt legfőbb írói erényeinek egyike, a méltányosság. A publikált részletéből úgy tűnik, saját történetével nem boldogult.

Mindazonáltal a magyar novella mestereként marad meg a kulturális emlékezetben.

Radnóti Sándor

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, V, *Piarista köz 1.*
Cartafilus Kft., XIII., *Visegrádi utca 5/B*
Írók Boltja, VI., *Andrássy út 45.*
Láng Téka, XIII., *Pozsonyi út 5.*
Magyar Rádió – Pagoda, VIII., *Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, V, *Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, V, *Múzeum körút 39.*
Múcsarnok, XIV., *Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, XIII., *Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, V, *Véres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, V, *Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, V, *Váci utca 22.*
Sziget-bolt, V, *Váci utca 76.*
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, VII., *Murányi utca 21.*
Universum, Kossuth Klub, VIII., *Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licum Könyvesbolt, *Debrecen, Kálvin tér 2/C*
JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*
Sík Sándor Könyvesbolt, *Szeged, Oskola utca 27.*
Sziget Egyetemi Könyvesbolt, *Debrecen, Egyetem tér 1.*

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pro Cultura Urbis Közalapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg

Tisztelt Szerzőink!

A Holmi a 2004. januári számtól kezdve
felkerül az internetre.

Kérjük, hogy aki nem járul hozzá, hogy írása
ebben a formában is megjelenjen,
közölje a szerkesztőséggel a mű elfogadásakor.